

**PRAKSE
KUMI
:**

ISSN 1691-273X

6

**VALODAS PRAKSE:
VĒROJUMI UN IETEIKUMI**

ISSN 1691-273X

Latviešu valodas aģentūra

Nr. 6/2011

VALODAS PRAKSE: VĒROJUMI UN IETEIKUMI

Populārzinātnisku rakstu krājums

6

**Rīga
Latviešu valodas aģentūra
2011**

UDK 811.174(082)

Va 390

Latviešu valodas aģentūra. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi.*

Populārzinātnisku rakstu krājums. Atb. red. O. Bušs. Nr. 6. Rīga :

Latgales druka, 2011. 200 lpp.

Atbildīgais redaktors *Dr. habil. philol.* Ojārs Bušs

Recenzente *Dr. philol.* Gunta Smiltnece

Krājuma 6. laidienā ievietota eseja par latviešu valodu totalitārās valsts dzirnakmeņos, kā arī 13 populārzinātniski raksti par aktuāliem jautājumiem latviešu valodas praksē. Rakstu autori pievērsušies latviešu valodas sociolingvistiskajai situācijai, modes izpausmēm gramatisko formu un konstrukciju lietojumā, metonīmiskam nozīmes pārnesei, dažu norādāmo vietniekvārdu izmantojuma analīzei, latviešu valodas skaņu specifiskas raksturojumam, iesauku funkcionēšanai Latgalē un tulku darba īpatnībām Eiropas Komisijā, ēdienu nosaukumu tulkošanas problēmām un darbības vārda *ievēlēties* izvērtējumam, latviešu valodas eponīmiem, personvārdu pareizrakstībai un horvātu īpašvārdu atveidei. Krājumā ievietotas arī valodas konsultācijas, uzziņu materiāli par jaunākajām publikācijām latviešu valodniecībā, LZA Terminoloģijas komisijas svarīgāko lēmumu apskats, informācija par Latviešu valodas ekspertu komisijas darba atsākšanu atjauninātā sastāvā, humora lappusi, ziņas par auto-riem. Krājums domāts ikvienam, kam interesē latviešu valodas prakses jautājumi, valodas kultūra latviski rakstītos un runātos tekstos.

Korektore Inita Vītola

Maketa un vāka dizaina autors Kristaps Rozītis

Rakstu krājuma 6. numura maketētājs Kristaps Rozītis

Karikatūras zīmējis Jānis Kārklīšs

© LVA, 2011

© Kristaps Rozītis, vāka un maketa dizains, 2011

ISSN 1691-273X

SATURS

VISPĀRĪGI JAUTĀJUMI

<i>Ludmila Azarova.</i> Valoda kā detektīvtāsts	5
<i>Ina Druvieta.</i> Valsts valoda Latvijas lingvistiskajā ainavā	13

GRAMATIKA

<i>Daina Nītiņa.</i> Gramatika un valodas mode	23
<i>Andra Kalnača.</i> Norādāmo vietniekvārdu lietojums plašsaziņas līdzekļu tekstos	33

LEKSIKA

<i>Evita Andronova, Aleksejs Andronovs.</i> Latviešu valodas korpuss un tā izmantošana	41
<i>Baiba Bankava.</i> Eponīmi latviešu valodā	58
<i>Anitra Roze.</i> <i>Ievēlēties</i> – jauns vārds vai jauna nozīme?	72

FONĒTIKA

<i>Juris Grigorjevs.</i> Kopīgais un atšķirīgais fonētisko parādību izpratnē Latvijā un pasaulē	80
---	----

STILS

<i>Ilze Lokmane.</i> Metonīmija plašsaziņas līdzekļos	97
---	----

VĀRDS IZLOKSNĒS

<i>Inese Zuģicka.</i> Iesaukas mūsdienu Latgalē	108
---	-----

VĀRDS TULKOJUMĀ

<i>Jānis Sīlis.</i> Ieskats ēdienu internacionālo nosaukumu tulkošanā latviešu valodā.	128
<i>Ieva Zauberga.</i> Valodas lietojuma īpatnības mutiskajā tulkošanā	140

CITVALODU ĪPAŠVĀRDU ATVEIDE

<i>Ojārs Bušs.</i> Horvātu valoda un horvātu īpašvārdu atveide	149
--	-----

VĀRDS JAUNAJIEM VALODNIEKIEM

<i>Santa Jērāne.</i> Jampadracis ap Oto	159
---	-----

VALODAS KONSULTĀCIJAS	169
LĒMUMI	
Latviešu valodas ekspertu komisija darbu sākusi jaunā sastāvā	183
Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas nozīmīgākie lēmumi	185
JAUNĀKĀS GRĀMATAS	188
HUMORA LAPPUSĪTE	194
ZIŅAS PAR AUTORIEM	198

VISPĀRĪGI JAUTĀJUMI

Ludmila Azarova

Valoda kā detektīvstāsts

Jau kādu laiku es dzīvoju ar pa pusei izmežģītu kaklu. Kādreiz skatījies taisni uz priekšu, notikumiem tieši acīs, tagad ik pa brīdim atskatos, grozu galvu tā, ka skriemeļi sprakšķ, meklēju kopsakarības, atmiņas, atbalsis.

Meklēju zīmes, pēdas; mistiskus dzīvniekus no aizvēstures vai Horhes Luisa Borhesa izdomātās radības, kas uzmana laika pārvērtības; kā arī visnotaļ banālas sakritības.

Kas to būtu domājis, ka tik vienkārša it kā pati par sevi saprotama lieta, dabiska parādība – divvalodīgs bērns latviešu-krievu ģimenē –, kļūs par problēmu, ieilgs daudzu gadu garumā un reizēm pārtaps par piedzīvojumu stāstu.

Tas, ka īsu brīdi latviešu valodu klausījos it kā no malas, man izrādījās īsta likteņa dāvana. Tā bija nepieradināta runa, vārds kā meža zvērs, ko vajadzēja izsekot biezoknī, medīt un notvert kā laupījumu un priecāties par tā mežonīgo skaistumu.

Tāpēc vēlāk tulkošanu un atdzejošanu es izdzīvoju kā aizraujošu, azartisku vārdu spēli un arī kā izgudrotāja sūro darbu – visu kopā un reizē. Ja ir filoloģiskie romāni, iespējams, ir arī filoloģiskā dzeja. Un vārda medībām sezona ir vienmēr.

Totalitārā režīma pakājē

Mani vecāki iepazinās un apprecējās Ļeņingradā. Tēvs Timofejs Azarovs tur bija beidzis Kara tehnisko akadēmiju, māte Emma Dimpēna – Latviešu pedagoģisko tehnikumu. Pēc mācību beigšanas tēvs, kara inženieris, ķīmiķis, bija norīkots darbā Maskavā. Piedzimu es Arbatā, Grauermaņa klīnikā, bet par manas bērnības ielu kļuva Sofijas krastmala, kas stiepās no Akmens tilta līdz Maskavas upes tiltam. No krastmalas pāri upei pavērās pasakains skats – kā apgalvoja rakstnieki un vēsturnieki, viens no gleznainākajiem pasaulē: Sarkanais laukums ar Vasilija Svētlaimgā katedrāli, Kremļa siena, pilis un dievnami. Par to, ka pašā galā bija jāstāv Kristus Glābēja baznīcai, ko uzspridzināja 1931. gadā, man tobrīd nebija ne jausmas. Kad mēs ar māti pastaigājāmies pa krastmalu, viņa man mēdza rādīt dārza dziļumā savrupmāju, kurā atradās mana nākamā skola. Vēlāk Ojārs, mans vīrs, kam patika pazoboties par mani, ar tādu kā atklājēja

prieku paziņoja: tu taču piedzimi pašā totalitārā režīma pakājē.

Tomēr bērnībā nekas neapēnoja manu sajūsmu par skatu, jo kurš gan no pieaugušajiem sāktu man klāstīt, ka turpat netālu atrodas bēdīgi slavenā krastmalas māja, pa kuras logiem metās ārā cilvēki, ka 1937. gada decembrī bija pieņemts dekrēts par latviešiem, pēc kā sākās masu aresti un nāvēssodi, kas apdraudēja arī manu ģimeni, bet daudzu dzejnieku apdziedātais logs Kremļa fasādē, kur allaž dega gaisma un kur pēc leģendas dienu un nakti nomodā bija Staļins, īstenībā bija butaforija, jo no vadoņa tur nebija ne miņas, viņš atradās Kuncēvā, un jau no kara pirmajām dienām „tautu tēva” bēgšanas gadījumam bija izrakts milzu bunkurs Kuibiševā, trīs reizes dziļāks par Hitlera bunkuru, bet slepenajā rezerves aerodromā izlidošanas gatavībā viņu gaidīja „duglasi” un to pavadošā vienība.

Tikai tagad no arhīviem dienas gaismā tiek izvilkti (ietilpīgs vārds – atslepenoti) dokumenti un pavēles ar stindzinošiem tekstiem. Lūk, viens no tiem.

«Шифrogramма

30 ноября 1937 г.

Совершенно секретно

О проведении операции по репрессированию латышей

Всем наркомам внаудел республик

Начальникам УНКВД

Начальникам ДТО ГУГБ

В Москве и ряде областей вскрыты крупные шпионско-диверсионные и националистические организации латышей, созданные латвийской разведкой и связанные с разведкой других стран. (..) В целях ликвидации работы латвийской разведки и разгрома националистической антисоветской деятельности латышей на территории СССР приказываю: 3 декабря 1937 года одновременно во всех республиках, краях и областях произвести аресты всех латышей, подозреваемых в шпионаже, диверсии, антисоветской, националистической работе. (..) О результатах операции донести 5 декабря.

Ежов.»

Tulkojums:

„Šifrogramma

1937. gada 30. novembrī

Pilnīgi slepeni

Par latviešu represiju operācijas īstenošanu

Visiem republiku iekšlietu tautas komisāriem un NKVD

pārvalžu priekšniekiem (..)

Maskavā un virknē novadu atklātas lielas un nopietnas latviešu spiegu diversantu un nacionālistu kontrrevolucionāras organizācijas, ko dibinājis Latvijas izlūkdienests un kas ir saistītas ar citu valstu izlūkdienestiem. (..) Lai likvidētu Latvijas izlūkdienesta inspirēto pretpadomju nacionālistisko darbību PSRS teritorijā, pavēlu: 1937. gada 3. decembrī vienlaikus visās republikās, novados un apgabalos veikt visu spiegošanā, diversijās un pretpadomju nacionālistiskā darbībā aizdomās turamo latviešu arestus (..). Par operācijas rezultātiem ziņot 5. decembrī.

Ježovs."

Man tolaik bija divi gadi, nav brīnums, ka māte man nepaguva iemācīt latviešu valodu. Manai draudzenei rupji un pat draudīgi tika aizrādīts, ka nedrīkst runāt ienaidnieku mēlē, tas ir, latviski. Lielais terors bija radījis ne tikai lidējus, bet arī ziņotājus un atmaskotājus; kāda centīga tantuka modrā acs varēja iznīcināt jebkuru latviešu ģimeni.

1943. gadā mans tēvs pēkšņi un mīklaini aizgāja bojā izmēģinājumu poligonā. 1945. gadā mēs ar māti devāmies uz Latviju, kur dzīvoja viņas ģimene – māte, māsas un brāļi.

Iegremdēšana

Skola, kurā es sāku mācīties latviešu valodu, saucās Bērzmentes ūdens dzirnavas, kas ar visu dzirnavu ezeru un mazo upīti atradās Daugavas krastā iepretī Doles salai. Dzirnavās strādāja manas mātes brālis Pēteris, viņa sieva Emīlija, vasarā tur dzīvoja viņu dēls Gunārs un tad vēl Biruta, Leons un nu arī es – brālēni un māsīcas, vesels pulks bērnu, ar kuriem no pirmās dienas man bija jārunā latviski – un tikai. Mirkļi jāuzķer vārds un jāsaprot tajā ietvertais lūgums, pavēle, aizrādījums. No rīta es vēl nemācēju izrunāt plato *e*, mani apcēla, un jau vakarā es to izrunāju kā nākas.

Svinībās pie galdiem sēdēja ilgi un arī dziedāja ilgi. Nevarēja pat iedomāties, ka tu sēdi līdzās mēms, slēgtu muti. Man nācās veikli tvert vārdus, lai pagūtu dziedāt līdzī. Līgo svētkos gājām uz lielo dārzu pie saimnieces Dore, tur bija savs repertuārs. Mana māte vēlāk stāstīja: „Pēc nedēļas atbraucu no Rīgas tevi apraudzīt, atvedu kādu mazu vārdnīciņu. Bet tu nāc man pretī un runā latviski!”

Vēlāk uzzināju, ka šāda metode tiek saukta par iegremdēšanas vai ieniršanu, arī par imersiju.

Paša pirmajā dienā māsīca aizveda mani uz dzirnavām un paslepus izvadāja pa visiem stāviem, pagrabiem un ūķiem. Kādā telpā atradās četras milzīgas koka kastes, kurās bija sabērti graudi malšanai. Pirmajā es iegremdēju rokas līdz elkoņiem un teicu: rudzi. Otrajā – kvieši, trešajā – mieži, ceturtajā – auzas. Katrai labībai bija savs pieskāriens. Rudzi – viegli, glāsmaini; kvieši – smagi, apaļi, vēsi; mieži – robaini un asi; auzas – gaisīgas,

ar zīdainu skaņu. Kopš tās dienas šāda roku iegremdēšana kļuva par mūsu rīta slepeno rituālu.

Vēl es nepazinu visus vārdus, bet mani izbrīnīja to skaņa. Viss sākās ar fonētiku. Līdzīgi putna rečitatīva dziedājumam man šķita ļoti pievilcīga runas burbuļošana un intonāciju dažādība. Vēlāk paši no sevis radās muzikālie dzejoļi par latviešu vietvārdu skaistumu un valodu kā operu. Vēl kāda sakritība – izdevniecība pasūtīnāja man Alfrēda Kalniņa operas „Baņuta” libreta tulkojumu. Teikšu atklāti, nomocijos pamatīgi, reizēm pārņēma izmisums un skaudība – kur latviešu ārijās, duetos un kora dziedājumos brīvi skanēja *a*, krieviski lielākoties bija *i* un *e*. Neliela piebilde. Liktenis mani modri uzmanīja: kad tulkojums bija pabeigts, izrādījās, ka to nedrīkst laist klajā, jo operā ir klajš nacionālisms un toreiz jau aizliegtie Līgo svētki.

Spīta metamorfozes

Latviešu valodas likteņi un pārvērtības, vārdi zvaigžņu attālumā un arī tādi, kas saskatāmi tikai caur lupu, sena vēsture un nākotnes pareģojumītas viss izveidoja un piepildīja vienu no maniem dzejoļu krājumiem, kura nosaukums atnāca pats: viena dzejoļa virsraksts – «Сильный латышский акцент» jeb „Stiprs latviešu akcents”. Dzejolis bija visnotaļ miermīlīgs, ar vieglu humora piesitienu, tomēr arī ar nepārprotamu spītu.

Tā bija krievu valodā uzrakstīta dzeja par latviešu valodu, neliels krājums, kā Ojārs ar smaidu teica – brošūriņa. Negribu izlikties, ka cerēju – viss ritēs gludi, taču latviešu mentalitātes, valodas, ētikas un tautas vērtību atveidojumam, kā man šķita, nevarētu būt nekādu īpašu šķēršļu. Mana redaktore Ņina Batja, cilvēks ar lielu un rūgtu pieredzi, gan bija nedaudz norūpējusies un pati sevi centās apvārdot – tā taču ir tautu draudzība. To, kas sekoja, pat viņa paredzēt nespēja.

Protams, viss sākās ar nosaukumu, kurā saskatīja buržuāzisko nacionālismu, bet tajos gados cilvēku apziņā, propagandas smogā, pat gaisā un mākoņos nebija lielāka nozieguma. Tu varēji būt zaglis un slepkava, tad vēl būtu cerība, taču, ja esi buržuāziskais nacionālists, ar tevi ir cauri.

Tā sākās mana staigāšana ar nosodīto manuskriptu pa mazu un lielu priekšnieku kabinetiem. Tā vilkās trīs gadus.

Kad es stāstu savas murgainās gaitas jauniem cilvēkiem, studentiem vai saviem bērniem un mazbērniem, viņu acīs redzu izbrīnu – tā nevar būt! Ne tikai uzrakstīšana, bet arī grāmatas izdošana tajos laikos bija piedzīvojumu stāsts, kam beigas ne vienmēr bija laimīgas. Es kategoriski atteicos mainīt grāmatas nosaukumu, un to man nevarēja piedod. Nedrīkstēja. Es jau biju apzīmogota. Manu vārdu vazāja pa

atskaitēm un referātiem. Kāds veterāns Carnikavā izaicinoši paziņoja manai mātei: «А ваша дочь – буржуазная националистка!», proti, jūsu meita ir buržuāziskā nacionāliste. Tiesa, māte to man atstāstīja ar lepnumu.

Nabaga vecāki, kas tikai viņiem nebija jāuzklausa! Pie Bertas Vācietes Trapenē bija atnācis vietējais darbonis un pārmeta viņai, ka tā slikti audzinājusi dēlu. Mana māte Emma, kas tolaik strādāja Lauksaimniecības ministrijā, sapulcē bija spiesta noklausīties, kā atmasko viņas znotu, partijas un preses nosodīto Ojāru Vācieti. Trāpīja arī mūsu dēlam: mācību daļas vadītāja paziņoja, ka viņš ir pret krieviem un tā esot ģimenes audzināšanas vaina.

Kabineti – rakstnieku savienībā, apgādā, preses komitejā, rajona komitejā, centrālkomitejā. Draugi optimisti mani apcēla: ko tu vēl gribi, labākā cilvēces daļa tevi jau ir izlasījusi, ar to arī pietiek. Kādā no kabinetiem man pārmeta, ka es netieši norādot uz republikas vadības stipro akcentu. Apžēlīgi, es teicu, kāds gan viņiem latviešu akcents, viņi visi taču runā krieviski!

Citā kabinetā izrāva no konteksta vārdu *patstāvība*, un ar to bija gana, lai ideoloģijas vadītājs no tribīnes skaļi pavēstītu: šī dzejniece ir aizmirsusi revolucionārās tradīcijas!

Rakstnieku savienības dzejas sekciju piespieda sameklēt topošajā krājumā pesimismu, kas tolaik bija smags ideoloģisks brāķis.

Kas slēpjas aiz tām vai citām rindām, kāds ir tā vai cita dzejoļa zemteksts... Šī sirreālistiskā gaisotne reizēm uzvedināja uz domu, vai tik nākamajā telpā, atverot durvis, neieraudzīšu kādu no Kafkas vai Borhesa izdomātajiem monstriem.

Daži mani mēģināja iebiedēt ar Maskavu. Tas bija vietējo censoņu pēdējais arguments. Taču arī tas izgāzās. No Maskavas izsauktā preses komitejas recenzente tā arī nesaprata, ko īsti Latvija no viņas grib, jo manā manuskriptā bija atradusi tikai dažas drukas kļūdas un vienu, viņasprāt, neveiklu atskaņu.

Beidzot es pieprasīju savu manuskriptu atpakaļ – es pacietīšos, pagaidīšu. Nē, viņi atbildēja, nedosim vis. Mīklas atminējumu uzzināju no apgāda direktora daudzus gadus vēlāk. Izrādās, saņemdamas manu manuskriptu ar tik šaušalīgu nosaukumu, preses komitejas priekšnieks Veselovs, ilgi nedomājot, bija paķēris to un tiešā ceļā aiznesis pirmajam CK sekretāram Augustam Vosam. «Посмотрите, что написала эта буржуазная националистка!» Paskatieties tik, ko sarakstījusi šī buržuāziskā nacionāliste! Tā mans krājums pārtapa par politisku lietu, kas prasījās risināma. Noziedzniece bija jāsoda.

„Lietas izskatīšana” ieilga, bet mani draugi rakstnieki nezaudēja humora izjūtu. Tu ar savu akcentu esi mums apnikusi, lai notiek, viņi teica,

uz tava kapa mēs uzrakstīsim: Ludmila Azarova-Vāciete, Latve.

Šķiet, biju apnikusi ne tikai draugiem asprāšiem. Kādu dienu mani izsauca apgāda galvenā redaktora vietnieks un maigi bargā balsī paziņoja: «Почему у вас такое нездоровое настроение? Неужели вы не понимаете, что нами взят курс на полную ассимиляцию?» Kāpēc jums tik neveselīgs noskaņojums? Vai tiešām nesaprotat, ka esam uztēmuši pilnīgas asimilācijas kursu?

Partija un vara bija mūs pieradinājusi pie eifēmismiem, pseidonīmiem, viltus, liekulības un vājprātīgām teorijām par nāciju uzplaukumu, tām saplūstot. Šī priekšnieka vārdi bija tieši kā cirvja cirtiens. Uz brīdi zaudēju valodu, jo skaidri sapratu: šādam apgalvojumam, gluži tāpat kā tai liktenīgajai šifrogrammai, ir grifs „Pilnīgi slepeni”. Trīs gadus mans manuskripts bija klejojis pa varas gaitenīiem, acīmredzot nomenklatūras vīrs, noguris mani pāraudzināt, bija zaudējis piesardzību.

Pa tam mans plānais dzejoļu krājumiņš klusi un nemanāmi, sekojot vienīgi apgāda grafikam, bija pietuvojies tipogrāfijas durvīm. Izrādījās, ka tur viņu jau gaidīja. Bija pavēlēts par vienu centimetru samazināt formātu un vāku (melns fons, balti burti) pārkrāsot gaiši zilā krāsā, tādā veidā īstenojot cīņu pret pesimismu. Grāmatas māksliniece indīgi zilajā priekšmetā pat nepazīna savu autordarbu. Bet ražošanas daļa viņu nomierināja – lai neņemot galvā, krājums tā vai tā neiznāksot, jo ir saņemts rīkojums apturēt tā iespiešanu.

Drīz pēc tam apgāda „Liesma” galvenā redaktora vietniece Velta Spāre, drosmīga sieviete, frontiniece, kara ellei cauri izgājusi, izsauca mani pie sevis un pastāstīja, ka es esmu iekļauta kā buržuāziskā nacionāliste sarakstā un mani un nosodīs reģionālā triju Baltijas republiku un Baltkrievijas konferencē. Tas nozīmēja, ka mani darbi turpmāk netiks iespiesti. Zinot, ka Rakstnieku savienībā ir spēcīga komanda – Auziņš, Avotiņa, Bels, Belševica, Bīdaka, Čaklais, Ezera, Jansons, Lisovska, Peters, Priede, Ziedonis un daudzi, daudzi citi – visi savējie, Velta Spāre bija nolēmusi ierosināt izskatīt Azarovas personisko lietu, lai tad, ja es patiešām izrādītos buržuāziskā nacionāliste, biedri lemtu par manu izslēgšanu no savienības.

Es zināju, kā RS aizstāv savējos, kā Alberts Jansons atteicās sapulcināt rakstniekus, lai viņi publiski nosodītu Solžeņicinu, kad viņam to pieprasīja Voss, kā aizstāvēja Vizmu Belševicu un Knutu Skujenieku.

1973. gada 27. decembrī rakstnieku sapulces laikā mēs ar Ojāru un Imantu Ziedoni devāmies pie CK ierēdnes M. Veršānes, lai pateiktu, ka zinām par priekšlikumu izskatīt Azarovas personisko lietu. Ja mani izslēgs, no savienības izstāsies arī Ziedonis, mana dzejas krājuma priekšvārdu autors, un Vācietis.

Tās pašas dienas vakarā Veršāne mūsu lēmumu jau bija darījusi

zināmu *cekas* vadībai. Acīmredzot arī tur beidzot saprata, ka manas personiskās lietas izskatīšana var pārvērsties vai nu par cirka izrādi, vai lielu skandālu.

Bija 27. decembris, priekšā Jaunais gads un uzreiz pēc tam kopsapulce, kurā mani izslēgs no RS. Vācietis sēdēja pie galda, nopietns un nikns. Parasti viņš mani nemēdza aizstāvēt, jo labi zināja, ka es pati protu veiksmīgi aizstāvēties un arī citus aizstāvēt. Bet šoreiz viņš pacēla klausuli un uzgriezā Aivara Gora numuru. Saruna, būtībā monologs, bija īsa un ar metālisku pieskaņu balsi: „Ja tas notiks, es pats braukšu uz Maskavu. Un tu – zaudēsi.”

Pirmajā jaunā gada darba dienā man piezvanīja Goris: „Tava grāmata ir iznākusi.”

Varētu teikt, ka viens traģikomisks posms manā dzīvē bija beidzies. Bet tā slepkavnieciskā formula, tiešā tekstā izrunāta, bija dziļi iestrēgusi man ausīs un smadzenēs. Notika slepena cīņa pret vārdiem „latviešu” un „nacionāls”. Bijušais Augstākās Padomes prezidija galva Pēteris Strautmanis man reiz izstāstīja, cik grūti viņam nācies iedabūt Gaujas dabas parka nosaukumā vārdu „nacionālais”.

Rusifikācija strauji uzņēma gaitu. Taču vairāk par visu sāpināja latviešu pūles to nepamanīt. Padevība, nolemtība, vienaldzība.

Vladimirs Toporovs, juzdams draudus, kas drūmi sabiezēja divu dzīvo baltu valodu debesis, rakstīja par izmirušās prūšu valodas likteni, ar skaidru likumsakarības nojautu un brīdinājumu palicējiem: „Valodas un tautas izzušanas vēsture, kas pusotru gadu tūkstoti atradās visu acu priekšā (Tacits, Ptolemejs, Kasiodors) ir vispārzināma. Par to, vai prūši uz dzīvi skatījās pareizi vai nepareizi, nav jāspriež mums, taču viņu izzušana ir zaudējums cilvēcei un cilvēcībai.”

Mēs varam daudz ko pārmest mūsu neatkarības gaitai, taču par vienu gan mums tai ir jāpateicas – neatkarības atgūšana izšķīra latviešu valodas likteni, valoda tika izglābta pēdējā brīdī, kad tā jau stāvēja pašā bezdibeņa malā.

Lingvistiskie paradoksi

Latviešu valoda atvēra man durvis uz manu bērnības Maskavu – ar neskaitāmām vārdnīcām, baltu un slāvu pētījumiem, etimoloģijas atklājumiem, kas izrādījās interesantāki par detektīvromāniem, ar atlantiem, kas patiešām reizēm izskatās pēc durvīm un pat pēc vārtiem. Vārtiem uz to laiku, kad IX gadsimtā manā dzimtajā pilsētā bija reāla divvalodība, – tās upes krastos, kuras nosaukums nāca no baltu vārda „mazgāt”. Saskaņā ar vēsturnieku liecībām slāvu ciltis tikai pēc tam sāka kolonizēt baltu teritorijas, apmetoties pie Mazgavas upes. Vēlāk, XX gadsimtā līdz pat

1937. gadam, Maskavā bija spēcīga latviešu kultūras diaspora. Mana māte pabeidza latviešu skolu Maskavā un latviešu tehnikumu Ļeņingradā. Tagad par to pat dīvaini stāstīt – viņa nevienu dienu nav mācījusies krievu valodā. Un te es atkal iebraucu lingvistisko paradoksu pilsētā Maskavā, nu jau XXI gadsimtā. Aina nav idilliska. Šo vietu ir piemeklējusi atmaksa par īstenoto nāciju un valodu saplūšanas teoriju, kam – pēc teorijas autoru domām – bija jāvainagojas ar nāciju uzplaukumu.

Maskavā iebraucēju skaits ir sasniedzis kritisko robežu, migranti ar pamatiedzīvotājiem sarunājas tik kroplīgā vārdu savirknējumā, ka Krievijas valodnieki to apzīmē īsi – katastrofa. Par vislielāko upuri nepārprotami ir kļuvusi krievu valoda, kas ir pārvērsta par primitīvu saziņas līdzekli, dialektu vai slengu.

„Tas ir varas politikas nāvējošais iznākums attiecībā pret krievu pamatnāciju. Studenti juristi, pa pusei analfabēti, kas vervēti pēc etnisko kvotu principa, un viesstrādnieki ir pārpludinājuši vēsturisko Krievijas teritoriju – tāds ir īstenotās politikas graužošais rezultāts,” raksta «Литературная Газета».

Sengrieķu filozofs Platons apgalvoja, ka kosmoss, zvaigznes un arī planēta Zeme ir dzīvas būtnes. Šis uzskats vēlākos gadsimtos iznira no aizmirstības, piedzīvoja metamorfozes un atdzima metaforās. Būdamā uzticīga šim kontekstam, klusībā esmu pārliecināta, ka arī valoda ir dzīvs radījums. Vismaz latviešu valoda manā dzīvē noteikti. Reizēm tā negaidīti iznāk no tumsas, nostājas man ceļā, uzrunā mani.

*Ina Druviete***Valsts valoda Latvijas lingvistiskajā ainavā**

Lingvistiskā ainava (franču *paysage linguistique*, angļu *linguistic landscape*) ir samērā jauns termins, kas ienācis zinātniskajā aprītē līdz ar straujo valodas vides pētījumu izplatību visā pasaulē. Jebkurā nozarē ik pa laikam aktualizējas un īpaši populārs kļūst kāds pētījumu virziens vai metode, ļaujot runāt par modi arī zinātnē. Sociolingvistikā šāds virziens pašlaik ir lingvistiskās ainavas izpēte. Šajā rakstā aplūkosim lingvistiskās ainavas jēdzienu, tās raksturīgākās iezīmes Latvijā un lingvistiskās ainavas pētījumu iespējamo ietekmi uz Latvijas valodas politikas teoriju un praksi.

Valodu kontaktu situāciju izpēte beidzamajos piecdesmit gados devusi priekšstatu par likumsakarībām valodu funkcionēšanā multilingvālā vidē. Sociolingvistika kā starpdisciplināra zinātnes nozare aizvien vairāk paplašinājusi robežas, aptverot arī ģeogrāfijas, komunikācijas zinātnes un sociālās psiholoģijas atziņas un analizējot līdz šim par mazsvarīgām atzītas valodu kontaktu izpausmes. Īpašu nozīmi guvusi pilsētu informatīvās vides, it īpaši vizuāli uztveramās vides (uzrakstu, reklāmas, paziņojumu, ceļazīmju u. tml.), izpēte. Šai videi dots tēlainais apzīmējums „lingvistiskā ainava”. Vārds „ainava”, ko latviešu valodā, visticamāk, pirmo reizi lietojis F. Mālberģis 1885. gadā (Karulis 1984, 99), apzīmē gan apkārtējo vidi, gan tās attēlojumu mākslā. Līdzīga semantika šim vārdam resp. tā atbilstmēm ir arī citās valodās (sal. vācu *Landschaft*, dāņu *landskab*, zviedru un norvēģu *landskap*, itāļu *paesaggio*, spāņu *paisaje*, somu *maisema*, ungāru *tájkep*, lietuviešu *kraštovaizdis*, grieķu *topío*, poļu *krajobraz*, čehu, slovaku un slovēņu *krajina*).

Tā kā šī vārda semantika vairāk aptver lauku vidi, angļu valodā nereti tiek lietots termins *cityscape*. Tomēr tas vēl nav plaši ieviesies, jo tam grūti atrast analogu citās valodās (Gorter 2006, 82).

Kaut valodas publiskā vizuālā reprezentācija aprakstīta jau kopš sociolingvistikas pirmsākumiem, termins *lingvistiskā ainava*, šķiet, pirmo reizi definēts 1997. gadā (Spolsky 2009, 67) pētījumā par attieksmi pret publiskās informācijas valodu Kanādas frankofonu vidū: „Publisko ceļazīmju, reklāmas plakātu, vietvārdu, veikalu izkārtņu un valsts iestāžu nosaukumu valoda veido noteiktas teritorijas, reģiona vai pilsētu aglomerācijas lingvistisko ainavu. Teritorijas lingvistiskā ainava veic divas funkcijas: informatīvo funkciju un simbolisko funkciju.” (Landry, Bourhis 1997, 25). Turpmākajos gados publicēti vēl vairāki nozīmīgi pētījumi, kas ne tikai dokumentē konkrētu teritoriju valodas vidi, bet sniedz nozīmīgus teorētiskus vispārinājumus par šīs vides saistību ar valodas kolektīva

etnolingvistisko vitalitāti, valodu ekonomisko vērtību, valodas zīmes semiotiskajiem aspektiem (sk., piem., Scollon & Scollon 2003; Gorter 2006; Backhaus 2007; Shohamy, Gorter 2008). Līdz šim nozīmīgākie izdevumi, kuros apkopotas ievērojamāko pētnieku atziņas, ir E. Šohami un D. Gortera sastādītais rakstu krājums „Linguistic Landscape: Expanding the Scenery” (Shohamy, Gorter 2009) un E. Šohami, E. Ben-Rafaela un M. Barni sastādītais rakstu krājums „Linguistic Landscape in the City” (Shohamy, Ben-Rafael, Barni 2010).

Sākotnēji pētījumi aptvēra tikai vizuāli uztveramo publiskās informācijas daļu, bet jau samērā drīz tika atzīts, ka iespēju robežās jāanalizē arī audiāli uztveramā valodas vide, un nebūt ne tikai lielajās pilsētās. Tomēr joprojām daudz plašāk tiek aplūkota redzamā pilsētvide, turklāt digitālo tehnoloģiju attīstība ļāvusi teorētiskos apcerējumus papildināt ar plašu ilustratīvo materiālu, kas lielā mērā ir vairojis tieši šī pētījumu virziena pievilcību gan pašu sociolingvistu starpā, gan plašākā sabiedrībā.

Lingvistiskās ainavas izpēte sāk kļūt populārāka arī Baltijas valstīs. Baltijas pilsētu lingvistiskās ainavas komparatīvi pētījumi ietverti Rēzeknes Augstskolas realizētajā ESF projektā „Teritoriālās identitātes lingvokulturoloģiskie un sociālekonomiskie aspekti Latgales reģiona attīstībā” (<http://www.ru.lv/index.php?lang=lv&p=4&p2=406#11>, sk. arī Lazdiņa, Marten 2009). Igaunijā nozīmīgus pētījumus veic A. Veršika, A. Zabrodskā, M. Ehala, Lietuvā – M. Ramonienē, L. Vāicekauskienē un citi.

Lingvistiskās ainavas elementu deskriptīva izpēte sniedz informāciju par valodu lietojumu noteiktā teritorijā, kvantitatīva analīze savukārt atklāj valodu faktisko hierarhiju. Daudzi pētījumi aprobežojas tikai ar konstatējošo daļu (Ben-Rafael et al. 2004, Muth 2008); populārs ir arī valodas vides salīdzinājums teritorijās ar līdzīgām valodas situācijas iezīmēm, piemēram, Basku zemē un Frīzu zemē (Cenoz, Gorter 2006), Ruandā un Ugandā (Rosendal 2010). Jāsecina gan, ka vairums autoru multilingvismu jau apriori atzīst par veicināmu publiskās vizuālās telpas iezīmi, visai negatīvi vērtējot praksi juridiski vai sociāli ierobežot tā izplatību (Pavlenko 2009, Marten 2010).

Bet kā vērtējamas Latvijas tiesību normas un prakse vizuālā multilingvisma jomā? Objektīvs izvērtējums nav iespējams atrautībā no kopējā valodas politikas konteksta un valodas situācijas vēstures.

1988. gadā, atsaucoties uz A. Blinkenas aicinājumu „Par latviešu valodas statusu – esošo un vēlamo”, 354 280 Latvijas iedzīvotāju pieprasīja latviešu valodai valsts valodas statusu, neskaitāmās vēstulēs īpaši vēršoties pret latviešu valodas nelietošanu vai divvalodību publiskajā telpā. Piemēram, A. Graudiņa no Rēzeknes rakstīja:

Būdami viesmīļīgi, esam „ciemiņiem” noziedojuši arī valodu –

nacionālās kultūras pamatu. Veikalos mums atbild: „He слышы!” vai arī neatbild nemaz, ja tiek jautāts latviski. Kafejnīcu uzraksti „Гномик”, „Бемепок”, rajona saimniecību nosaukumi „30 лет Октября”, „Красное знамя”, „Советская Латвия”, kaut arī latviešu burtiem rakstīti, vēl neliecina par ļeņinisko nācības pašnoteikšanos. (Cit. no Blinkena 1999, 86)

Citēsim arī I. Šāvēju no Rīgas: .. mani dziļi sarūgtina un pat apvaino šopavasār, manu vecāku zelta kāzu braucienā, redzētais, kad, iebraucot no Lietuvas puses Augšzemes pilsētiņā, man pretī stāv uzraksts „Субаме” un tāds pats uzraksts mani pavada arī izbraucot. Arī pie vairs neesošajām manu vecvecāku mājām blakus kolhoza nekārtībai stāv autobusu pieturas stabs ar uzrakstu „Лиезма”. Un šī „liesmošana” (лиесмошана) mūs kopā ar neizsakāmo nesakoptību un netīrību pavada līdz kādreizējai Baltmuižas skolai un ar latviešu valodas ne tik vien neprašānu, bet pat nesaprašānu līdz Medumiem–Demenei–Piedrujai. (Turpat, 102–103)

Lai mainītu valodas vidi, „LPSR Valodu likumā” (1989) tika ietverta īpaša nodaļa „Valoda nosaukumos un informācijā”:

16. pants. Latvijas PSR vietu nosaukumi veidojami un dodami latviešu valodā. To atveides nepieciešamību citās valodās nosaka vietējs Tautas deputātu padomes.

17. pants. Iestāžu, uzņēmumu un organizāciju nosaukumi veidojami un dodami latviešu valodā un nepieciešamības gadījumā atveidojami vai tulkojami citā valodā.

Uzrakstos šie nosaukumi lietojami latviešu valodā, nepieciešamības gadījumā tiem labajā pusē (vai apakšā) dodot tulkojumu krievu valodā vai kādā citā valodā.

Pēc neatkarības atgūšanas izstrādātajā „LR Valodu likumā” (1992) vairs nebija nenoteiktā formulējuma „nepieciešamības gadījumā”, un skaidri tika norādīta latviešu valodas ekskluzīvā vieta:

20. pants. Atklātiem izziņojumiem, izkārtnēm, afišām, plakātiem, reklāmai, cenu rādītājiem, Latvijā ražoto preču etiķetēm un lietošanas instrukcijām jābūt valsts valodā. Preču etiķetēs un lietošanas instrukcijās līdztekus valsts valodai pieļaujama citu valodu lietošana. Šajā gadījumā tekstam latviešu valodā ierādāma galvenā vieta un formas vai satura ziņā tas nevar būt mazāks par tekstu citā valodā.

Nosaukumi, kuri veido firmu preču zīmes marķējumu, citās valodās netiek tulkoti.

Šā panta piemērošanu reglamentē Latvijas Republikas Ministru Padomes apstiprināts nolikums.

Latvija, neatkarības atjaunošanas periodā īpašu uzmanību pievēršot publiskās informācijas valodai, nebija nekāds izņēmums. Līdzīgi procesi risinājušies praktiski visās valstīs un teritorijās, kas cīnījās par

neatkarību vai autonomiju. Uzrakstu un informācijas valodai ir augsta emocionāla vērtība, tā norāda uz teritorijas vēsturisko identitāti un valodu juridisko hierarhiju. Tipiska ir arī vēršanās pret divvalodību: aizkrāsotas bilingvālas vietvārdu plāksnītes ir dokumentētas visās pasaules malās. Publiskās informācijas valoda tiek reglamentēta praktiski visu valstu lingvistiskajā likumdošanā. Piemēram, 1994. gadā pieņemtajā „Franču valodas likuma” 3. pantā noteikts:

Jebkuram uzrakstam vai paziņojumam, kas ir izvietots vai tiek izdarīts uz publiskiem ceļiem, sabiedriskā vietā vai sabiedriskā transporta līdzeklī un ir paredzēts sabiedrības informēšanai, jābūt formulētam franču valodā.

Kvebekas „Franču valodas hartā” (1977) arī noteikts, ka plakātos un afišās izmantojama vienīgi franču valoda, *izņemot gadījumus, kad iedzīvotāju veselība vai drošība pieprasa arī citas valodas izmantošanu.* Igaunijas „Valodas likuma” 22. (1) pants nosaka, ka *publiskās izkārtnes, norādes, sludinājumi, paziņojumi un reklāma ir igauņu valodā*, pieļaujot izņēmumus mazākumtautību kultūras organizāciju un dažu municipalitāšu praksē. Lietuvas „Valsts valodas likuma” 17. pants noteic, ka *Lietuvas Republikā publiskajiem uzrakstiem jābūt valsts valodā.* „Poļu valodas likuma” (1999) 10. pants noteic: *Uzraksti un informācija iestādēs un sabiedriskajās institūcijās, kā arī uzraksti, kas paredzēti publiskai lietošanai un kas ir sabiedriskajos transporta līdzekļos, tiek sagatavoti poļu valodā. Īpašos gadījumos, ko nosaka ministrs, ir iespējams papildus izvietot paralēlu tekstu svešvalodā.*

Pašreiz spēkā esošais Latvijas Republikas „Valsts valodas likums” (1999) visai detalizēti reglamentē vizuālo publisko telpu. Citēsim svarīgākās likuma normas:

18. pants. (1) *Latvijas Republikā vietu nosaukumi veidojami un lietojami valsts valodā.*

(2) *Latvijas teritorijā dibināto iestāžu, sabiedrisko organizāciju, uzņēmumu (uzņēmējsabiedrību) nosaukumi veidojami un lietojami valsts valodā, izņemot citos likumos noteiktos gadījumus. [..]*

(4) *Lībiešu krasta teritorijā vietu nosaukumi, iestāžu, sabiedrisko organizāciju, uzņēmumu (uzņēmējsabiedrību) nosaukumi, kā arī šajā teritorijā notiekošo pasākumu nosaukumi tiek veidoti un lietoti arī lībiešu valodā.*

(5) *Nosaukumu veidošanu un lietošanu reglamentē Ministru kabineta noteikumi.*

21. pants. (4) *Uzrakstos, izkārtnēs, afišās, plakātos, paziņojumos vai citos ziņojumos ietvertā informācija, ja tā skar likumīgas sabiedriskās intereses un paredzēta sabiedrības informēšanai sabiedrībai pieejamās vietās, sniedzama valsts valodā, izņemot šā panta piektajā daļā noteiktos*

gadījumus.

(5) Ievērojot šā likuma mērķi un šā likuma 2. pantā ietverto valodas lietošanas pamatprincipu, Ministru kabinets nosaka gadījumus, kad sabiedrības informēšanai paredzētajā sabiedrībai pieejamās vietās sniegtajā informācijā līdztekus valsts valodai pieļaujama svešvalodas lietošana.

(6) Ministru kabinets nosaka arī gadījumus, kad šā panta pirmajā daļā minētās institūcijas un personas var sniegt informāciju svešvalodā, kā arī valodu lietošanas kārtību šā panta pirmajā, otrajā, trešajā un ceturtajā daļā paredzētajā informācijā.

(7) Ja līdztekus valsts valodai informācijā lietota arī svešvaloda, tekstam valsts valodā ierādāma galvenā vieta, un formas vai satura ziņā tas nedrīkst būt mazāks vai šaurāks par tekstu svešvalodā.

Saskaņā ar Valsts valodas likuma 21. panta piekto un sesto daļu 2000. gada 22. augustā tika izdoti LR Ministru Kabineta noteikumi Nr. 292 „Noteikumi par valodu lietošanu informācijā”, kas noteica gadījumus, kad līdztekus valsts valodai pieļaujama svešvalodu lietošana (atgādināsim, ka „Valsts valodas likuma” izpratnē svešvaloda ir ikviena cita Latvijas Republikā lietotā valoda, izņemot lībiešu valodu). Noteikumu 4. punkts reglamentēja:

Līdztekus valsts valodai valsts un pašvaldību iestādes, tiesas un tiesu sistēmai piederīgās iestādes, valsts un pašvaldību uzņēmumi, kā arī uzņēmēj sabiedrības, kurās lielākā kapitāla daļa pieder valstij vai pašvaldībai, un privātās iestādes, organizācijas, uzņēmumi (uzņēmēj sabiedrības) un pašnodarbinātās personas, kuras saskaņā ar likumu vai citu normatīvo aktu veic noteiktas publiskas funkcijas, ar kurām saistīta informācijas sniegšana, var lietot svešvalodu publiskajā informācijā sabiedrībai pieejamās vietās, ja šī informācija skar:

- 4.1. starptautisko tūrismu;
- 4.2. starptautiskus pasākumus;
- 4.3. drošības apsvērumus;
- 4.4. ārkārtas situācijas;
- 4.5. epidēmijas vai bīstamas infekcijas slimības.

Minētie noteikumi spēku zaudēja 2005. gada 15. februārī, kad tika pieņemts jauns noteikumu variants – MK noteikumi Nr. 130. Tajos iespējas lietot svešvalodu tika nedaudz paplašinātas vai drīzāk konkretizētas:

2. Līdztekus valsts valodai Valsts valodas likuma 21. panta pirmajā daļā minētās institūcijas un personas var lietot svešvalodu, sniedzot publisku informāciju sabiedrībai pieejamās vietās, ja šī informācija ir saistīta ar:

- 2.1. starptautisko tūrismu;
- 2.2. starptautiskiem pasākumiem;
- 2.3. drošības apsvērumiem;
- 2.4. Eiropas Savienības brīvu preču apriti;

2.5. epidēmijām vai bīstamām infekcijas slimībām;

2.6. ieslodzījumu vietās ievietoto ārvalstu pilsoņu tiesībām un pienākumiem;

2.7. ārkārtas situācijām.

Valodu lietošana publiskajā informatīvajā telpā skarta Latvijai starptautiski saistošos dokumentos. Eiropas Padomes „Vispārējās konvencijas par nacionālo minoritāšu aizsardzību” (1994) 11. panta 3. daļa nosaka:

Teritorijās, kuras tradicionāli apdzīvo ievērojams skaits mazākumtautībai piederošu personu, Puses apņemas to juridisko sistēmu ietvaros un, kur nepieciešams, arī slēdzot līgumus ar citām valstīm un ņemot vērā specifiskos apstākļus, izvietot sabiedrības informācijai tradicionālos vietvārdus, ielu nosaukumus un citas topogrāfiskās zīmes arī mazākumtautības valodā, ja ir pietiekams iemesls izvietot šādas norādes.

2005. gadā, ratificējot šo Konvenciju, tai tiek pievienota atruna:

4. pants. *Latvijas Republika paziņo, ka Konvencijas 11. panta trešo daļu tā uzskata par saistošu, ciktāl tā nav pretrunā ar Latvijas Republikas Satversmi un citiem Latvijas Republikā spēkā esošajiem normatīvajiem aktiem, kas nosaka valsts valodas lietojumu.* (Likums „Par Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību” (2005))

Tātad varam secināt, ka Latvijas lingvistiskā likumdošana publiskajā informācijā nosaka valsts valodas obligātu lietojumu un prioritāti, daudzos gadījumos pieļaujot arī svešvalodu lietojumu. Līdz ar to teorētiski pastāv iespēja jebkuru personisku vai ar privāto uzņēmējdarbību saistītu informāciju daļēji sniegt arī citās valodās. Bet kā ir praksē?

Reprezentatīvi pētījumi par Latvijas lielāko pilsētu, īpaši Rīgas, lingvistiskās ainavas elementiem pagaidām nav veikti; līdz šim pieejama tikai Rēzeknes vizuālās vides analīze (Marten 2010). Plaša kvantitatīva pētījuma nozīme nav apšaubāma, bet, tā kā „veiksmīgāki ir tie pētnieki, kuri datu vākšanā prot izmantot paša pamatzināšanas par attiecīgo kultūru” (Gumperz 1972, 25), ikviens no mums var izmantot savu empirisko pieredzi secinājumu formulēšanā. Galvenās atziņas ir šādas: 1) publiskajā vizuālajā informācijā izteikti dominē latviešu valoda; „Valsts valodas likuma” 21. (4) panta pārkāpumi ir reti un nesistemātiski, 2) ja izmantotas tiesības izvietot informāciju arī citā valodā, pārsvarā lietota angļu valoda (īpaši saistībā ar tūrisma objektiem un pakalpojumiem) vai arī informācija ir vismaz trilingvāla, 3) krievu valodas paralēls lietojums nav tipiska parādība (izņēmums ir priekšvēlēšanu vides reklāmas un krievu valodā paredzēto pasākumu afišas).

Ņemot vērā Latvijas, īpaši Rīgas un lielo pilsētu, iedzīvotāju etnodemogrāfisko sastāvu, sociolingvistisko pētījumu datus par valodu

lietojumu nozīmīgās sabiedrības dzīves jomās, kā arī intuitīvo nepārbaudīto priekšstatu par krievu valodas plašu pārstāvniecību pilsētu audiālajā lingvistiskajā ainavā, trešais secinājums ir ļoti nozīmīgs. Kaut likums to neliegtu, krievu valoda parasti netiek pievienota arī privāto uzņēmumu piedāvātajā informācijā (veikalu uzrakstos, reklāmās, afīšās u.tml.). Savulaik iniciētā kampaņa par masveida bilingvālo uzrakstu izvietojšanu, neraugoties uz piedāvāto materiālo atlīdzību, jūtamus rezultātus nedeķa. Vai tas nozīmētu, ka latviešu valoda *de facto* sāk kļūt par valsts simbolu un sabiedrības integrācijas pamatu? Vai varbūt šādai rīcībai pamatā ir praktiski resp. taupības apsvērumi?

S. Lazdiņa un H. Martens uzskata, ka tā ir ilustrācija parādībai, ko var nosaukt par „juridisko hiperkorekciju” (*legal hypercorrection*). Viņi secina, ka valodas lietotāji juridiskās normas ievēro augstākā pakāpē, nekā tas nepieciešams, un tam redz divus iemeslus: „Pirmkārt, tas ir iedzīvotāju vispārējais zināšanu trūkums par politiku un likumiem, kas balstās demokrātiskās līdzdalības tradīciju trūkumā šajās postpadomju pārejas sabiedrībās. Lielā iedzīvotāju daļā joprojām dominē attieksme, ka lēmumi tiek pieņemti augšās, ka indivīdiem nav jāuzņemas iniciatīva un atbildība un ka sabiedrības viedoklis nav nozīmīgs.” (Lazdiņa, Marten 2009, 221)

Šai gadījumā abi autori, šķiet, paļāvušies agresīva antipreskriptīvisma ideoloģijai (Strelēvica-Ošiņa 2010), uzskatīdami ikvienu tiesisku valodas lietojuma regulējumu par pārmērīgu un indivīda tiesības ierobežojošu. Šai ziņā tikpat labi iespējams arī skaidrojums, ka valodas lietojums uzņēmuma publiskajā informācijā vismaz netieši pauž minoritāšu pārstāvju izpratni par viņu piederības apliecinājumu valstij.

Bet vai tiešām Latvijas sabiedrība iegūtu, atsakoties no valsts valodas relatīva monopola lingvistiskajā ainavā, un vai pamatots ir pārmetums par valsts pasivitāti vizuālā multilingvisma veicināšanā?

Mums jāatzīst, ka objektīvi pastāv pretruna starp diviem principiem: valsts valodas nostiprināšana un multilingvisma veicināšana. Praktiski visos pētījumos akcentētas pilsētu vizuālā multilingvisma pozitīvās puses, īpaši uzsverot apdraudētu minoritāšu valodu publiskās reprezentācijas nozīmi. Kā raksta E. Šohami, „lingvistiskā ainava ir ietekmīgs mehānisms valodas politikas iedzīvināšanas pārrunu procesā. Kamēr politikas veidotāji izmanto lingvistisko ainavu valodas politikas *de facto* procesā, veicinot vai mazinot noteiktu valodu lietojumu, šāda rīcība izraisa atšķirīgu reakciju dažādās sabiedrības grupās atkarībā no publiskajā telpā paustās ideoloģijas. Šī reakcija svārstās no atbalsta līdz saspīlējumam, no spriedzes līdz konstruktīvām pārrunām” (Shohamy 2010, 4).

Kāpēc latviešu valodas nostiprināšanā tik liela nozīme tiek piešķirta publiskajai vizuālajai informācijai? Tas saistīts ar vizuālās uztveres

lielo lomu. Valodas rakstītajai formai piemīt īpašs ietekmes spēks. Tai ir ne tikai simboliska nozīme, bet tā veicina arī priekšstatu par „lietu kārtību” un valodas apguvi. „Lingvistiskā ainava veicina sociolingvistiskā konteksta konstruēšanu, jo cilvēki uztver un apstrādā vizuālo informāciju, un publiskās informācijas valoda noteikti ietekmē konkrētas valodas statusa apzināšanos un pat ietekmē cilvēku lingvistisko uzvedību.” (Cenoz, Gorter 2006, 68) Nenovērtēsim par zemu arī latviskās valodas vides nozīmi sabiedrības vienotības apziņā, jo „valoda ir spēcīgs iekšējās kohēzijas un nacionālās identitātes veicināšanas instruments. Tā veicina kopīgu vērtību un identitātes apziņu. Kopīga valoda arī nosaka skaidras robežas starp „iekšējām” un „ārējām” grupām” (Schmid 2001, 9).

Līdz šim nepietiekami ir analizēta lingvistiskās ainavas saistība ar valstu tiesību aktiem valodas politikas jomā. Visai nenoteikti tiek iezīmēta saikne starp valstu valodas politikas pamatnostādņēm un to atspoguļojšanos vizuālajā informācijā. Tā kā Latvija pieder pie valstīm, kurās apzināti tiek veicināts monolingvisms vai vismaz valsts valodas dominēšana lingvistiskajā ainavā, pastāv risks izpelnīties sliktā piemēra slavu un mudinājumus mazākumtautību tiesību vārdā paplašināt citu valodu pārstāvēniecību informatīvajos vai simboliskajos publiskajos ziņojumos.

Tomēr Latvijas praksei ir nopietns sociolingvistisks pamatojums, kas izriet no vēsturiskiem, etnodemogrāfiskiem un psiholoģiskiem apsvērumiem, kas plaši apcerēti, piemēram, monogrāfijās „Latviešu valoda 15 neatkarības gados” (2007) un „Valsts valodas likums: vēsture un aktualitāte” (2008). Neaizmirsīsim, ka 80. gadu beigās latviešu valodas sabiedriskās funkcijas nācās atjaunot pēc piecdesmit gadus ilga rusifikācijas perioda, kas spilgti izpaudās arī uzrakstos, plakātos un informācijā, radot īpaši smagu psiholoģisku efektu. Globālās un nacionālās valodu konkurences apstākļos latviešu valodas noturība garantējama tikai tad, kad konkurentvalodu, īpaši krievu valodas augstā ekonomiskā vērtība tiek līdzsvarota ar juridiskiem mehānismiem. Dž. Džozefs grāmatā „Valoda un politika” norāda, ka kritiski jāpieiet dažu sociolingvistu centieniem absolutizēt minoritāšu valodu tiesības, it īpaši periodā pēc neatkarības atjaunošanas: „Diezgan atšķirīga šajā ziņā ir situācija ar „ekskoloniālo” krievu valodu valstīs, kas agrāk atradās PSRS varā, kur tieši vairākuma etnisko un lingvistisko grupu locekļi jūtas minoritāšu grupu apdraudēti. Vēsturiski tā varētu šķist neparasta situācija, bet visā pasaulē kulturāli nedrošībā esoši vairākumi ir arvien pieaugoša tendence. Jo publiskā kļūst minoritātes identitātes izpausme, jo spēcīgāk vairākums baidās par nacionālās identitātes vienotību un visu tā uzturēto sociālo struktūru kopumā.” (Džozefs 2008, 86–87) Tāpēc latviešu valodas īpatsvara nostiprināšana

Latvijas lingvistiskajā ainavā ir un būs izšķirīga valsts valodas politikas daļa latviešu valodas ilgtspējas vārdā.

1. Backhaus, P. *Linguistic Landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*. Clevedon : Multilingual Matters, 2007.
2. Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Amara, M. H., Trumper-Hecht, N. *Linguistic Landscape and Multiculturalism: A Jewish–Arab Comparative Study*. Tel Aviv : Tami Steinmetz Center for Peace Research, 2004.
3. Blinkena, A. (sast.). *Savā zemē – savu valodu! Latvijas iedzīvotāju 1988. gadā rakstītās vēstules, pieprasot latviešu valodai valsts valodas statusu*. Rīga : Vieda, 1999.
4. Cenoz, J., Gorter, D. Linguistic landscape and minority languages. In: *International Journal of Multilingualism* , 2006, 3 (1), 67–80.
5. Gorter, D. (ed.). *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon : Multilingual Matters, 2006.
6. Gumperz, J. Introduction. In: *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. Ed. by J. Gumperz and D. Hymes. Basil Blackwell, 1972, 1–25.
7. Karulis, K. Aina. No: *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 19. laid. Rīga : Avots, 1984, 98.–103. lpp.
8. Landry, R., Bourhis, R.Y. Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. In: *Journal of Language and Social Psychology*, 1997, 16, 23–49.
9. Lazdiņa, S., Marten, H. F. The „Linguistic Landscape” Method as a Tool in Research and Education of Multilingualism: Experiences from a Project in the Baltic States. In: *Multilingualism. Proceedings of the 23rd Scandinavian Conference of Linguistics*. Uppsala University, 1–3 October 2008. Ed. by A. Saxena & Å. Viborg. Uppsala, 2009, 212–225.
10. *Latviešu valoda 15 neatkarības gados. Lingvistiskā situācija, attieksme, procesi, tendences*. VVK. Rīga : Zinātne, 2007.
11. Marten, H. F. Linguistic landscape under strict language policy: Reversing the Soviet legacy in a regional centre in Latvia. In: *Linguistic Landscape in the City*. Shohamy, E., Ben-Rafael, E., Barni, M. (eds.). Clevedon : Multilingual Matters, 2010, 115–132.
12. Muth, S. *Multiethnic but multilingual as well? The Linguistic Landscapes of Vilnius*. Pieejams: http://biecoll.ub.unibielefeld.de/volltexte/2009/2007/pdf/Muth_NLK08.pdf.
13. Pavlenko, A. Language Conflict in Post-Soviet Linguistic Landscapes. In: *Journal of Slavic Linguistics*, 17 (1-2), 2009, 247–274.
14. Rosendal, T. *Linguistic landshapes. A comparison of official and non-official language management in Rwanda and Uganda, focusing on the position of African languages*. University of Gothenburg, 2010. Pieejams: http://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/22227/1/gupea_2077_22227_1.pdf.
15. Schmid, C. L. *The Politics of Language. Conflict, Identity and Cultural Pluralism in Comparative Perspective*. Oxford University Press, 2001.
16. Scollon, R., Scollon, S. Wong. *Discourses in Place: Language in the Material World*. London and New York : Routledge, 2003.

17. Shohamy, E., Gorter, D. (eds.). *Linguistic landscape: Expanding the scenery*. New York and London : Routledge, 2009.
18. Shohamy, E., Ben-Rafael, E., Barni, M. (eds.). *Linguistic Landscape in the City*. Clevedon : Multilingual Matters, 2010.
19. Shohamy, E. Linguistic landscape: languages, policy and people negotiating the public space. In: *International Conference of Applied Linguistics „Languages and people: dialogues and contacts”. Abstracts*. Vilnius, University of Vilnius, 2010. Pieejams: <http://www.lsk.flf.vu.lt/Abstracts/p325>.
20. Strelēvica-Ošiņa, D. *Valodas pareizības izpratne un preskriptivisma cēloņi un sekas: Latvijas un pasaules pieredze*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga : LU, 2010.
21. *Valsts valodas likums: vēsture un aktualitāte*. VVA. Rīga : Zinātne, 2008.

GRAMATIKA

Daina Nītiņa

Gramatika un valodas mode

Apzīmējumu *mode* valodniecībā parasti mēdz lietot gadījumos, ja ir runa par kāda vārda aktualizēšanos, tā strauju izplatību. Taču tas var attiekties arī uz atsevišķiem izteicieniem, gramatiskām konstrukcijām, uz pārmaiņām vai inovācijām vārda morfoloģiskajā noformējumā, vārdformu sadalījumā.

Valodas mode parasti saistās ar ekstralingvistiskiem faktoriem, tādiem kā autoritāšu ietekme, ar prestižu saistīts citas valodas iespaids vai kontaktvalodas maiņa, vēlme lietot kādu jaunu izteiksmes veidu – vārdu vai konstrukciju, īpaši, ja tas rada piederību pie kādas sabiedrībai svarīgas runātāju grupas: jauniem, biznesā veiksmīgiem cilvēkiem, ietekmīgiem politiķiem vai plašsaziņas līdzekļu darbiniekiem.

Kā zināms, nelokāmie divdabji ar *-am*, *-amies*, *-ām*, *-āmies* ir samērā reti sastopami. Tāpēc jo vairāk interesants ir fakts, ka mūsdienās ir aktualizējušās dažas savā ziņā arhaiskas nokrāsas konstrukcijas ar šo divdabi, tādas kā *likās esam*, *sakās pārdzīvojam*, *šķietas esam*, *domājas esam*, *iedomājas esam* u. tml. Tās sastopamas kā mutvārdu, tā rakstu valodas tekstos, piemēram,

- **daīlliteratūrā:** [...] *ko viņš bija meklējis visu mūžu un vienu īsu brīdi domājies esam atradis* [...]; *Es dzīvoju starp to, ko domājos redzam, un to, ko zinu*; [...] *tajā šaurajā vidē, kur visi likās no vienas planētas esam*; [...] *vai viņš ir tas, kas domājās esam* [...] (A. Neiburga). [...] žurnālisti uz mūžu iedomājās sevi esam rakstnieces uzticības personas; [...] *Ja Es būtu tāds, kā jūs sakāt Mani esam* [...]; *Bet viņš dievināja tos, ko uzskatīja esam savus draugus* (G. Repše);
- **plašsaziņas līdzekļos:** [...] *mainīt kultūras dzīves ieradumus, kas viņam nelielas vairs labi esam*; [...] *politiķi, kuri četru gadu laikā izrādījušies esam tikai cilvēki*; [...] *kolēģu bažas saka izprotam LTV raidījumu radošās daļas vadītāji* [...] (Diena 2005). *Viņš sakās esam psiholoģiski noturīgs šādās situācijās*; [...] *ši apmaksātā izklaide nešķiet esam likuma pārkāpums* [...] (Diena 2006). *Atkal latvju tautai jāsapņst par ļaudīm, kuri domājās esam tās prāts, gods un sirdsapziņa*. (Vakara Ziņas 1996) *Linda teicās esam studijā* [...] (Saldā Dzīve 2008);

- **internetā:** [...] *pašlaik tas pats Jānis Skrastiņš sakās esam trakoti norūpējies par tiesiskumu valstī* [...] (L. Lapsa, Delfi 2008). *Kaut gan Kanādā esmu dzirdējis valdību sakām – jo labāki latvieši jūs būsiet, jo labāki kanādieši jūs būsiet.* (I. Latkovskis, Delfi, 04.06.2010);
- **sarunvalodā televīzijā, radio un laikrakstu intervijās:** *Bet vai kāds šo ceļu iedomājās vieglu esam?* (G. Ulmanis, Neatkarīgā Cīņa 1995) *lerosinājums atzīts par ļoti labu esam* (LTV1, de facto, 10.01.2010). *Institūta direktors teicās nezinām, vai viņš ir arestēts* (radio SWH ziņas, 12.05.2010). *Varbūt kāds to uzskatīs par labu esam* (LTV1, 100. panta preses klubs, 11.06.2010).

Šā tipa konstrukciju izplatība vedina domāt, ka to izmantošana reizi pa reizei kļuvusi par sava veida valodas modi. To, starp citu, novēroju arī 2010. gada janvārī Daugavpils Universitātes konferencē, kad konstrukciju ar nelokāmo divdabi *esam* (*uzskatīt par labu esam*) lietoja darba grupas vadītāja.

Vārdu savienojumā ar nelokāmo divdabi pēdējo gadu tekstos konstatēta reti lietotā darbības vārda *sacīties* tagadnes vārdformu *sakās*, piemēram: *Filma [...] stāsta par diviem Araratiem – kalnu, kas ietīnies miglā, redzams teju no jebkuras vietas Armēnijā, un konjaku, kuru armēņi sakās mīlam vairāk nekā sievietes.* (Rīgas Viļņi, Nr. 23, 11.–20.06.2010) Nav turpretim izdevies reālā lietojumā pamanīt pagātnei *sacijās*, kas fiksēta 2006. gada vārdnīcas materiālā: *Viņš sacijās pats to dzirdējis. Viņš sacijās mūs gaidīt.* (LVV 2006, 930)

Turpretim, ja pievēršamies līdzīgas nozīmes darbības vārdam *teikties*, nākas konstatēt, ka aktualizējusies, iespējams, zilbju skaita sakritības dēļ tieši pagātnes vārdforma *teicās*, nevis *teicas*: *teicās esam, teicās nezinām*. Tas fiksēts arī vārdnīcā: *Viņš teicās slims esam. Viņš teicās to padomāt.* (LVV 2006, 1086)

Mūsdienu latviešu valodā ir darbības vārds *iedomāties*, taču bezpriedēkļa forma *domāties* tiek uzskatīta par novecojušu. Tomēr, atceroties iepriekš minētos piemērus ar nelokāmo divdabi, var runāt par vārdformu *domājas, domājās*, retāk *domājies, domājos* aktualizēšanos, jo tās lieto ne vien vārdsavienojumos ar nelokāmo divdabi *-am, -amies, -ām, -āmies*, bet arī citās konstrukcijās, piemēram, saistībā ar darāmās kārtas pagātnes lokāmo divdabi: *viņi domājas saglabājuši savas pozīcijas* (dzirdēts Latvijas Radio 2009. gadā).

Šajā sakarībā gribas norādīt arī uz citu refleksīvo darbības vārdu trešās personas vārdformu aktivizēšanos ikdienas runā un citos tekstos. Tā, domājams, radusies kā vārdu spēle vai joks, kā stilistisks jauninājums izteiksmes atsvaidzināšanai vai humoristiskai noskaņai, bet pamazām

ieguvusi modes vārdformas vai izteiciena iezīmes: *Re, kā cilvēki brauc un maskojas, un **trakoja***. (Latvijas Radio, 09.08.2007) *Lai labi **strādājas!** Lai [jums] labi **atpūšas!*** (Radio SWH, 01.08.2008) Jāņos LNT, piemēram, savulaik novēlēja: *Lai jums jauki **ligojas!*** (23.06.2005)

Starptarpi, arī citās ikdienas sfērās, piemēram, ģērbšanās stilā, joks var kļūt par modi vai kādu tās akcentu.

Jāatzīst, ka atgriezenisko darbības vārdu nestandarta lietošanā mūsdienu tekstos konstatējami dažādi atšķirīgi gadījumi:

- 1) jau iepriekš pieminētie savā ziņā humoristiskie ikdienas runas izteicieni, kā *Lai jums labi **dziedas!*** u.tml., kas var tikt izmantoti arī, piemēram, dzejas tekstā: *Kā tev **murrājas**, kā tev **medās?** Kāds laiks ir tur, runci kedās?* (O. Vācietis);
- 2) stilistiski jaunas vai aizmirstas izteiksmes veida meklējumi, piemēram, dzejā: *Visu mūžu mēmums un saprasties nespēja Ar to, ko mīlu visvairāk, Un vārdi, vienīgais, kas man pieder, Neļaujās **teikties** un vairās.* (V. Belševica);
- 3) veidojumi pēc asociācijas ar līdzīgas nozīmes vārdiem vai, piemēram, tās pašas saknes atgriezeniskajiem priedēkļverbiem (*braukāt – pabraukāties*): *Iedomā **pabraukāties?** **Braukājies**, cik uziet!* (Reklāma TV3, 13.05.2010);
- 4) atgriezenisko darbības vārdu nozīmes neievērošana, piemēram, *solīties* ('izteikt apņemšanos, solījumu; apņemties' LVV 2006, 1024) – *Vētra **nesolās** būt* (LR1, 13.08.2010);
- 5) situācijā neiederīgas vai neveiklas konstrukcijas, piemēram: *plāns **nepieņemams*** 'plānu neizdodas pieņemt' (LTV1, Kas notiek Latvijā?, 24.02.2010);
- 6) gadījumi, kad var rasties pārpratumi vārdu nozīmes atšķirību dēļ (*ienākt – ienākties* 'nogatavoties' – LVV 2006, 363), piemēram: *Nav **ienākusies** pareizā atbilde* (radio SWH, 04.06.2010).

Valodas mode, liekas, atzīstama par vienu no faktoriem, kas veicinājuši divdabju ar -ošs, -oša izplatīšanos. Mūsdienās dažādos literārās valodas avotos konstatējami ne vien vispārlietojami vārdi ar -ošs, -oša, kā *satraucošs* (*saraucoši notikumi*), *ilgstošs* (*ilgstoša slimība*), bet arī daudz atvasinājumu, kas sastopami galvenokārt oficiālā stilā vai lietišķā izteiksmes veidā, piemēram: *spēkā **esošie** normatīvie akti, personu **apliecinošs** dokuments, piemērot noteikumus ar **atpakaļejošu** spēku, informatīvi **izglītojošs** izdevums, **ienākošie** un **izejošie** dokumenti, zaudēt **vadošās** pozīcijas, valdību **atbalstošās** partijas, **noraidoša** attieksme pret projektu, sniegt **izsmelošas** ziņas, **kontrolējošās** institūcijas, **tiesībsargājošās** iestādes un daudzi citi.*

Pamatotas ir valodnieku, piemēram, V. Kalmes un G. Smiltnieces (Kalme, Smiltiece 2001, 262–263), bažas par to, ka vārdu ar *-ošs, -oša* izplatīšanās un to pārmērīgs daudzums dažos tekstos kļūst nomācošs un dara valodu nelabskanīgu, it sevišķi tādi darinājumi kā *palīdzētgrībošs, darītvarošs, strādātprotošs, nesošs* (*zaudējumus nesoši līgumi*) u.c. Šajā sakarībā īpaši pieminami ir lietvedības jeb dokumentu valodā izplatītie vārdu savienojumi ar *tekošs* un *sekojošs*: *tekošais jautājums* 'kārtējais jautājums', *tekoši uzdevumi* 'kārtējie uzdevumi', *sekojošas problēmas* 'šādas problēmas' u. tml.

Divdabji ar *-ošs, -oša* ir parocīgi, jo dod iespēju ātri un operatīvi veidot tekstu, it īpaši lietišķās valodas vai kancelejas stila tekstus. Tātad šie divdabji var būt noderīgi, taču tie var būt arī nevajadzīgi citu latviešu valodas izteiksmes līdzekļu aizstājēji, pat pārspilējumi vai klišējas, kas radušās valodas lietotāju nolaidības, pakļaušanās pašplūsmai vai savdabīgas modes pēc.

Gan televīzijā, gan radio samērā bieži ir dzirdami vārdsavienojumi *ir jāzina to, ir jāsaprot to, jādara to* (pareizā *jāzina tas, jāsaprot tas, jādara tas* vietā), kas, raksturīgi, piemēram, politiķa Aināra Šlesera runai. Taču tos var dzirdēt lietojam arī citas pazīstamas vai populāras personas, piemēram, mācītāju Vairu Bitēnu: *Man jāsaka to* (dzirdēts televīzijā – LTV1, 29.11.2009). Minētā tipa konstrukcijas konstatētas galvenokārt mutvārdu valodā vai neredīgētos tekstos, piemēram, e-pasta sūtījumos: *Jums jānosūta šo rozi vismaz 5 saviem labiem draugiem stundas laikā pēc e-pasta saņemšanas. Pēc tam atkal jāiedomājas kādu vēlmi, kura obligāti piepildīsies!* (21.05.2010) Tās liecina par gramatiskās sistēmas vienkāršošanās tendencēm vai pārmaiņām pēc analogijas, piemēram,

- gan ar tādām konstrukcijām kā *man ir jābeidz lasīt grāmatu,*
- gan konstrukcijām ar vietniekvārdiem *es, tu, mēs, jūs, sevi,* kas kopā ar vajadzības izteiksmes vārdformām tiek lietoti nevis nominatīvā, bet akuzatīvā: *viņam ir jāmīl mani, man tevi jāsatiek, katram ir jāsaudzē sevi.*

Tādu vārdsavienojumu kā *katram ir jāsaprot to* izplatību var sekmēt televīzijā dzirdamās valodas un atsevišķu politiķu, citu sabiedrībā pazīstamu cilvēku autoritāte. Šāda situācija var radīt ar valodas modi saistītas valodas pārmaiņu tendences, tomēr tas vismaz pagaidām, manuprāt, nav attiecināms uz konstrukcijām ar akuzatīva lietojumu saistījumā ar vajadzības izteiksmi.

Šis uzskats gan var izrādīties īstermiņa atzinums, jo nākas konstatēt, ka vajadzības izteiksmes konstrukcijās normatīvā nominatīva

vietā akuzatīvs sastopams arī rediģētos rakstu avotos, piemēram, laikrakstos: *Samazināt vai pavisam atņemt pabalstus ieceļotājiem pirmos 3–5 gadus pēc iebraukšanas, jo pirms pabalstu saņemšanas no valsts jādod kādu labumu sabiedrībai.* (Diena 2010) *Regulatoram (banku uzraudzībai) ir jāveicina konkurenci.* (Neatkarīgā 2010)

Var uzskatīt, ka par modes lietu ir kļuvusi tradicionālo vienskaitlinieku lietošana daudzskaitli un otrādi (sk. arī šajā laidienā I. Lokmanes rakstā). To ietekmējis gan atsevišķu latviešu valodas lietotāju izmantoto vārdformu paraugs, kas dažkārt mēdz būt lipīgs (Laiveniece 2005, 65), gan atteikšanās no kādreizējām valodas lietošanas tradīcijām, kas bija radušās tiešā vai netiešā krievu valodas ietekmē, un pāriešana citas – angļu – valodas vārdu izmantošanas parauga sfērā.

Tāpat kā krievu valodā vārds *puck*, arī latviešu valodā svešvārds **risk**s gadiem ilgi lietots kā vienskaitlinieks: *riska kapitāls* (SV 1999, 691), *riska faktori*, *liels risks*, *darījumi, kas saistīti ar risku* (LVV 2006, 919) u. tml. Taču pēdējā desmitgadē šā vārda lietojums, kam angļu valodā atbilst ne vien *risk*, bet arī vairāki citi vārdi, ir aktivizējies, un vārds *risk*s sastopams arī daudzskaitļa vārdformās. Piemēram: *starptautiskās sistēmas attīstības riski*, *kompromisa riski*, *nākotnes riski*, *risku prognozēšana*, *uzņēmējdarbības risku analīze*, *profilaktiski līdzekļi dažādu slimību rašanās risku samazināšanai* (Nītiņa 2004, 41–42).

Parādība, ka latviešu valodā paplašinājusies vārdu semantika un to formu paradigma, ir skaidrojama ar dažādu faktoru ietekmi: to veicinājusi gan nepieciešamība izteikt kādas jaunas nozīmes, meklēt precīzāku izteiksmi, gan citvalodu tekstu un citu valodu vārdu lietojuma tradīcijas, gan terminoloģijas ietekme. Vienskaitlinieku lietošana daudzskaitli kļuvusi par aktuālu parādību, un kopumā var atzīt, ka tai mūsdienās piemīt valodas modes iezīmes.

Tradicionālie vienskaitlinieki, kas mūsdienās tiek lietoti arī daudzskaitli, veido samērā plašu vārdu kopumu, kurā ietilpst ne vien aizguvumi, resp., svešvārdi, bet arī latviskas cilmes darinājumi: *izaicinājums* – *jauni izaicinājumi*, *sadurties ar sarežģītiem izaicinājumiem*; *apdraudējums* – *drošības apdraudējumi*, *izdzīvošanas apdraudējumi*; *apjoms* – *lieli apjomi*; *izglītība* – *iegūt vairākas augstākās izglītības*; *atbildība* – *dažādas atbildības*; *pieredze* – *dažādu valstu pieredzes u. c.*, piemēram: *Vienas atbildības jāvērtē prokuratūrai, citas vēlētajiem vēlēšanās* (J. Domburs, Delfi, 03.06.2010); *Ekonomikas ministrijas viena no būtiskākajām funkcijām un atbildībām ir starptautiskā tirdzniecība* (M. Zemītis, Delfi, 09.06.2010).

Minēto vārdu daudzskaitļa formu lietošana saistās gan ar citvalodu, sevišķi angļu valodas, ietekmi, gan iespēju izteikt kādu jaunu, piemēram, terminoloģisku vai stilistisku, nozīmi vai tās niansi (Skujiņa

2002, 74; Smiltnece 2008, 170–171). Taču zīmīgi, ka valodas jauninājumi, inovācijas, modes vai nemodes lietas maz fiksētas vai analizētas plašākos latviešu valodas pētījumos – gramatikās un vārdnīcās.

Tā, piemēram, „Latviešu valodas vārdnīcā” (LVV 2006) visi iepriekš minētie vārdi raksturoti galvenokārt kā vienskaitlinieki, lai gan palaikam norādīts uz atšķirīgu vārdformu izmantošanu, piemēram: **aktivitāte**, radoša aktivitāte – **aktivitātes**, partiju aktivitātes; **aktualitāte**, problēmas aktualitāte – **apspriest dienas aktualitātes**; **ātrums** – motocikls ar četriem **ātrumiem** (LVV 2006, 45, 46, 124).

Manuprāt, pats par sevi saprotams ir tas, ka vārdnīcās netiek ņemti vērā un analizēti gadījuma rakstura vai latviešu valodas garam neatbilstoši daudzskaitļa vārdformu lietojumi, tādi kā *neatkarības*, *draudzības*, *politikas*, *inteliģences*, *ekonomikas*, *kvalitātes*, *konsekvences*, *kapacitātes* u. c. (Baldunčiks 2005, 7)

Daži piemēri: *Tādēļ arī Nacionālā drošības koncepcijas noziedzības sadaļa salīdzinājumā ar ārvalstu noziedzības novēršanas **stratēģijām** atgādina kusus spalvas mēģinājumus. [...] Jo tai nav vissvarīgākā instrumenta noziedzības novēršanas sociālo līdzekļu piemērošanai, kurus regulē nodarbinātības, ģimenes, jaunatnes u. c. **politikas**.* (M. Luste, Delfi, 31.05.2010.) *Neieslīgstot detaļās – visi scenāriji šobrīd ir varbūtības teorijas, gan par bankrotiem, gan tiesvedībām, gan vairāk vai mazāk veiksmīgām **pārdošanām**.* (J. Domburs, Delfi, 03.06.2010) [...] nav darijis neko, lai, izmantojot EM ricībā esošās konkurences un regulēšanas **politikas**, cīnītos pret degvielas cenu nepamatotu kāpumu un konkurences samazināšanos. (M. Zemītis, Delfi, 09.06.2010)

Dzīva, tātad lietojumā pastāvoša valoda mainās, un pārmaiņas ir valodas dzīvības un attīstības avots. Tāpēc arī visas tradicionāli neierastas daudzskaitļa vārdformas nav pār vienu kārti metamas, jo, piemēram, mūsu nemierīgajā laikmetā var būt dažādi riski un izaicinājumi.

Tomēr latviešu valodas tradīcijām, gramatikas un semantikas likumiem un valodas izjūtai neatbilstošs lietvārdu daudzskaitļa lietojums diemžēl nereti liecina par nepietiekamu valodas prasmi vai māku izteikt domu un veidot tekstu, par burtisku tulkošanu no angļu vai kādas citas valodas vai neveiksmīgiem mēģinājumiem rast citvalodu tekstiem pēc iespējas tuvāku vai adekvātu izteiksmi.

Piemēram: [...] *palīdz ārpolitikā iesaistītajām amatpersonām noteikt prioritātes un **stratēģijas*** [...] (Diena 2006); *varbūt prioritāte un prioritātes*, taču laikam gan ir loģiski, ka stratēģija ir viena. *Cilvēku **dzīvības** aviokatastrofā* [...] *Ja jāizvēlas starp **dzīvībām** un naudu, es izvēlos **dzīvības*** (Neatkarīgā Rīta Avīze 2007). *Kamēr citu Eiropas valstu politiķi un **sabiedrības** drudžaini debatē par to, kā saglabāt Eiropas finanses un nosargāt eiro nākotni, tikmēr*

Latvijā ziņas par to parādās vien pie ārvalstu jaunumiem (Kr. Rozenvalds, Delfi, 31.05.2010).

Pēc maniem novērojumiem, mazāk dažādi faktori un arī mode ir ietekmējusi daudzskaitlinieku lietošanu vienskaitļa vārdformās (izņēmums šai ziņā ir dzejas teksti). Tomēr pēdējā laikā plašsaziņas līdzekļu valodā ierastā vārda *debates* (krievu *дебаты*) vietā pēc angļu valodas *debate* parauga ir kļuvusi populāra vārdforma *debate*, piemēram: *Interesanti, kā izskatīsies šo partneru konkurentu **debate**?* (Pana Klekša jautājums radio SWH, 27.01.2010); *Bija pietiekoši gara **debate**; es gribu iebilst šai **debatei*** (S. Ābolčiņa, LTV1, 100. panta preses klubs, 12.02.2010, 18.06.2010); *Tā ir atsevišķa **debate*** (A. Slakteris, TV3, Nekā personīga, 30.05.2010); *atgriezties pie **debates** par alkohola tirdzniecību* (LR1, Krustpunktā, 29.06.2010).

Samērā bieži vārdforma *debate* dzirdama Jāņa Dombura raidījuma „Kas notiek Latvijā?” diskusijās, piemēram: *Ir iespējama šī **debate*** (03.02.2010). *Mēs gribam būt gatavi nākamai **debatei**; Mēs esam gatavi **debatei*** (03.03.2010). Tieši vienskaitļa vārdformu *debate* ir iecienījis Valdis Dombrovskis, un to 2010. gadā esmu dzirdējusi viņu lietojam vairākkārt gan televīzijā, gan radio, piemēram: *Ja mēs atveram **debati**, vēl jau nemaz nav zināms, vai varēsīm to **debati** sekmīgi aizvērt* (LTV1, 17.02.2010); *korekta politiskā **debate*** (Kas notiek Latvijā?, 30.06.2010).

Iepriekš teiktais, protams, nenozīmē to, ka mutvārdos vai it sevišķi rakstos netiktu lietots latviešu valodā tradicionālais daudzskaitlinieks *debates* (LVV 2006, 227), piemēram: *Jācer, ka gaidāmās parlamenta vēlēšanas politiķus motivēs iesaistīties dziļākās **debates** un diskusijās par Latvijas nodokļu politiku [...]* (A. Dobelis, Delfi, 02.06.2010).

Retumis parastā latviešu valodas daudzskaitlinieka *tiesības* vietā dzirdēta vienskaitļa vārdforma *tiesība* (LVV 2006, 1093), piemēram: *Bet viņiem tāda **tiesība** ir* (LR1, Krustpunktā, 29.06.2010). Daudz plašāk nekā latviešu valodā atbilstošas nozīmes vārdu vienskaitļa vārdformas sastopamas angļu valodā, un tam, protams, mūsdienās ir sava ietekme uz latviešu tekstiem: *right, licence, law; braukšanas tiesības – right of way, autovadītāja tiesības – driver's licence, starptautiskās tiesības – international law, Eiropas Kopienas tiesības – Community law, publiskās tiesības – public law* (Veisbergs 2000, 737).

Ne tikai dzejas tekstos (Nītiņa 2004, 42), bet arī politiskās diskusijās daudzskaitlinieka *bažas* vietā ir konstatēta vienskaitļa vārdforma *baža*, piemēram: *Mums ir **baža**, ka ne* (Kas notiek Latvijā?, 30.06.2010). *Šī **baža** ir nedaudz pārspīlēta* (V. Dombrovskis, LR1, 03.10.2010).

Lai arī nepilnas ģimenes ir bijušas arī agrāk un bērnus ir audzinājis kāds viens no vecākiem, parasti māte, galvenokārt pēdējos desmit gados paralēli tradicionālajai latviešu valodas daudzskaitļa vārdformai *vecāki*

ir sākusi izplatīties vienskaitļa vārdforma **vecāks**: *šī prasība ir izpildāma jebkuram apzinīgam vecākam*, *pārmest vecākam* u. tml. konstrukcijas, kas konstatējamas gan preses izdevumos, gan dzirdamas radio un televīzijā; vienskaitļa vārdforma **vecāks** akceptēta arī pedagoģijas terminoloģijā.

Runātāji un rakstītāji valodā nepārtraukti iepludina inovatīvas parādības, jaunas semantiski gramatiskas struktūras. Dažas no tām ir īslaicīgas parādības, viendienītes, citas pielīp, tās pārņem citi valodas lietotāji, un tās ir aktuālas īsāku vai garāku laika posmu.

Interesants ir dažu pēdējā laikā latviešu valodā novērotu tendenču salīdzinājums: runājot par cilvēku profesijām un darbības sfērām, nereti vispārina vīriešu dzimti, bet dzīvnieku – mājas draugu – vērtējumā konstatējami centieni diferencēt to dzimumu. Tā, izteikumos par dzīvniekiem, mājas mīļuliem, vērojami emocionāli ekspresīvi atvasinājumi un jaundarinājumi (Nitiņa 2008, 6, 8), starp citu, arī vairīšanās no vārda *kuce* vai *kucīte*: *sune*, *sunene*, *sunīte*, *sunenīte*, *taksīte*, *taksenīte*, *suņpuika*, *dzeltenais suņvīrs*, *suņjaunkundzes*, arī *seskene*, *seskenīte* (no sludinājumiem) u. c., piemēram: *esot laba*, *sirsnīga sune* (sludinājums); *tomēr visvairāk laika pāiet ar sunenīti* Pepi (M. Freimanis); **ķirzakpuisim** vajag draudzeni (Interneta ziņas 2005); **seskenes** ir neatkarīgākas un ne tik piemīlīgas kā **sesku puīši**. *Ar dāmītēm ir vēl kāda problēma*. (Žurnāls „Māja” 2007)

Arī gadījumos, kad dzimums parasti vai tradicionāli netiek gramatiski šķirts, piemēram, sīku dzīvnieku un citu radījumu nosaukumos, sastopami reti lietoti vai inovatīvi darinājumi (Nitiņa 2008, 6): *pūce – pūču tētis*, **pūcis** (dzirdēts Latvijas Radio 2006); *žurka – Bet žurks nesen kļuva par atraitni* [...], *Nu žurku puika ir skumīgs* [...] (M. Freimanis); *ķirzaka – ķirzaks pašā spēku plaukumā meklē sievu* (Interneta ziņas 2005); [...] *piecēlusies kājās no perēšanas*, **ērgļu mamma** *minūtes desmit rūpīgi aplūkoja abas olas* [...], **putnene** *acīmredzami uztraucās par izlijušo olbaltumu*. (Diena 2010)

Citas likumības, gramatikas tradīcijas un modes tendences vērojamas cilvēku funkcionālajos nosaukumos.

Profesijas vai amata apzīmējuma vispārīgā nozīmē mēdz lietot vīriešu dzimtes vārdformas, taču attiecībā uz konkrētu darītāju, ja tā ir sieviete, pēc latviešu valodas likumiem ir jāizvēlas attiecīgā sieviešu dzimtes vārdforma. Tomēr valodas praksē vai nu runātāju un rakstītāju nezināšanas, vienaldzības, vai ieraduma un modes pēc pārlieku bieži mūsdienās sastopami tādi gadījumi, kad, piemēram, Kristīne saka: *es esmu izglītības darbinieks*.

Šāda tipa atkāpes no latviešu literārajā valodā iedibinātajām normām neapšaubāmi balsta formāla pieeja dažādu personu sarakstu veidošanā pēc nomenklatūras vai standarta prasībām, kam raksturīga vīriešu dzimtes vārdformu dominance, sk., piemēram, personāla

sarakstus LU mājaslapā: *izpilddirektors Ieva Reinberga, dekāna palīgs Irēna Kelle, projekta vadītājs Rasma Kārklīņa, studiju metodiķis Zanda Misiņa, datortehnikas inženieris Mārīte Sile, vadošais pētnieks Ella Buceniece, asociētais profesors Ieva Kalniņa, profesors Janīna Kursīte-Pakule* utt.

Tā kā tādu vārdu pāru kā *darītājs/darītāja, uzvarētājs/uzvarētāja* lietošanā nereti priekšroka tiek dota vīriešu dzimtes vārdformām, dažkārt tiek pārkāpti latviešu valodai raksturīgi vārdu saskaņošanas principi. Piemēram: *Savukārt **valsts** cietusi kā uzņēmuma kapitāldaļu **turētājs***. (K. Gerhards, Apollo, 18.06.2010)

Nedaudz cits lingvistisks aspekts ir sieviešu uzvārda vārdformas izvēle, kas dažkārt saistās ar vēlmi atgriezties pie dzimtas uzvārda vai saglabāt visai dzimtai vienotu uzvārdu. Šo vēlēšanos var uzskatīt par kaprīzi, arī modi, kas mēdz būt lipīga vai kam piemīt tendence izplatīties, jo aizvien biežāk sastopamies ar tādiem personu apzīmējumiem kā *Anna Vītols, Ieva Lācis* u. c.

Taču šo situāciju, iespējams, iespaido centieni atbrīvoties no visa, kas saistās ar padomju laiku. Un te nu kā piemēru varu minēt savu dzimšanas apliecību, kas izdota dažas dienas pēc manas piedzimšanas un kur ir ierakstīts: *Nītiņš, Daina – Aija*. Četrdesmito gadu otrajā pusē, kad man tika izsniegta padomju laika dzimšanas apliecība, un laikā, kad sāku iet skolā, es ieguvu jaunu apzīmējumu: *Daina Nītiņa*. Tagad modes vai kādu citu faktoru iespaidā varētu ienākt prātā doma, vai nebūtu laiks atgriezties pie vārdiem un uzvārda vārdformas, kāda man tika dota piedzimstot.

Taču pie sava vārda un uzvārda gadu gaitā esmu pieradusi. Turklāt pastāv jautājuma zinātniskā puse. Lai arī sieviešu uzvārdu vārdformas ir nostiprinājušās padomju laikā, šās sistēmas izstrādes pamati tika likti 20.–30. gadu valodnieku darbos (Nītiņa 2008, 7).

Valodnieku pūliņus izveidot latviešu valodā stabilu vīriešu un sieviešu uzvārdu sistēmu gan ir kavējis savulaik pieņemtais Saeimas likums (Likums 1927), kas noteica, ka oficiālos dokumentos (pasēs) arī sieviešu uzvārdi rakstāmi ar vīriešu dzimtes galotni, piemēram: *Anna Kreilis*. Taču, kā norādīts Čikāgas latviešu valodas pulciņa izdevumā „Vēstis” (Kalniņš 1981a, 4; Kalniņš 1981b, 3), izņemot pasēs, citur valsts likums sievietēm neliedza rakstīt savu uzvārdu ar sieviešu dzimtes galotni, turklāt latviešu valodas likums, resp., valodnieku definētais likums, liek to darīt.

Lai arī atsevišķiem valodas lietotājiem valodnieku ieteikumi nešķiet pieņemami un viņi tos neņem vērā, sk., piemēram, *Baiba Rubess par to, kas īpašs latviešos* (Delfi 2008), un par vienu no šādas attieksmes faktoriem tiek uzskatīta arī „trimdas tautiešu ieviesta mode” (Stengrevica 2005, 9), tomēr uzvārdu lietošanas noteikumi kopš pagājušā gadsimta 30. gadiem līdz mūsdienām latviešu valodā pamatos ir nostiprinājušies un

tie tagad tiek ievēroti, izsniedzot pases (Noteikumi 1996).

Ar valodas modi saistītas parādības var būt kā ar plus, tā mīnus zīmi, jo mode paliek mode. Kā liecina apģērbu, automašīnu markas izvēle, mājokļu un dārza iekārtošanas maniere: viss, kas ir modē, noteiktā laikposmā un it īpaši noteiktas cilvēku sociālās grupas ietvaros tiek atzīts par labu, skaistu, prestižu esam, taču mode ātri mainās un ir pārejoša parādība. Un tā tas var būt un arī mēdz notikt ar atsevišķām valodas parādībām, īpaši tām, kuras nebalsta nekādi citi faktori kā vien mode.

1. Baldunčiks, J. Neparasts daudzskaitlis mūsdienu zinātnes un izglītības valodā. No: *Latviešu valoda – robežu paplašināšana*. Valsts valodas komisijas raksti, 1. sēj. Rīga : VVK, 2005, 6.–12. lpp.
2. Kalme, V., Smiltnece, G. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja : LiePA, 2001.
3. Kalniņš 1981a – Kalniņš, A. Pareizas latviešu valodas labad. No: *Vēstis*. Žurnāls latviešu valodai: Domāsim, runāsim, rakstīsim latviski! 5. burtn. Chicago, 1981, 3.–11. lpp.
4. Kalniņš 1981b – Kalniņš, A. Pareizas, skaidras, bagātas latviešu valodas labad. No: *Vēstis*. Žurnāls latviešu valodai: Domāsim, runāsim, rakstīsim latviski! 7. burtn. Chicago, 1981, 3.–16. lpp.
5. Laiveniece, D. Par kādu modes lietu latviešu valodā. No: *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Populārzinātnisku rakstu krājums. Nr. 1. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 65.–70. lpp.
6. Likums 1927 – Likums par vārdu un uzvārdu rakstību dokumentos. *Valdības Vēstnesis*, nr. 48, 1927.
7. LVV 2006 – *Latviešu valodas vārdnīca*. 30 000 pamatvārdu un to skaidrojumu. Rīga : Avots, 2006.
8. Nītiņa, D. *Moderna cilvēka valoda*. Rīga : Valsts valodas aģentūra, 2004.
9. Nītiņa, D. Dažas „Latviešu valodas gramatikas” sagatavošanas problēmas. No: *Linguistica Lettica*, 18. Rīga : LU LaVI, 2008, 5.–14. lpp.
10. Noteikumi 1996 – Ministru kabineta „Noteikumi par vārdu un uzvārdu rakstību un identifikāciju dokumentos”. *Latvijas Vēstnesis*, 1996, 17. maijs.
11. Skujiņa, V. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. Otrais, labotais un papild. izd. Rīga : LaVI, 2002.
12. Smiltnece, G. Lietvārdi jeb substantīvi. No: *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2008, 148.–219. lpp.
13. Stengrevica, M. Latviešu valodas aktuālās problēmas. No: *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Populārzinātnisku rakstu krājums. Nr. 1. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2005, 6.–10. lpp.
14. SV 1999 – *Svešvārdu vārdnīca*. Vairāk nekā 15000 citvalodu cilmes vārdu un terminoloģisku vārdkopu Dr. philol. Jura Baldunčika red. Rīga : Jumava, 1999.
15. Veisbergs 2000 – *Jaunā latviešu-angļu vārdnīca*. Aptuveni 60000 pamatšķirkļu un frāžu prof. A. Veisberga red. Rīga : EAI, 2000.

Andra Kalnača

Norādāmo vietniekvārdu lietojums plašsaziņas līdzekļu tekstos

Atšķirībā no norādāmajiem vietniekvārdiem *tāds, tāda, šāds, šāda*, kuru funkcijas latviešu valodas sistēmā vienmēr bijušas skaidras un tātad arī precīzi aprakstītas normatīvos avotos (Paegle 2003, 81–82), vietniekvārdu *tas, tā, šis, šī* semantiskā un gramatiskā interpretācija gan iekšēju valodas attīstības tendenču, gan ārēju faktoru dēļ raisījusi diskusijas (sk. Ceplīte 1971, 180–181; Rozenbergs 1983, 73–74; Barbare 2002, 340–344; Ozola 2006, 84–87; Kalnača 2007, 438–439). Vietniekvārdu *tas, tā, šis, šī* lietojums dažādos valodas paveidos mūsdienu latviešu valodā ieguvis stilistisku marķējumu, jo izteikti atšķiras sarunvalodā un rakstītos tekstos, kas tad arī ir atšķirīgas interpretācijas pamats. Sarunvalodā norādāmos vietniekvārdus plaši lieto ne tikai kā lietvārdu un īpašības vārdu aizstājējus, bet arī partikulu un artikula funkcijā (Kalnača 2007). Abi pēdējie gadījumi, gan daudz mazākā apjomā, sastopami arī plašsaziņas līdzekļu tekstos. Kā zināms, publicistikas valoda ir viens no visdemokrātiskākajiem literārās valodas paveidiem, tāpēc tieši plašsaziņas līdzekļu tekstos (gan iespēstā, gan interneta versijā) vislabāk vērojamas dažādu gramatisku elementu stilistiskas funkcionēšanas īpatnības (plašāk sk. Kalnača 2009).

Kopumā norādāmo vietniekvārdu *tas, tā, šis, šī* lietojums plašsaziņas līdzekļu tekstos jāuzskata par atbilstošu latviešu literārās valodas normām, taču intervijās, izklaidējošos aprakstos un interneta komentāros vērojama sarunvalodai un pat vienkāršrunai raksturīga izpausme – norādāmie vietniekvārdi artikula funkcijā, norādāmie vietniekvārdi personas vietniekvārdu funkcijā, neliterāri vietniekvārdi. Atkāpes no latviešu literārās valodas, to cēloņi un analīze ir šī raksta galvenais mērķis.

Publicistikā vietniekvārdi *tas, tā, šis, šī*, galvenokārt tiek lietoti endoforiskā funkcijā – norādot uz tekstā iepriekš (anafora) vai vēlāk (katafora) minētu informāciju (Crystal 1997, 136; Vanderbauwhede 2010, 200–201).

Anafora (norāde uz iepriekš minētu informāciju)

*Baraka Obamas administrācija nolēmusi veltīt vairāk uzmanības globālām problēmām. Labklājīgā Eiropa, arī **tās** austrumu daļa, palikusi novārtā. **Šim** viedoklim piekrita arī citi diskusijas dalībnieki.* (Diena)

*Būs jauna programma, [bērni] mācīsies citādi, taču **tas** joprojām būs caur rotaļām un notiks bērnudārzā.* (Neatkarīgā Rīta Avīze)

Katafora (norāde uz sekojošu informāciju)

*Tiek gan pieļauts, ka **tie** ģipari, kuri jaunās programmas aprobācijas laikā zinībās būs veiksmīgi ielauzījušies, tomēr varēs pārlēkt pāri 1. klasei.* (Neatkarīgā Rīta Avīze)

*Par **šo** aizraušanos – mēmo filmu muzikālo noformējumu – ļausim runāt pašam mūziķim.* (Jaunā Gaita)

Savukārt eksoforiskā (arī deiktiskā) norādāmo vietniekvārdu funkcija (Crystal 1997, 143) – norādīt uz lokālā vai temporālā ziņā tuvāku vai tālāku priekšmetu plašsaziņas līdzekļu tekstos – sastopama salīdzinoši retāk, jo reālās īstenības attēlojums jau ir pastarpināts (par to sk. arī Znotiņa 2010). Eksoforisks norādāmo vietniekvārdu lietojums vairāk ir raksturīgs tiešai saziņai. Piemēram, žurnāla „Jaunā Gaita” recenzijā par mākslinieces Vijas Celmiņas personālizstādi Ņujorkā 2010. gada maijā un jūnijā, recenziju noslēdz teikums:

*Arī **šajā** izstādē caur viņas [Vijas Celmiņas] iekšējo garīgo pasauli mēs kā spoguļi varam saskatīt bezgalību un lietu būtību.* (Jaunā Gaita)

Teikumā vietniekvārdam *šajā* neapšaubāmi ir eksoforiska funkcija, jo tas norāda, ka aprakstīta ir tieši visjaunākā gleznotājas izstāde. Taču kopumā plašsaziņas līdzekļu tekstos eksoforisks norādāmo vietniekvārdu lietojums nav izplatīts.

Gan endofoforiskā, gan eksofoforiskā funkcija tradicionāli uzskatītas par norādāmo vietniekvārdu *tas, tā, šis, šī* galvenajām funkcijām (Nītiņa, 1997, 214–215; Nītiņa 2001, 54–55; Kalme, Smiltnece 2001, 181–183; Paegle 2003, 81–82). Tomēr latviešu valodas sistēmā sastopama arī šo funkciju neitralizēšanās, kas tad arī raisa diskusijas par norādāmo vietniekvārdu vēlamu lietojumu literārajā valodā. Īpaši tas attiecināms uz endofoforisko funkciju, kur iespējami vairāki gadījumi:

- 1) *tas, tā*, retāk *šis, šī* noteiktā artikula funkcijā;
- 2) *tas, tā* īpašības vārda vispārākās pakāpes veidošanā;
- 3) *šis, šī* personas vietniekvārda *viņš, viņa* funkcijā.

Blakus funkcionālām atkāpēm norādāmo vietniekvārdu lietojumā latviešu valodā, īpaši sarunvalodā vai vienkāršrunā, izplatīti ir arī dažādi neliterāri vietniekvārdu varianti, piemēram, *šitas, šitāds, šamais*, kas fiksēti arī plašsaziņas līdzekļu tekstos. Turpmākajā raksta daļā tiks tuvāk aplūkota gan norādāmo vietniekvārdu funkciju neitralizēšanās un maiņa, gan neliterāri ekvivalenti.

Kā jau minēts, norādāmo vietniekvārdu *tas, tā, šis, šī* lietojums latviešu valodā vienmēr ticis dažādi vērtēts no literārās resp. rakstu valodas pozīcijām. To noteicis fakts, ka blakus dabiskai un ikvienā valodā esošai norādāmo vietniekvārdu pamatfunkcijai – eksofoforiskai vai endofoforiskai

norādei uz teksta elementiem – latviešu valodā sastopama arī noteiktā artikula funkcija. Lai gan Kārlis Milenbahs jau pirms vairāk nekā 100 gadiem argumentēti analizējis un pamatojis vietniekvārda *tas, tā* vēlamo un nevēlamo lietojumu latviešu valodā (Milenbahs 2009), tomēr tendences pārsteidzošā kārtā nav mainījušās arī mūsdienu valodā – vietniekvārdi *tas, tā*, retāk *šis, šī*, joprojām sastopami noteiktā artikula funkcijā (sk., piemēram, Kalme, Smiltnece 2001, 183; Barbare 2002, 344; Ozola 2006, 84–87). Tas visvairāk vērojams sarunvalodā vai sarunvalodai tuvinātos rakstītos tekstos – intervijās, arī interneta komentāros, dažkārt, piemēram, laika ziņās u. tml. tekstos:

TAS, TĀ

*„Man ir prieks teikt, ka ar Imantu dzīvojot, mums bijuši gan **tie** garie gadi, gan **tā** kopā dzīvošanas laime,” savā svētku runā saka jubilāre. (Kas Jauns)*

*„Latvijā [pavārmākslā] pārsvarā ir diletantisms, kas ievirzīts uz profesionālismu, bet līdz **tam** profesionālismam vēl ļoti tālu,” uzskata Sirmais. (Delfi)*

*No kurienes tev ir **tā** enerģija un pozitīvisms? (Mango)*

*Šodien būs gan **tā** saule, gan **tas** lietus. (LNT [laika ziņas])*

ŠIS, ŠĪ

*Daudzi brīnījās, kāpēc man joprojām nav ģimenes, kāpēc es dzīvoju viena. Bet tad atnāca Jānis... Un tad sākās **ši** ģimenes dzīve, **ši** īstā dzīve. (Neatkarīgā Rīta Avīze)*

*Ai, viņam patika viss, ko es taisu [ēst]. Man ar **šo** ēst gatavošanu savukārt [izdevās] radīt mājas izjūtu. (Neatkarīgā Rīta Avīze)*

*Vispār man patik pa Rīgu pārvietoties ar velosipēdu, nevis ar sabiedrisko transportu, kas ir ļaužu pārpildīts un tad ir jāpiedzīvo **ši** spiešanās vienam pie otra. (Mango)*

Visos piemēros izceltie norādāmie vietniekvārdi lietoti noteiktā artikula funkcijā. Rakstītā tekstā tie, protams, uzskatāmi par liekiem (par *šis, šī* sk. Grase 1972, 93–95; par *tas, tā* Ceplīte 1971, 180–181). Tomēr runātā valodā šādi vietniekvārdi palīdz aktualizēt teksta autoram svarīgu informāciju, t. i., veic īpašu tekstveides funkciju. Saturiski vietniekvārdiem noteiktā artikula funkcijā gan vairs nav endoforiskas nozīmes, jo tiem trūkst norādes uz iepriekšēju vai sekojošu informāciju. Nepieciešamo informāciju nosauc lietvārds, ko tam pievienotais norādāmais vietniekvārds vēl papildus aktualizē. Ja sarunvalodā šāda informācijas aktualizēšana ir

visai izplatīta un iederīga, tad plašsaziņas līdzekļu tekstos lielākoties nav vēlama. Protams, intervijās u. c. tekstos, lai panāktu brīvas, nepiespiestas runas iespaidu, varētu arī būt iespējams kāds norādāmais vietniekvārds artikula funkcijā, tomēr kopumā teksta autoram vai literārajam redaktoram būtu jāvērtē šāda lietojuma biežums un nepieciešamība.

Norādāmo vietniekvārdu endoforiskās funkcijas neitralizēšanās ir arī *tas*, tā lietojums, izsakot īpašības vārda vispārāko pakāpi:

*Amatpersona vērsa uzmanību, ka cīsiņi un dažādi citi gaļas izstrādājumi neatbilst veselīga uztura principiem – tajos ir pārāk daudz sāls un tauku, kā arī dažādas nevēlamas pārtikas piedevas. Vienlaikus viņa norādīja, ka šīs lietas reti var iekļaut bērnu ēdienkartēs: „Protams, tas nav **tas veselīgākais** uzturs, taču, ja tie iederas ēdienkartē, mums nav pamata tos aizliegt.” (TVNET)*

*Es neesmu **tas sliktākais** un **nesmukākais** tips, spēlēju tenisu, parunāt arī sanāk. Jauns, neprecēts, kur problēma? (Vipi)*

*Nevar arī teikt, ka [basketbolistam] Bērziņam šī bija ļoti slikta spēle... jā, nebija **tā labākā**, bija pat ļoti viduvēja. (e-sports)*

Tas blakus īpašības vārda pārākajai pakāpei šādā lietojumā funkcionē kā gramatisks formveidotājelements, ne vairs norādāmais vietniekvārds. Arī šāds lietojums latviešu valodā uzskatīts par nevēlamu noteiktā artikula izpausmi (Lepika 1959, 519–520), lai gan ir izplatīts sarunvalodā un plašsaziņas līdzekļu tekstos, īpaši intervijās. Konstrukcija *tas + pārākā pakāpe* nozīmes un funkciju ziņā līdzinās mūsdienu latviešu valodā izplatītajam vispārākās pakāpes variantam *pats + pārākā pakāpe*, piemēram, *pats labākais*, *pats veselīgākais* u. tml. (par to plašāk sk. Kalnača 2009, 62–63), taču nevar uzskatīt, ka te būtu vērojama īpašības vārda vispārākās pakāpes izteikšanas iespēju gramatiska konkurence. Savas pozīcijas nekādā ziņā nezaudē formas ar piedēkli *vis-* (*vislabākais*, *vissliktākais*), kas stilistiski ir neitrālas, savukārt vispārākās pakāpes variants *pats + pārākā pakāpe* vairāk sastopams runātā valodā vai tās attēlojumos rakstu valodā.

Kārlis Milēnbahs norādāmā vietniekvārda *tas* lietojumu blakus īpašības vārdam pārākajā pakāpē uzskata par verdzisku vācu valodas noteiktā artikula atdarinājumu un iesaka no tā latviešu rakstu valodā vairīties (Milēnbahs 2009, 178; sk. arī Lepika 1959, 520). Attiecīgi iepriekš minētajos piemēros konstrukcijas *tas veselīgākais*, *tas sliktākais* un *nesmukākais*, *tā labākā* rakstu valodā aizstājamas ar *visveselīgākais*, *vissliktākais* un *visnesmukākais*, *vislabākā* vai *pats veselīgākais*, *pats sliktākais* un *nesmukākais*, *pati labākā*.

Plašsaziņas līdzekļu tekstos sastopams vēl viens norādāmo vietniekvārdu endoforiskās funkcijas neitralizēšanās gadījums – *šis*, *ši*

3. personas vietniekvārda nozīmē:

Ar ko ta šīs (= viņš) slīktāks par bijušo mēru? Tak jau cienījams un turīgs vīrs. (Delfi) Es domāju, ka vecis ir pamatīgi aizvainots ka šo (= viņu) tik lēti novērtēja. (Delfi)

Neesmu pret turīgiem cilvēkiem. Esmu pret afēristiem, kas izzog valsti un aptīra tautu. Šiem (= viņiem) izjuka greznas kāzas, bet dēļ viņveidīgo afērām daudzas ģimenes spiestas pamest valsti. (Vipi)

Vai tiešām būs cilvēki, kas par šiem (= viņiem) balsos? (Delfi)

Šādi piemēri bagātīgi atrodamī internetā komentāros, kur ziņu portālu lasītāji parasti aktīvi apspriež un komentē kādu atsevišķu personu rīcību vai uzskatus, politisko partiju paziņojumus u. tml. Te nepārprotami redzams, ka *šīs, šī* lietojums 3. personas vietniekvārda funkcijā ir stilistiski marķēts, jo paspilgtina teksta autora negatīvo attieksmi pret komentētajiem faktiem. Ārpus interneta komentāriem citos plašsaziņas tekstu žanros norādāmie vietniekvārdi parasti šādi netiek lietoti. Mūsdienā latviešu valodā *šīs, šī* lietojums 3. personas vietniekvārda funkcijā, bieži izsakot nievīgu attieksmi pret kādu personu, ir raksturīgs sarunvalodai, lai gan senākos tekstos līdz pat 20. gadsimtam ir bijis stilistiski neitrāls (Lepika 1959, 517; Barbare 2002, 353; Paegle 2003, 81). Interneta komentāru specifika – lasītāju tūlītēja vērtējoša reakcija uz jaunākajām ziņām – nosaka arī dažādu sarunvalodai tipisku stilistisku marķētājelementu izmantojumu.

Plašsaziņas līdzekļu tekstos, kā jau minēts iepriekš, vērojams arī dažādu literārajā valodā neakceptētu norādāmo vietniekvārdu lietojums. Neliterāri norādāmie vietniekvārdi *šitas, šitais* u. c. ir plaši izplatīti sarunvalodā, turklāt valodas lietotāji parasti labi apzinās to stilistisko marķējumu. Arī latviešu gramatiskās sistēmas aprakstos minēts, ka vietniekvārdi *šitas, šitāds* u. tml. izplatīti sarunvalodā un nav vēlami literārajā valodā (Kalme, Smiltņiece 2001, 180; Barbare 2002, 354; Paegle 2003, 82). Sarunvalodā un vienkāršrunā bieži konstatējami arī vietniekvārdi *šams, šamais, šamējs, šamējais*, lai gan parasti latviešu valodas neliterāro vietniekvārdu klāstā tie netiek pieminēti.

Neitrāla satura plašsaziņas līdzekļu tekstos visi iepriekš minētie vietniekvārdi sastopami ļoti reti, dažkārt aprakstos un intervijās. Šādu lietojumu varētu būt noteikusi teksta autora vēlme ar neliterāru vietniekvārdu palīdzību piešķirt kādu stilistisku papildinformāciju izsakāmai informācijai. Tā, piemēram, pavisam negaidīti žurnālā „Mūsmājas” šķirnes suņu un viņu saimnieku sadzīves aprakstā lietots vietniekvārds *šamējie*:

Sunīši ātri saprot, ka šamējie [saimnieka viesi] nekādi rotaļu biedri nebūs, un sāk savas trakulības ar bezbēdīgu košanas, laušanas un zariņu dalīšanu. (Mūsmājas)

Neliterāra norādāmā vietniekvārda *šamējie* lietojums šai gadījumā tomēr, šķiet, nav veiksmīgs, jo idilliskā un visnotaļ pozitīvā aprakstā ir pārāk uzkrītošs un neiederīgs stilistiski pazemināta papildkomponenta dēļ. Iespējams gan, ka teksta autore vēlējusies paust pavisam pretēju attieksmi – ar neliterāra vietniekvārda palīdzību pastiprināt savu prieku par aprakstītajiem suņiem.

Taču interneta komentāros, it īpaši komentējot politisko partiju vai kādas atsevišķas personas rīcību un uzskatus, neliterārie vietniekvārdi ar negatīvu stilistisku papildkomponentu ir fiksējami samērā daudz, piemēram:

*Un tagad **šitie** visi metīsies politikā, lai uz valsts budžeta rēķina risinātu savas parādu problēmas. Par Latviju bez parādiem, kurai apvienībai ir **šitas** sauklis?* (TVNET)

***Šitais** netīrelis māca citus dzīvot?* (Kas Jauns)

*Ha, džeķam nesanāca miljons nodokļu maksātāju naudiņas, tagad **šams** kā Al-Kapone, atbrīvo laukumu! Da nafig man būtu jāapmaksā **šamēja** Šanhajas miljons!* (Delfi)

*It kā jau tas viss ir izprotams, kapēc vēl arī šis kadrs ir pietuvojies partijai. Nabaga kultūras cilvēčiņi novesti līdz bada stāvoklim, un tad **šamie** apžēlojas par šo, iesola piķi, un skat, atkal viens krukis, kurš stutēs partijas zaudēto reputāciju.* (Diena)

Neliterāro vietniekvārdu funkcionālais lietojums neatšķiras no literāro ekvivalentu funkcijām. Pirmkārt, neliterārie vietniekvārdi var būt lietoti endoforiski – norādot uz tekstā iepriekš vai turpmāk minētu informāciju (*šitas sauklis, šitais netīrelis*). Otrkārt, *šitas, šitais, šams, šamais, šamējais* var būt sastopams arī 3. personas vietniekvārda funkcijā, kas uzskatāma par endoforiskās funkcijas neitralizāciju, piemēram, *šitie* (= viņi) *visi; šams* (= viņš) *kā Al-Kapone; šamēja* (= viņa) *Šanhajas miljons, šamie* (= viņi) *apžēlojās*. Interneta komentāros šādu vietniekvārdu lietojums, protams, nav nejaušs – tā ir apzināta teksta autoru izvēle, lai paustu savu negatīvo attieksmi ar stilistiski pazeminātu valodas līdzekļu palīdzību. Tā kā interneta komentāri parasti ir anonīmi, tad to rakstītāji nereti izmanto dažādus sarunvalodas un vienkāršrunas elementus, ko varbūt citā situācijā neizvēlētos (Crystal 2006, 172–173).

Secinājumi

Norādāmo vietniekvārdu *tas, tā, šis, šī* lietojums plašsaziņas līdzekļu tekstos kopumā atbilst latviešu literārās valodas normām, taču atkāpes no tām var būt saistītas ar teksta žanru. Tā, piemēram, norādāmie vietniekvārdi noteiktā artikula funkcijā sastopami galvenokārt intervijās,

savukārt *tas*, *tā* īpašības vārda vispārākās pakāpes veidošanā tiek lietots bez žanriskā ierobežojuma. *Šis*, *šī* 3. personas vietniekvārda funkcijā, kā arī visi neliterārie norādāmie vietniekvārdi parasti fiksējami interneta komentāros, ļoti reti intervijās, aprakstos vai neitrāla satura ziņās.

Avoti:

Diena (laikraksts)
Jaunā Gaita (žurnāls)
LNT (telekompānija)
Mūsmājas (žurnāls)
Neatkarīgā Rīta Avīze (laikraksts)
www.delfi.lv (ziņu portāls)
www.diena.lv (ziņu portāls)
www.esports.lv (ziņu portāls)
www.kasjauns.lv (ziņu portāls)
www.mango.lv (ziņu portāls)
www.tvnet.lv (ziņu portāls)
www.vipi.lv (ziņu portāls)

1. Barbare, Dz. Vietniekvārds. No: *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2002, 309–408. lpp.
2. Ceplīte, B. Kontekstuālā noteiktība. No: *Vārda semantika*. Rīga : Zinātne, 1971, 147.–215. lpp.
3. Crystal, D. A *Dictionary of Linguistics and Phonology*. Blackwell Publishers, 1997.
4. Crystal, D. *Language and the Internet*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006.
5. Grase, H. Dažas vietniekvārdu lietojuma kļūdas. No: *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 8. laid. Rīga : Liesma, 1972, 93.–101. lpp.
6. Kalme, V., Smiltņiece, G. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja : LiePĀ, 2001.
7. Kalnača, A. Vietniekvārdu stilistiskās funkcijas sarunvalodā. No: *Valoda – 2007. Valoda dažādu kultūru kontekstā*. Zinātnisko rakstu krājums XVII. Daugavpils : Saule, 2007, 434.–441. lpp.
8. Kalnača, A. Publicistikas valoda un morfostilistika. No: *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 59.–65. lpp.
9. Lepika, M. Vietniekvārds. No: *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1959, 500.–542. lpp.
10. Milenbahs, K. Par artikulu. No: Milenbahs, K. *Darbu izlase*. I. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2009, 170.–185. lpp.
11. Nītiņa, D. Dažas piezīmes par morfoloģijas jautājumiem. No: *Savai valodai*. Rīga : LZA Vēstis, 201.–217. lpp.
12. Nītiņa, D. *Latviešu valodas morfoloģija*. Rīga : Rigas Tehniskā universitāte, 2001.
13. Ozola, Ā. „Liekais” *tas* ne vienmēr ir lieks. No: *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 2. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 84.–87. lpp.
14. Paegle, Dz. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga : Zinātne, 2003.
15. Rozenbergs, J. *Latviešu valodas praktiskā stilistika*. II. Rīga : Zvaigzne, 1983.

GRAMATIKA

16. Vanderbauwhede, G. The demonstrative determiner. An attempt of systematization.
In: *Societas Linguistica Europaea. 43rd Annual Meeting. Book of Abstracts*. Vilnius :
Vilnius University, 2010, p. 200–201.
17. Znotiņa, I. *Norādāmie vietniekvārdi interneta komentāros*. Bakalaura darbs. Rīga :
LU, 2010.

LEKSIKA

*Everita Andronova
Aleksejs Andronovs*

Latviešu valodas korpuss un tā izmantošana

Ar korpuslingvistiku, lai gan neapzinoties to kā īpašu metožu kopu, kura kā tāda noformējusies tikai pirms pāris desmitiem gadu, ir saistīta visa valodniecības vēsture. Valodas izpēte vienmēr balstās uz tekstu analīzi, un jo sarežģītākus uzdevumus sev izvirzām, jo aktuālāks kļūst jautājums par materiāla atlasī, reprezentativitāti un pārskatāmību. Viena no mūsdienu korpuslingvistikas galvenajiem līdzekļiem — konkordances (visu vārdu indeksa) — rašanos veicināja interese par Bībeles tekstu. Londonas grāmatu tirgotājs A. Krudens 1737. gadā publicēja karaļa Džeimsa Bībeles konkordanci, kurā bija ne tikai nozīmīgākie patstāvīgie vārdi Bībeles tekstā, bet arī daži palīgvārdi un vārdu savienojumi. Izdevuma priekšvārdā autors paskaidro: „Konkordance ir vārdnīca vai Bībeles indekss, kurā visi vārdi, kas sastopami Svētajos Rakstos, ir sakārtoti alfabēta secībā un blakus pievienotas atsaucis uz teksta vietām, kur tie parādās, lai palīdzētu atrast pantus un lai varētu salīdzināt vairākas viena un tā paša vārda nozīmes.” (Cruden 1874, 13)

Mūsdienu nozīmē vārds „korpuss” pirmo reizi lietots pirms pusgadsimta, kad XX gs. 60. gados Amerikas Savienotajās Valstīs Brauna Universitātē tika veidots t. s. Brauna korpuss („The Brown Standard Corpus of American English”), kas aptvēra 1 miljonu Amerikas angļu valodas vārdlietojumu. Toreiz šī iniciatīva tika uztverta ar visai lielu neticību, valodniekiem izpelnoties neizpratni arī no kolēģu puses. Galvenais arguments pārmetumos par lieki tērēto laiku un valsts naudu bija pārlicība, ka jebkurš dzimtās valodas runātājs 10 minūšu laikā varot izdomāt vairāk piemēru par jebkuru viņu interesējošu gramatikas jautājumu, nekā varēs atrast nejausi izvēlētu tekstu daudzajos vārdlietojumos (Francis 1979, 110). Tomēr ar laiku arī pavisam skeptiski noskaņotie valodnieki ir nonākuši pie secinājuma, ka, lai arī neviens korpuss nesaturēs visu informāciju par interesējošiem valodas jautājumiem, jebkurš, pat neliels, korpuss palīdz iegūt faktus, ko nekādā citā veidā nebūtu iespējams uzzināt (Fillmore 1992, 35).

Kas ir korpuss?

Jēdzienu „korpuss” lieto, runājot par dažādām tekstu krātuvēm, korpuss var būt jebkurš, ļoti bieži noslēgts, tekstu masīvs (mēdz runāt par

antīkās literatūras korpusu vai viena autora/avota korpusu). Datorlingvistikā un korpuslingvistikā ar „korpusu” saprot rakstīta teksta vai transkribētas runas kopumu elektroniskā formā, ko izmanto valodas analizē un aprakstā. Katra korpusa mērķis un uzdevumi nosaka korpusa apjomu, tā uzbūvi, izmantoto marķējumu, pievienotos metadatus u. tml.

Viena no pazīmēm, kas raksturo korpusu, ir tā reprezentativitāte. Korpusam jābūt izveidotam tā, lai mēs varētu izdarīt secinājumus par visu valodu, tāpēc mūsdienu valodas korpusam kā izlasei tiek izvirzītas vairākas prasības. Tiek sagaidīts, ka:

- 1) tajā ir sastopami visi daudz maz parasti vārdi, frāzes un teikuma konstrukcijas;
- 2) tajā ir visu mūsdienu valodas funkcionālo stilu teksti zināmās proporcijās, aptverot plašu tematisko loku;
- 3) tas uzticami atspoguļo patieso valodas ainu, resp., korpusā ir teksti bez labojumiem (izņemot formālas izmaiņas — formatējuma vienādošanu) (Kučera 2007).

Svarīgs priekšnoteikums korpusa izmantošanā ir speciāla korpusa platforma, kas nodrošina tā funkcionēšanu (piedāvā vārdformu biežuma indeksu, vārdu savienojumu analīzi u. c.). Strādājot ar (morfoloģiski un/vai sintaktiski) marķētu (t. i., tādu, kurā katrai vārdformai pievienota gramatiskā informācija) korpusu, iespējams aplūkot ne vien izvēlēto vārdu, bet arī atlasīt rezultātus pēc gramatiskiem kritērijiem, piem., tikai īpašības vārda vispārākās pakāpes formas vai tikai tādas darbības vārdus, kam uzreiz seko prievārds.

Korpusa analizē svarīgākais ir konkordances rīks, kas ļauj skatīt (meklējamo) vārdformu tās apkaimē (kontekstā).

Šobrīd pieejamie latviešu valodas korpusi

Nereti mēdz runāt par t. s. otro Gūtenberga efektu: tās valodas, kas nebūs pārstāvētas modernajās tehnoloģijās, pazudīs. Ikdienā izmantojam daudzus programmrīkus, kas iestrādāti, piem., *MS Office* vai *Google* tehnoloģijās. Tiem nepieciešamas arī zināšanas par latviešu valodu. Kvalitatīvi dati par latviešu valodu ir svarīgi gan „tradicionālajiem” valodniekiem, lai tos atspoguļotu vārdnīcās un gramatikās, gan arī valodas apstrādes tehnoloģiju speciālistiem, lai izstrādātu jaunus programmrīkus un nodrošinātu latviešu valodas pilnvērtīgu attīstību modernajās tehnoloģijās. Tagad vairs nevienu nepārsteidz, ka dators pārbauda latviešu teksta pareizrakstību, iesaka stilistiskus uzlabojumus. Datore atvieglo arī vājredzīgu cilvēku dzīvi, nolasot tekstu no ekrāna. Lai sagatavotu nepieciešamo programmatūru, ir jābūt padziļinātām zināšanām par latviešu valodu, kuras nevar iegūt tikai ar dzimtās valodas runātāja intuīciju.

Viennozīmīgi var apgalvot, ka valodai bez sava korpusa netiek nodrošināta pilnīga izpēte un pilnvērtīga attīstība nākotnē. Salīdzinājumam minēsim Lietuviešu valodas korpusu (102 milj. vārdliet.: <http://donelaitis.vdu.lt/>), Krievu valodas nacionālo korpusu (140 milj. vārdliet.: <http://www.ruscorpora.ru/>), Literārās krievu valodas korpusu (iecerēts uzkrāt 100–150 milj. vārdliet.: <http://www.narusco.ru/>), Igaunņu valodas korpusu (vairāk nekā 235 milj. vārdliet.: <http://www.cl.ut.ee/korpused/segakorpus/>).

Latvijā ir pieredze valodas resursu apstrādē elektroniskā veidā kopš XX gs. 90. gadiem, kad tekstus sāka digitalizēt, piem., LU Matemātikas un informātikas institūts (turpmāk tekstā — LU MII) (Milčonoka, Grūzītis, Spektors 2004), pakāpeniski datu uzkrāšanai pievērsās arī citas valsts un privātās institūcijas. Dažādās Latvijas vietās ir izveidoti gan vienvalodas, gan arī nelieli divvalodu korpusi, tāpat ir iestrādes arī runas korpusa sagatavošanā. 2004. gadā latviešu valodas korpusa nepieciešamību aktualizēja Valsts valodas komisijas priekšsēdētājs A. Veisbergs. Valsts valodas aģentūra (turpmāk tekstā — VVA) aicināja piedāvāt latviešu valodas korpusa koncepciju, kuru 2005. gada projektu konkursa rezultātā izstrādāja LU MII. Ar šo koncepciju var iepazīties līdzsvarota mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa mājaslapā <http://www.korpuss.lv/uzzinas/koncepcija.pdf> (skatīts 27.08.2010.). 2007.–2008. gadā ar VVA atbalstu LU MII atbilstoši izstrādātajai koncepcijai sagatavoja 1 milj. vārdlietojumu lielu līdzsvarotu mūsdienu latviešu valodas korpusu ar metadatiem, ietverot tajā latviešu valodas tekstus, kas sarakstīti laika posmā no 1991. līdz 2008. gadam (sk. <http://www.korpuss.lv/>, platformā „Bonito” izvēloties apakškorpusu „miljons-1.0”).

Neraugoties uz to, ka ideja par „Latviešu valodas nacionālo korpusu”, kas „pārstāv visus publicētos latviskos tekstus un plašu runas krājumu” (Vasiljevs 2008) ir nedaudz apsūkusi, šobrīd jau ir pieejami vairāki latviešu valodas korpusi, kurus izmanto valodas pētījumos.

LU MII veidotie korpusi ir publiski brīvi pieejami akadēmiskiem mērķiem, mājaslapā <http://www.korpuss.lv> lejupielādējot korpusa platformu „Bonito”:

- 1) tikko minētais 1 milj. vārdlietojumu liels līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus „**miljons-1.0**” ar metadatiem;
- 2) 3,5 milj. vārdlietojumu liels līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus „**miljons-2.0**” (korpus „miljons-1.0” tika papildināts ar 2,5 milj. vārdlietojumu 2009. gadā);
- 3) uz iepriekšējā korpusa pamata veidots 3,5 milj. vārdlietojumu liels morfoloģiski marķēts līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus „**miljons-2.0m**”. Marķēšana ir veikta pilnīgi

automātiski, izmantojot gramatiskā analizatora „SemTi-Kamols” (<http://www.semti-kamols.lv/>) uzlabotu versiju (Bārzdīņš et al. 2007). Tiek parādītas visas iespējamās homoformu interpretācijas;

4) latviešu valodas tīmekļa korpuss „**timeklis-1.0**”, kurā ir ar SemTi-Kamols gramatisko analizatoru pilnīgi automātiski marķēti (<http://www.korpuss.lv/uzzinas/kamols-20080610.pdf>) tekstu fragmenti, kas ar Latvijas meklētāju (<http://search.latnet.lv/>) savākti no tīmekļa lapām. Šobrīd korpusā ir ~100 milj. vārdlietojumu;

5) „**saeima-2.0**” — Latvijas Republikas 5.–9. Saeimas sēžu stenogrammu korpuss (22,5 milj. vārdlietojumu; <http://www.korpuss.lv/uzzinas/saeima.pdf>). Saeimas sēžu stenogrammu korpuss sagatavots CLARIN projekta (Skadiņa 2009) laikā.

Ir pieejami arī nelieli resursi:

1) „**ledus**” — morfoloģiski marķēts un pārbaudīts ~14 000 vārdliet. liels paraugkorpuss (izmantota P. Bankovska romāna „Plāns ledus” 1. nodaļa);

2) „**saeima-1.0**” — Latvijas Republikas 5. Saeimas sēžu stenogrammas; ~4,7 milj. vārdliet.

Akadēmiskiem mērķiem brīvi pieejams ir arī latviešu valodas seno tekstu korpuss (<http://www.korpuss.lv/senie/>; Milčonoka 2003, Andronova 2007), kurā ir ~1 milj. vārdlietojumu. Interesentiem pieejami arī dažu pirmo latviešu rakstu pieminekļu faksimilattēli. Šis korpuss ir domāts speciālistiem, tā teksti ir transliterēti no gotiskā raksta antikvā, saglabājot seno tekstu rakstību un gramatiskās formas. Korpuss ļauj pētīt XVI–XVIII gs. rakstu avotu valodu un tiek izmantots topošajā „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā” (Andronova, Trumpa, Vanags 2006; Andronova, Trumpa, Vanags, Siliņa-Piņķe 2008).

Speciālisti, jo īpaši tulkotāji, aktīvi izmanto Eiropas Komisijas Apvienotā izpētes centra Valodu tehnoloģiju grupas izveidoto 22 valodu paralēlo juridisko tekstu korpusu (<http://wt.jrc.it/lt/Acquis/>; Steinberger et al. 2006), kurā pārstāvēta arī latviešu valoda. Pašreiz tas ir lielākais pieejamais paralēlais korpuss, katrā valodā apstrādāti aptuveni 23 000 dokumentu.

Ir izveidoti arī vairāki nelieli speciālie korpusi, kurus izmanto personīgiem pētījumiem (piem., Naua 2009) vai kuri ir pieejami iekšējai lietošanai.

Vai pietiek ar vienu korpusu? Kādam tam būt?

Valoda nepārtraukti mainās, un mūsdienu valodas korpusam adekvāti jāatspoguļo pašreizējā situācija. Te iespējami divi ceļi, var

nepārtraukti papildināt korpusu ar jauniem tekstiem vai arī ik pēc laika veidot jaunus noslēgtus korpusus. Ejot pirmo ceļu, nonāksim pie liela korpusa, kas ļauj spriest par garāka laika posma valodas parādībām. Tomēr, ja iekļauto tekstu periods kļūst pārāk garš, rodas briesmas secinājumos sajaukt hronoloģiski attālas valodas parādības. Tāpēc būtu jāpārūpējas par iespēju ierobežot analīzi tikai ar noteikta perioda tekstiem. Šāds ir latviešu valodas seno tekstu korpus, kas ietver XVI–XVIII gs. tekstus un ļauj ierobežot izlasi ar konkrētiem valodas pieminekļiem. Savas priekšrocības ir arī īsāku laika posmu noslēgtiem korpusiem: tie ir vieglāk pārskatāmi un ar laiku kļūst par standarta avotiem valodas vēstures pētījumiem.

Valodu var pētīt dažādos aspektos, tāpēc vajadzīgi dažādi korpusi, kas atspoguļo valodas ainu visā pilnībā, turklāt ne tikai rakstīto, bet arī runāto valodu. Tāpēc bez vispārīgajiem valodas korpusiem mēdz veidot arī speciālos, kurus izmanto šaurākiem mērķiem. Pastāv, piem., paralēli (divvalodu vai daudzvalodu), noteiktas vecuma grupas (piem., bērnu valodas), noteikta laika posma, ģeogrāfiskā areāla (piem., kādas izloksnes), kāda viena funkcionālā stila korpusi, dzimtās valodas runātāju un valodas apguvēju tekstu korpusi u. tml.

Baltiņš

Aplūkosim piemēru, ko sniedz seno tekstu korpusa materiāls un kas tagad ir iestrādāts „Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas” šķirklī „baltiņš”. Salīdzināsim iegūtos datus ar šīs pašas leksēmas nozīmes skaidrojumiem XX–XXI gs. vārdnīcās (sk. 1. un 2. attēlu).

baltiņš (1) s. m. baltiņsch (1)

Baltiņsch Ein weißer Schilling. it. Ein Setznetze, Ein blenke.

Fuer1650_70_1ms, 40₁₈.

1. ‘baltais šiliņš (šiliņš — kopš 14. gs. sudraba monēta vairākās Eiropas valstīs; acīmredzot nosaukumā norāde uz sudraba gaišo krāsu)’.

2. ‘zvejas tīkls’.

3. ‘klajums mežā, meža pļava’.

Ducmane, Vēciņš 1995

◆ /balts.

1. attēls. Leksēma *baltiņš* topošajā „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā”

(pēc www.korpuss.lv/senie/datiem)

ME (1923–1925): ein weisses Pferd, gew. ein altes, schwaches weisses Pferd.

EH (1934–1946): eine Art Fisch (kleiner als die Rotaugen).

LLVV (1973): Zirgs ar baltu vai ļoti gaišu apmatojumu (parasti neliels un ne visai spēcīgs).

LVV (1987): Zirgs ar baltu vai gaišpelēku spalvu.

MLVV (2003–2008): Zirgs ar baltu vai gaišpelēku spalvu.

2. attēls. XX–XXI gs. latviešu valodas vārdnīcu dati par leksēmu *baltiņš*

Kā redzam, nevienā no XX–XXI gs. vārdnīcām netiek minētas seno tekstu korpusā fiksētās 17. gs. vārdnīcas (K. Firekera vārdnīcas 1. manuskripta) nozīmes. Mūs varētu interesēt, kurā brīdī visas šīs 3 nozīmes pazuda un nostiprinājās mūsdienās vienīgā zināmā nozīme, kas saistīta ar zirga izskatu. Lai izsekotu šādām valodas pārmaiņām, ir nepieciešams liels diahronisks korpus, kas aptvers attiecīgo gadsimtu tekstus. Tāpat lielāks korpus ir vajadzīgs, lai pārbaudītu, vai vārds *baltiņš*, kas fiksēts K. Firekera vārdnīcā, ir sastopams arī citos avotos (ir riskanti balstīt spriedumu tikai vienā citējumā).

Korpusa izmantošana

Apskats par to, kur un kā var izmantot korpusu, atrodams korpusa koncepcijā (Koncepcija 2005, 54–75). Šajā rakstā tiks aplūkoti daži konkrēti piemēri, bet vispirms minēsim galveno korpusu veidotāju apgalvojumu, ka korpusi ļauj pētīt isto valodas lietojumu.

Islams

Korpusā „miljons-1.0” sastopam vienu gadījumu ar leksēmu *islams*, kas ir fiksēta „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” (LVPPV) un arī LLVV, un 9 gadījumus ar garo patskani vārdos *islāms*, *islāmisti*, *islāmticīgie*. Redzams, ka valodas norma ir viena, bet valodas lietojums laika gaitā ir mainījies. Jaunais lietojums *islāms* radis atspoguļojumu topošajā MLVV. Šajā korpusā varam atrast līdzīgus piemērus, kur vārdnīcas ieteikumi un reālā lietojuma dati atšķiras, piem., *doktorands* (2×) vs. *doktorants* (10×). Korpusā fiksē arī kļūdainus rakstījumus un ļauj pētīt to izplatību. Sal. korpusa „miljons-1.0” datus: *albums* (57×) vs. *albūms* (1×), *balzams* (6×) vs. *balzāms* (1×). Korpusā „saeima-2.0” 4 reizes parādās forma *balzāms* (visas vārdu savienojumā „Latvijas balzāms”), bet forma *balzams* lietota 184 reizes. Tātad stenogrammās iesprukusi sarunvalodas forma *balzāms*, kas daudzskaitlīgi fiksēta korpusā „timeklis-1.0” — 301 reizi (no tām 44 reizes kļūdaina forma sastopama uzņēmuma „Latvijas balzams” nosaukumā).

Šādi korpusa dati rosina pētījumus par valodas normas attīstību,

pārmaiņām, to vērtējumu un iespējamiem iemesliem.

Briljants

Gan „miljons-1.0”, gan „miljons-2.0” ir līdzsvarots korpuss, kurā proporcionāli atlasīti dažādu funkcionālo stilu teksti, kas lielākoties ir rediģēti. Savukārt korpuss „timeklis-1.0” ir šobrīd lielākais nestrukturētais korpuss (veidots, automātiski uzkrājot tekstus no internetā pieejamiem resursiem, neņemot vērā nekādas funkcionālo stilu proporcijas). Šo korpusu var izmantot, lai konstatētu tendences, kuras neuzrādīs skaitliski nelielie korpusi. Abos nelielajos korpusos leksēma *briljants* sastopama kā lietvārds. Timekļa korpusā fiksēti vairāk nekā 200 vārda *briljants* lietošanas gadījumi, no kuriem 10 gadījumos tas ir īpašības vārds, piem., *man ir briljanta darba pieredze; Hopkinss nospēlēja briljantas lomas; rādīja savu parasto briljanto profesionālo varējumu; mūzikas vilnī ar atsevišķām akustiskām un pat briljantām elektroniskām daļām; mani grib vai tikai manas briljantās zināšanas*. Sastopami arī pāris lietojumi ar vārdu *briljanti* kā apstākļa vārdu, piem., *Vaids briljanti aizstāvējās; es briljanti spēju izpildīt itin visas potenciālā darba devēja prasības*. Turklāt korpusā fiksēts arī atvasināts īpašības vārds *briljantīgs*: *neredzu, kur mārketinga briljantīgais āķis ir*.

LLVV fiksē *briljants* kā īpašības vārdu un *briljanti* kā adverbu ar sarunvalodas nozīmi ‘lieliski’, LVV ir tikai lietvārda lietojums, MLVV arī sniegts tikai lietvārda lietojums, pievienojot vārda cilmi — franču *brillant* ‘spožs, mirdzošs’. „Svešvārdu vārdnīcā” īpašības vārda nozīmei ‘lielisks’ ir pievienota norāde par pārnesto nozīmi.

Korpusa lietojumi rāda, ka (visticamāk, angļu valodas vārda *brilliant* ‘1. spožs, spīdošs; mirdzošs; 2. lielisks, spīdošs’ ietekmē) latviešu valodā atgriežas *briljants* kā īpašības vārds.

Gramatikas rakstīšana un pētījumi par atsevišķiem gramatikas jautājumiem

Pēdējā akadēmiskā mūsdienu latviešu valodas gramatika ir sarakstīta jau pirms pusgadsimta (MLLVG 1959–1962). Tiek rakstīta jauna latviešu valodas gramatika, lai „pēc iespējas pilnīgāk atklātu un aprakstītu latviešu valodas gramatiskās struktūras”; gramatikā par „latviešu valodas datubāzes avotiem tiek izmantoti dažādu stilu (galvenokārt daiļliteratūras un plašsaziņas līdzekļu) teksti, sākot ar pagājušā gadsimta 20.–30. gadiem”, te „netiek izmantoti valodas piemēri, kas ir lingvistiski vai ideoloģiski novecojuši” (LVG 2008, 20). Jaunajam pētījumam būtu izmantojami latviešu valodas korpusi, jo tie ļauj objektīvi izvērtēt aprakstāmās parādības izplatību mūsdienu valodā, arī dažādos valodas stilos, sniedz informāciju gan par valodas rakstu, gan runas formu. Pētot Londonas-Lundas korpusa

datus par runāto un rakstīto britu angļu valodu, ir sagatavota vērienīga 1800 lpp. bieza angļu valodas gramatika (Quirk et al. 1985). Korpusā balstītas gramatikas izstrādes tradīcijas turpina sešu gadu laikā tapusi ap 1000 lpp. biezā izdevniecības „Longman” runātās un rakstītās angļu valodas gramatika (Biber et al. 1999), kas izmanto „Longman” runātās angļu valodas korpusa (40 milj. britu un amerikāņu angļu valodas vārdlietojumu) un Britu Nacionālā korpusa datus. Šī gramatika ne vien pievērš uzmanību četriem teksta funkcionāliem stiliem — sarunvalodai, daiļliteratūrai, ziņu reportāžām un zinātniskajai literatūrai, bet arī sniedz statistisku informāciju un pamatojumu noteiktas gramatiskās formas izvēlei konkrētā funkcionālajā stilā. Būtu lieliski, ja arī mūsdienu latviešu valodas gramatikā ar laiku tiktu iestrādāta šāda vērtīga informācija.

Neraugoties uz to, ka līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas korpus ir salīdzinoši neliels un nesen pieejams, jau ir veikti pētījumi, kas balstīti tieši korpusa datos. Skatīts latviešu valodas evidenciālis un tā marķieri (Chojnicka 2009), aplūkota partikula *it kā* (Kalnača 2010, Chojnicka *forthcoming*), analizēti latviešu valodas refleksīvie darbības vārdi (Lokmane, Kalnača, Vogina 2010). Sīkāk aplūkota pārvietošanās verbu semantika (Nešpore 2009, Nešpore 2010), veikti pētījumi latviešu valodas sintaksē (Saulīte 2009, Nau 2009).

Simtām

Interesants ir formu *desmitām*, *simtām* u. tml. lietojums, kam pirmā pievērša uzmanību A. Blinkena (1976). Šādas formas netiek iekļautas skaitļa vārdu *desmit*, *simts* u. tml. locīšanas paradigmās, gramatikās nav rakstīts, ka tie mainās dzimtēs. Tomēr savienojumā ar sieviešu dzimtes skaitāmo lietvārdu datīvā nereti parādās arī skaitļa vārda sieviešu dzimtes formas, ko apliecina arī korpusa dati (sk. 3. attēlu).

miljons-1.0: –

miljons-2.0: *simtām reižu* (1×

saeima-2.0: *simtām reižu* (3×

timeklis-1.0: *simtām reižu* (11×

un es nezinu starp zemēm simtām (2×

dega simtām ēku (1×

nobraukt simtām verstīm (1×

simtām fašistu koncentrācijas nometnēs (1×

zvana negaisu no simtu simtām balsīm kā draudu atbalstu (1×

3. attēls. Formas *simtām* lietojums dažādos korposos

Kā tipisks vārdu savienojums sastopams *simtām* ar otro komponentu lietvārdu *reize*. Turpmākai analīzei salīdzināsim viriešu un sieviešu dzimtes formas (*desmitiem*) *simtiem reižu* vs. (*desmitām*)

simtām reižu (sk. 4. attēlu).

Tādējādi, lai arī A. Blinkena uzskata sieviešu dzimtes formas par neieteicamām, tās saglabājas mūsdienu lietojumā un varbūt nebūtu tik viennozīmīgi aizliedzamas — sk. to funkcionēšanas analīzi valodu tipoloģijas skatījumā (Holvoet, Judžentis 2003, 20–21).

miljons-1.0:	<i>desmitiem reižu</i> (2×)	vs.	—
miljons-2.0:	<i>desmitiem reižu</i> (5×)	vs.	<i>desmitām reižu</i> (1×)
	<i>simtiem reižu</i> (2×)		<i>simtām reižu</i> (1×)
saeima-2.0:	<i>desmitiem reižu</i> (32×)	vs.	<i>desmitām reižu</i> (18×)
	<i>simtiem reižu</i> (11×)		<i>simtām reižu</i> (3×)
timeklis-1.0:	<i>desmitiem reižu</i> (37×)	vs.	<i>desmitām reižu</i> (9×)
	<i>simtiem reižu</i> (61×)		<i>simtām reižu</i> (9×)

4. attēls. *Desmitiem, simtiem reižu* vs. *desmitām, simtām reižu* dažādos korpusos

Leksikas pētījumi

Tieši vārdnīcu veidošanā korpusa priekšrocības tiek novērtētas vislabāk, kaut gan ar korpusa datiem vien nepietiek, jo, tieši veidojot vārdnīcas šķirkli, ir svarīgi apvienot novērojumus par valodas lietojumu un valodas runātāja intuīciju. Daudzi korpuslingvisti uzskata, ka vārdnīcu veidotājiem nepieciešams vismaz 100 milj. vārdlietojumu liels korpus. Tiek lēsts, ka jebkurā tekstā 40–50% vārdlietojumu sastopami tikai vienu reizi, piem., Britu Nacionālajā korpusā ir 50 milj. vārdformu, no kurām aptuveni 50% korpusā sastaptas vien vienu reizi (Leech 2002, 87). Lai aprakstītu kādas leksēmas nozīmi un izveidotu vārdnīcas šķirkli, ar vienu vārda lietojumu ir par maz.

Atsevišķus jautājumus vispār nevar atrisināt bez valodas korpusa. Piemēram, seno tekstu korpus, sniedzot patiesu (vai vismaz ticami izvērstu) ainu par attiecīgā laika valodas parādībām, ļauj ne tikai apstrīdēt vai pamatot agrāk paustas domas, bet arī pamanīt kādas likumsakarības visos tekstos kopā. Seno tekstu korpus noder ne vien valodas, bet arī kultūrvēstures pētījumos, piem., par reālīgām, kas tagad ir izzudušas vai netiek aktīvi lietotas.

Adiņi

Seno tekstu korpusā vienu reizi sastopama forma *adiņus* — K. Firekera vārdnīcas manuskriptā pie vārda *mēdzēt* ilustratīvajā piemērā, kam dots tulkojums vācu valodā. Tas ļauj aprakstīt šīs leksēmas nozīmi „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā” (sk. 5. attēlu).

adiņi (1) *sm. pl. addiņus* (1)

‘vasaras rudzi’.

„Sche nemehds addiņus šeht hie pflegt man o~ Som~er

Roggen etc. Fuer1650_70_1ms, 157₁₁.

◆Neskaidra cilme.

5. attēls. Leksēma *adiņi* topošajā „Latviešu valodas vēsturiskajā vārdnīcā”

Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcās šī leksēma nav iekļauta (LLVV, MLVV), bet internetā pieejamā „Skaidrojošajā vārdnīcā” (S) fiksēta leksēma *adiņi* ar tādu pašu nozīmi un norādi, ka vārds ir novecojis. Savukārt ME atrodama leksēma *atdieņi*, arī *atdieviņi* un mūsu pieminētie *adiņi* tieši ar nozīmi ‘vasaras rudzi’ (ME I, 154).

Potenciāls

Vārdformā *potenciāls* slēpjas divas homonīmas leksēmas: lietvārds un īpašības vārds, bet vārdformā *potenciāli* tām pievienojas arī adverbs. Korpusā „miljons-1.0” celms *potenciāl-* sastopams 116 reizes. 9 reizes sastopam to adverbā *potenciāli*, kuram seko gan verba frāze (*sniedz iespēju; var izvērsties; var kļūt*), gan īpašības vārds (*autiski; daudznozīmīgu jēgu; spējīgas; urbjošus cilvēkus; vājākā komanda*). 35 reizes *potenciāls* sastapts kā lietvārds, kam priekšā var būt apzīmētājs — īpašības vārds vai lietvārda ģenitīvs, piem., (*zinātniskais, zinātnes, zināšanu*) *potenciāls*; (*radošais, izaugsmes, meistarības, attīstības*) *potenciāls*. 72 reizes *potenciāls* sastopams kā īpašības vārds, piem., *potenciālie investori, klienti, sadarbības partneri*. Korpusā šis īpašības vārds tiek pārsvarā lietots ar noteikto galotni, jo tikai 9 no 72 gadījumiem sastopam īpašības vārda nenoteiktās galotnes formu. Turklāt interesanti novērot, ka 8 no šiem 9 gadījumiem sekojošais lietvārds apzīmē kaut ko negatīvu, bet vienā — iepriekšējais lietvārds ir *kukuļdošana*, kas arī nozīmē negatīvu parādību. Piemēri ar nenoteikto galotni: *nepiekāpties potenciālas agresijas priekšā; rada potenciālus draudus dabas resursu ilgtspējīgai izmantošanai; var radīt gan potenciālus draudus, gan sniedz virkni iespēju; vai kukuļdošana ir potenciāls konkurētspējīgās priekšrocības aizstājējs; potenciāli lietuviešu pretnieki; atzīmējiet potenciālu problēmu*. „Latviešu valodas vārdnīcā” piemēros minēti lietojumi ar neitrālu vai pozitīvu semantiku, piem., *potenciālā enerģija; mākslinieka potenciālās spējas* (LVV). Korpusā novērotā tendence apstiprina LLVV fiksētos vārdlietojumus ar nozīmes niansi ‘iespējams, varbūtējs’: *potenciāls pretnieks, potenciālas briesmas, potenciāls risks* (LLVV).

Korpusā „miljons-2.0m” mēs varam veikt vaicājumu pēc gramatiskajām iezīmēm, korpusa dati apstiprina, ka īpašības vārdam

potenciāls ir neliela tendence veidot vārdkopu, kur galvenais loceklis apzīmē kaut ko sliktu, piem., *potenciālo ļaundaru plāniem, bailes no potenciālajām represijām, potenciālās pašnāvnieces, potenciālā pašnāvnieka, potenciālie noziedznieki, potenciālas agresijas priekšā*. Šī parādība ir izteikta arī adverbā *potenciāli* lietojumos, piem., *(potenciāli) apkaunojoši vai aizvainojoši, bīstami, piesārņotu vietu izpēte, kaitīgo baktēriju vairošanos*. Ņemot vērā, ka šo leksēmu bieži lieto, runājot par sliktām lietām, šādu informāciju svarīgi iekļaut arī vārdnīcā, vai nu minot to nozīmes skaidrojumā vai atspoguļojot vārdnīcā minētos piemēros. Līdzīgi leksēma *potenciāls* resp. tās citvalodu ekvivalenti ir atainoti citu valodu vārdnīcās, piem., „Cambridge International Dictionary of English” (*CIDE*), kas veidota, izmantojot 100 miljonu vārdlietojumu lielo „Cambridge Language Survey” (runātās un rakstītās valodas) korpusu.

Dažādās humanitāro un sociālo zinātņu jomās

Neraugoties uz to, ka galvenie korpusa izmantotāji ir valodnieki un valodas tehnoloģiju speciālisti, korpusā noder arī literatūras, antropoloģijas, kultūrvēstures pētniekiem, tāpat – lai gūtu ieskatu sabiedriskajās norisēs, kas atspoguļotas korpusa saturā. Kā piemēru var minēt divvalodu speciālo korpusu *EURO.META*, kura pamatā ir britu un vācu laikrakstu teksti par ES paplašināšanos; uz tā pamata ir veikti pētījumi par lietotajām metaforām debašu retorikā (Musolff 2003).

Izvēloties LR Saeimas stenogrammu korpusu „saeima-2.0” (kuram ir pieejama papildu informācija par konkrēto Saeimas sēdi, tās vadītāju, runātāju u. tml.), gūstam priekšstatu, kā runā mūsu parlamentā, kā arī informāciju, kurā Saeimā un kas šo vai citu izteikumu ir paudis.

Ķibeles un krīze

Cik bieži deputāti sastapušies ar *ķibelēm*?

5. Saeimas sēdēs — 2× (*kaut kādas ķibeles ar balsošanas ierīcēm; nevajadzētu baidīties no tā, ka notiks visādas ķibeles!*)

6. Saeimas sēdēs — 5× (*gribas pacelties virs ikdienas ķibelēm; visādas ķibeles, kas mums var gadīties; milzīga ķibele; neatkarība atnāca ar .. jaunām ķibelēm, kuras skar katru ģimeni; ar mani šāda ķibele notiek ne jau pirmo reizi*)

7. Saeimas sēdēs — 1× (*rodas visādas nelaimes un ķibeles*)

8. Saeimas sēdēs — 1× (*visādas ķibeles*)

9. Saeimas sēdēs — 2× (*visās mūsu ķibelēs vainojama esot Eiropas Savienība; gadās viena ķibele pēc otras*)

Savukārt ar 9. Saeimu sāk izplatīties 2009. gadā I. Vaideres ieviestais neoloģisms *dižķibele* (3×). 2 reizes *dižķibeli* lietojis J. Urbanovičs (*pārciestu*

ne tikai šo dižķibeli, bet varbūt arī vēl nākamās; tie vecie ļauži, viņi nekādā ziņā nav vainīgi pie tās dižķibeles, kura Latvijā ir lielāka nekā visur citur pasaulē).

Leksēma *krīze* korpusā „saeima-2.0” sastopama 2233 reizes (skatīts 11.09.2010.). Minēsim dažus piemērus:

Šodien, raksturojot situāciju, tiek lietoti daudzi vārdi, un viens no tiem ir vārds „krīze”. (5. Saeima, G. Bērziņš);

Mēs bieži televīzijā dzirdam nopietnu cilvēku uzstāšanos par to, ka mūsu valstī ir krīze un ka neviens nav pateicis krīzes formulējumu. (7. Saeima, O. Grīgs);

Nu ir atkal krīze. (7. Saeima, M. Lujāns).

Korpusā varam atrast arī definīciju, kā tiek formulēta pati krīze: „...ar krīzi es domāju gan inflāciju, gan masveida emigrāciju, gan to, kas notiek ar algām budžeta sfērā, gan daudz ko citu.” Tiek skaidrota arī finanšu krīze: „Finanšu krīze nozīmē īsumā to, ka naudas ir mazāk un tā nauda, kas būtu kredīta veidā pieejama, līdz ar to kļūst procentos aizvien dārgāka un nepieejamāka.” Vārda nozīmes aprakstam noder arī savienojumi ar paskaidrojuma saikli *jeb*. Ar *krīzi* korpusā atrodam divus šādus gadījumus: (*mums nav*) *lielas krīzes jeb liela sabrukuma; tā saucamajam negatīvajam scenārijam jeb krīzes scenārijam.*

Pētot korpusu, varam uzzināt, kādas krīzes satrauc parlamentāriešus. Visbiežāk sastopami šādi vārdu savienojumi:

— *banku krīze* (146×), *krīze banku sistēmā* (1×), *bankas „Baltijas” krīze* (36×), *bankas krīze* (7×), *komerbanku krīze* (3×), *atsevišķu banku un banku sistēmas krīze* (1×), *banku sistēmas pirmā krīze* (1×), *Latvijas Bankas krīze* (1×)

— *ekonomiskā krīze* (144×), *ekonomikas krīze* (18×)

— *finansu krīze* (43×), *finanšu krīze* (37×), *finanslā krīze* (13×)

— *politiskā krīze* (43×), *politikas krīze* (1×)

— *valdības krīze* (42×)

— *Krievijas krīze* (37×)

— *budžeta krīze* (36×)

— *demogrāfiskā (arī demogrāfijas) krīze* (29×)

— *veselības aprūpes krīze, krīze veselības aprūpē (arī aizsardzībā)* (16×)

— (*banku un finansu; politiskās; vēlēšanu*) *uzticības krīze* (16×)

— *globālā krīze* (15×)

10 reizes minēta *kāda krīze, kaut kāda krīze* (6×) un tikai 8 reizes tiek pieminēta *valsts (arī valstī) krīze*. Retāk pieminētas tādas parādības kā, piem., *saimnieciskā krīze* (9×), *morālā (arī morāles) krīze* (9×), *konstitucionālā krīze* (8×), *parlamentāra (arī parlamenta) krīze* (7×), *enerģijas (arī enerģētiskā)*

krīze (6×), tautsaimniecības (arī tautsaimnieciska) krīze (5×) u. c.

Konkordances programmā varam aplūkot vārdkopas, kur pirms leksēmas „krīze” ir kāds īpašības vārds, bieži sastopamas tā salīdzināmās pakāpes vai arī intensitāte tiek pausta ar apstākļa vārdu *arvien*, *diezgan*, *ļoti*, *tik*, *vēl* palīdzību. Krīze ir *dramatiska* (3×); *drausmīga* (2×); *dziļa* (10×), *tik dziļa* (1×), *diezgan*, *diezgan dziļa* (1×), *ļoti dziļa* (3×), *gandrīz vai dziļāka* (1×), *daudz dziļāka* (1×), *arvien dziļāka* (1×), *vēl dziļāka* (3×), *visdziļākā* (3×); *grūta* (4×); *liela* (9×), *ļoti liela* (2×), *lielāka* (1×), *vēl lielāka* (2×), *pati lielākā* (1×); *līdzīga* (6×); *nopietna* (12 ×), *ļoti nopietna* (7×), *dziļi nopietna* (1×), *visnopietnākā* (1×); *pilnīga* (5×); *reāla* (4×), *smaga* (8×), *ļoti smaga* (2×), *ārkārtīgi smaga* (3×), *daudz smagāka* (1×), *vissmagākā* (1×); *totāla* (4×). Sastopams arī vietniekvārds *tāda* (8×).

Krīzes kontekstā varam skatīt, par ko tieši runā Saeimā. Tiek spriests, ko var norakstīt uz *krīzes rēķina* (2×). Korpuss rāda, ka maz interesējas, piem., par *krīzes apturēšanu* (2×), *krīzes programmu* (2×), *krīzes analīzi* (3×), *krīzes beigām* (2×), *krīzes budžetu* (3×), *krīzes problēmām* (3×), *krīzes saasināšanos* (3×), *krīzes simptomiem* (3), *krīzes vajadzībām* (3×), *krīzes norisi* (3×), *krīzes elementiem* (4×), *krīzes pazīmēm* (4×), *krīzes reģioniem* (4×), *krīzes smagumu* (4×), *krīzes atrisināšanu* (arī *atrisinājumu*, *atrisināt*) (4×). Pamanīts, ka esam *krīzes priekšvakarā* (4×) vai vismaz *krīzes priekšā* (3×). Tiek runāts par *krīzes iemesliem* (5×), *krīzes iestāšanos* (5×), *krīzes gadījumu* (8×), *krīzes periodu* (6×), *krīzes sekām* (5×), kāda ir *krīzes ietekme* (8×), kas notiek *krīzes rezultātā* (10×), kā panākt *krīzes likvidēšanu* (arī *likvidāciju*) (13×). Maz tiek spriest, kā no *krīzes iziet* (2×), *izklūt* (2×), *izvest* (2×), kā *tikt galā* (4 reizes). Deputātus vairāk interesē, kad tā *izbeigsies* (3×), *beigsies* (8×).

Biežāk minēts *krīzes sākums* (arī *sākties*, *sākumstadija*) (11×), *krīzes novēršana* (arī *novērst*) (22×), kāda ir *krīzes attīstība* (22×), *krīzes stāvoklis* (20×), kādi ir *krīzes cēloņi* (33×), no tiem visvairāk skatīti tieši *bankas „Baltija” krīzes cēloņi* (20×). Pamanīts, ka ir *krīze valstī* (25×).

Visvairāk Saeimā pieminēts *krīzes iztikas minimums* (55×), secinot, ka cilvēki *dzīvo zem krīzes iztikas minimuma* (11×). Tiek spriests par *krīzes pārvarēšanu* (arī *pārvarēt*) (69×), kas notiek *krīzes laikā* (49×), *apstākļos* (72×) un *krīzes situācijā* (221×).

Korpuss ļauj pētīt arī to, kā runā Saeimā. Izsekosim kādai gramatiskās formas parādībai: 5. Saeimā tiek diskutēts par *finansu* krīzi: ar 1. jūniju valstī radās *finansu krīze*, un *budžetā neienāca ienākumi*, 2 reizes tā tiek pieminēta 6. Saeimas sēžu laikā, vēl 2 reizes 7. Saeimas sēdēs, bet 8. Saeimā 1 reizi tiek lietota forma *finanšu krīze*, kas kļūst vienīgā sastopamā 9. Saeimā (37×).

Minēsim dažus parlamentāriešu izteikumus par krīzi, kas varētu kļūt par Saeimas folkloru. Tā atrodam dažus novērojumus un ticējumus:

Ja politīki saka, ka krīzes nav, tad valsts patiesībā ir dziļā krīzē (5. Saeima, A. Kreituss);

24 kredītu izzagšanas un banku krīzes rēgs kļīst apkārt (6. Saeima, A. Kreituss);

Un tas, ka vienā valstī krīze parādās ātrāk, otrā vēlāk – tas ir tikai laika jautājums (9. Saeima, A. Šlesers);

Jūs nevarēsiet pārpeldēt krīzes upi, jo nemākat to darīt (9. Saeima, A. Mirskis);

Un tagad ir jautājums – vai mēs esam krīzē vai neesam? (9. Saeima, I. Godmanis);

Krīze atnāca, krīze aizies, bet bērni paliks (9. Saeima, J. Pliners).

Saeimā dzirdami arī tautasdziesmu atdarinājumi, piem.,

Visu gadu krīze nāca,

Nu atnāca šovasar,

Dod, Dieviņ, tādu prātu,

Lai birst lati budžetā (9. Saeima, A. Seile).

Krīzes piemēra analīzes beigās var minēt dažas mācības, ko pauž deputāti: *šo krīzi valstī esam izraisījuši mēs paši* (7. Saeima, J. Jurkāns); *iziet no šīs finanšu krīzes var tikai kopā* (9. Saeima, I. Godmanis); *katra krīze var kļūt par soli pareizajā virzienā* (7. Saeima, V. Birkavs).

Šis raksts, tāpat kā dzīvas valodas korpuss, ir atvērts, tāpēc te netiks aplūkoti citi korpusa izmantošanas gadījumi, bet tiek pausta cerība, ka gan studentu, gan pētnieku vidū radīsies lielāka interese par jau pieejamo latviešu valodas resursu izmantošanu ikdienā un, iespējams, par jaunu korpusu izveidi nākotnē.

Citētās vārdnīcas:

CIDE – *Cambridge International Dictionary of English*. Cambridge University Press, 1999.

EH – Endzelīns, J., Hauzenberga, E. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai*. Rīga, 1934–1946. Pieejami: <http://www.tezaurs.lv/mev/>

LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Rīga : Zinātne, 1972–1996. Pieejama: <http://www.tezaurs.lv/llvv/>

LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1987. Pieejama: <http://www.tezaurs.lv/lvv/>

LVVV – *Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca*. Paraugšķirklī pieejami: www.tezaurs.lv/lvvv

LVPPV – Ceplītis, L., Miķelsons, A., Porīte, T., Raģe, S. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995.

ME – Milenbahs, K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga, 1923–1932.

Pieejama: <http://www.tezaurs.lv/mev/>

MLVV – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. A–Ļ, burti. Atb. red. I. Zuicensa. Pieejama: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/>

S – Spektors, A. *Skaidrojošā vārdnīca*. Pieejama: <http://www.tezaurs.lv/sv/>

SV – Svešvārdu vārdnīca. Vairāk nekā 15 000 citvalodu cilmes vārdu un terminoloģisku vārdkopu. J. Baldunčika red. Rīga : Jumava, 1999.

1. Andronova, E. The Corpus of Early Written Latvian: current state and future tasks. *Proceedings of Corpus Linguistics 2007*. Birmingham, UK, 2007. Publikācija pieejama: http://ucrel.lancs.ac.uk/publications/CL2007/paper/245_Paper.pdf.
2. Andronova, E., Trumpa, A., Vanags, P. Latviešu vēsturiskās vārdnīcas (16.–18. gs.) projekts: iestrādes un problēmas. No: *Letonikas pirmais kongress: Valodniecības raksti*. Rīga : Latvijas Zinātņu akadēmija, 2006, 9.–17. lpp.
3. Andronova, E., Trumpa, A., Vanags, P., Siliņa-Piņķe, R. Latviešu valodas vēsturiskās vārdnīcas (16.–18. gs.) projekts: pirmā posma rezultāti un turpmākie uzdevumi. No: *Letonikas otrais kongress: Valodniecības raksti – 1*. Rīga : LU aģentūra „LU Latviešu valodas institūts”, 2008, 74.–89. lpp.
4. Bārdziņš, G., Grūzītis, N., Nešpore, G., Saulīte, B. Dependency-Based Hybrid Model of Syntactic Analysis for the Languages with a Rather Free Word Order. In: *Proceedings of the 16th Nordic Conference of Computational Linguistics*. Tartu, 2007, pp. 13–20.
5. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad S., Finegan E. *The Longman grammar of spoken and written English*. London : Longman, 1999.
6. Blinkena, A. Substantīvisko skaitļa vārdu forma un rekija (*desmitiem vai desmitām?*). No: *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 12. laid. Rīga : Liesma, 1976, 117.–119. lpp.
7. Chojnicka, J. (forthcoming). As if one were not enough: on the multiple functions of Latvian *it kā* ‘as if, as though’. In: *Particles and Connectives in Baltic. Acta Salensia II*. Ed. by N. Nau, N. Ostrowski. Vilnius (in print).
8. Chojnicka, J. Evidentiality markers in modern Latvian. In: *The Baltic languages and the Nordic countries*. Papers presented at the conference held at the University of Oslo Faculty of Humanities Department of Linguistics and Nordic Studies June 19–20, 2009. Ed. by S. Berg-Olsen, A. Andronov. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009, pp. 37–57.
9. Cruden, A. *A Complete Concordance to the Holy Scriptures of the Old and New Testament; or A Dictionary and Alphabetical Index to the Bible*. New York, 1874.
10. Fillmore, Ch. J. „Corpus linguistics” or „Computer-aided armchair linguistics”. In: *Directions in Corpus Linguistics*. Ed. by J. Svartvik. Berlin/New York, 1992, pp. 35–60.
11. Francis, W. N. Problems of Assembling and Computerizing Large Corpora. „*Empirische Textwissenschaft. Aufbau und Auswertung von Text-Corpora*”. Hrsg. von H. Bergenholtz, B. Schaefer. Königstein, 1979, S. 110–123.
12. Holvoet, A., Judžentis A. Sintaksinių ryšių tipai. In: *Lietuvių kalbos gramatikos darbai 1. Sintaksinių ryšių tyrimai*. Ats. red. A. Holvoet, A. Judžentis. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2003, p. 11–35.
13. Kalnača, A. Partikula *it kā* un modalitāte. No: *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga : LU, 2010. Pieejams: <http://www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/>
14. Konceptija. *Latviešu valodas korpusa koncepcija*. Rīga : LU MII, 2005. Saīsinātais variants pieejams: <http://www.korpuss.lv/uzzinas/koncepcija.pdf>.
15. Kučēra, K. Mapping the time continuum: A major raison d'être for diachronic

- corpora. In: *Proceedings of Corpus Linguistics 2007*. Birmingham, UK, 2007. Pieejams: http://ucrel.lancs.ac.uk/publications/CL2007/paper/27_Paper.pdf.
16. Leech, G. N. Corpora. *The Linguistics Encyclopedia*. Ed. by K. Malmkjaer. 2nd edition. London : Routledge, 2002, pp. 84–93.
 17. Lokmane, I., Kalnača, A., Vogina, L. The semantics and distribution of reflexive verbs in Latvian. In: *43rd Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea*. Book of abstracts (L–Z). Vilnius : Vilnius University, 2010, pp. 131–132. Pieejams: http://marivs.com/pdf/abstracts_lz.pdf.
 18. LVG – *Latviešu valodas gramatika: koncepcija, prospekts, atsevišķu nodaļu pirmvarianti, diskusijas materiāli*. Atb. red. I. Jansone. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2008.
 19. Miļčonoka, E. Latviešu valodas 17. gadsimta teksti internetā. No: *Baltu filoloģija*, XII (1). Rīga : LU, 2003, 139.–150. lpp.
 20. Miļčonoka, E., Grūzītis, N., Spektors, A. Natural language processing at the Institute of mathematics and computer science: 10 years later. In: *Proceedings of the first Baltic conference „Human Language Technologies – the Baltic Perspective”*. Rīga, 2004, pp. 6–11.
 21. MLLVG – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I–II. daļa. Rīga : LPSR ZA izdevniecība, 1959–1962.
 22. Musolff, A. Metaphor corpora and corporeal metaphors. In: *Interdisciplinary Workshop on Corpus-Based Approaches to Figurative Language*. 27 March 2003, Lancaster University. Pieejams: <http://www.cs.bham.ac.uk/~mgl/cl2003/papers/musolff.pdf>.
 23. Naua, N. Noteikta gramatika Stefānijas Uļanovskas pasākās. No: *Ontona Skryndys Latgališu gramatikai 100. 1. storptautyskuo latgalistikys konference. Sanktpīterburga, 2008. goda 19.–20. septembris. Via Latgalica: Latgalistikys kongresu materiali*, I. Redkolegeja: A. Andronovs, L. Leikuma, I. Šuplinska. Rēzekne : Rēzeknis Augstškola, 2009, 99.–114. lpp.
 24. Nau, N. Towards a comprehensive description of Latvian relative clauses. In: *The Baltic languages and the Nordic countries*. Papers presented at the conference held at the University of Oslo Faculty of Humanities Department of Linguistics and Nordic Studies June 19–20, 2009. Ed. by S. Berg-Olsen, A. Andronov. Vilnius : Lietuvių kalbos institutas, 2009, pp. 93–116.
 25. Nešpore, G. Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā. No: *Latvijas Universitātes Raksti Nr. 746. Valodniecība. Latvistika un somugristika*. Rīga : LU, 2009, 64.–73. lpp.
 26. Nešpore, G. Neagensīvo pārvietošanās verbu semantiskā saistāmība: lokālas nozīmes semantiskās lomas. No: *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga : LU, 2010. Pieejams: <http://www.hzf.lu.lv/petnieciba/publikacijas/>
 27. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. *A comprehensive grammar of the English language*. London : Longman, 1985.
 28. Saulīte, B. Koreferences analīzes aspekti latviešu valodā. No: *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 13(2), Liepāja : LiePA, 2009, 247.–254. lpp.
 29. Skadiņa, I. CLARIN in Latvia: current situation and future perspectives. In: *Proceedings of the NODALIDA 2009 workshop Nordic Perspectives on the CLARIN Infrastructure of Common Language Resources, May 14, 2009*, Odense, Denmark,

NEALT Proceedings Series, Vol. 5 (2009), pp. 33–37.

30. Steinberger, R., Pouliquen, B., Widiger, A., Ignat, C., Erjavec, T., Tufiş, D., Varga, D. The JRC-Acquis: A multilingual aligned parallel corpus with 20+ languages. In: *Proceedings of the 5th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2006)*. European Language Resources Association. Genoa, Italy, 24–26 May 2006, pp. 2142–2147
31. Vasiljevs, A. Kā veidosim Latviešu valodas nacionālo korpusu? *Prezentācijas CLARIN Latvijas seminārā 2008. gada 3. novembrī*. Pieejams: www.clarin.lv/materiali/clarin-vasiljevs.ppt.

Eponīmi latviešu valodā

Ievada vietā

Jūlija mēneša pēcpusdiena. **Celsija skalas** termometra stabiņa atzīme rādīja 30 grādus. Kaut kur tālu no lielpilsētu **haosa**, **eiro** un **dolāru** kursa svārstībām **biržā** puisis, īsts **apollons**, ģērbies **bermudās** un baltu **panamas** cepuri galvā, iznākdams no **okeāna** piekrastē esošā **bungalo**, lēni malkoja savu iecienīto **armanjaku**. Viņa ikdienā bija **bohēma**, **bārbijas**, **topāzi**, **rolsroisi**, **kalašņikovi** un **paparaci**.

Viņa, ieradies iepriekšējā vakarā ar **boingu** no **Eiropas**, baudīja savu pirmo brīvdienu. Pēc sātīgajām pusdienām, kurās uz izsmalcināti apgleznotiem **fajansa** traukiem tika pasniegts ar **apelsīniem** un **persikiem** pildīts **fazāns parmezāna** mērcē, viņa zvilnēja **ciprešu** pavēnī, atgūlusies blakus **džakuzi** kā **grācija**, tērpusies **bordo bikini**, rokās turēdama viesmīļa pasniegto veldzējošo **šampanieti** un **pralinē**. Pie viņas kājām uz **kašmira** pleda **svarovski** kakla siksnīņā laiskojās uzticamais četrkājainais draugs **čivava**.

Fonā skanēja **romantiska mūzika saksofona** izpildījumā. **Afrodītes** un **kazanovas** acu skatieni sastapās, tas bija viņu attiecību **odisejas** sākums, taču viņi vēl nenojauta, ka...

Kas ir eponīms?

Tā varētu sākties kāds romāns vai filmas scenārijs, taču tikai nedaudzi lasītāji zinās, ka tekstā izceltie vārdi ir eponīmi jeb sugas vārdi, kas veidoti no īpašvārda. Precīzi noteikt, kur un kad aizsākušies pētījumi par eponīmiem, šķiet, ir neiespējami, bet zināms, ka, piemēram, jau Plīnijs Vecākais sacerējumā „Naturalis historia” dokumentējis arī augu sugu nosaukumus, kuri veidoti no personvārda, piemēram, to, ka auga nosaukuma *peonija* pamatā ir medicīnas dieva *Peona* vārds.

Eponīmika ir viens no izpētes virzieniem onomastikā jeb īpašvārdu pētniecībā. Termins *eponīms* ir cēlies no grieķu valodas vārda *epōnymos*, kurā *epi* nozīmē ‘uz, virs, pie, klāt’ un *onyma* – ‘vārds’. 2007. gadā izdotajā „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (VPSV, 108) šis termins tiek raksturots sekojoši:

1. [Tas ir] .. *īpašvārds, kuram apelatīvējoties radies sugas vārds, piemēram, uzvārds Galifē > galifē, vietv. Konjaka > konjaks, vai no kura radies cits jebkura paveida īpašvārds, piemēram, latviešu personvārds Laima kā uzņēmuma nosaukuma Laima motivētājs, uzvārds Bolivars kā valsts nosaukuma Bolīvija motivētājs.*

2. Par eponīmu dažkārt mēdz dēvēt arī sugasvārdu, kas radies no īpašvārda, šim īpašvārdam apelatīvējoties, piem., galifē, konjaks, makintošs.

Iedziļinoties VPSV dotajā definīcijā var konstatēt, ka pirmā nozīme ir antonīmiska otrajai, respektīvi, pirmajā gadījumā par eponīmu tiek saukts īpašvārds, bet otrajā – sugas vārds. Jāatzīmē, ka arī ārzemju valodnieku un leksikogrāfu viedokļi par termina *eponīms* definīciju ir ļoti atšķirīgi.

Ieskatam pēc nejaušības principa izvēlēti pieci dažādu valstu leksikogrāfiskie avoti, kuri izdoti pēdējās desmitgadēs. 1992. gada izdotajā krieviskajā svešvārdu vārdnīcā „Современный словарь иностранных слов” papildus vēsturiskajai nozīmei ‘Senajās Atēnās – pirmais no deviņiem arhontiem, kura vārdā nosauca gadu’ (1) norādīta arī otrā nozīme ‘kaut kam savu vārdu dodošs’ (1a). Itāļu valodas vārdnīcā „Dizionario Garzanti di italiano” 1994. gada izdevumā teikts: ‘tas, kas dod savu vārdu pilsētai, ģimenei, periodam’ (2), savukārt 2002. gadā Kanādā kļajā laistajā franču valodas vārdnīcā „Office québécois de la langue française”: ‘Eponīms ir vārds, kas veidots no īpašvārda, kurš var būt personvārds, mitoloģiska personāža vārds, vietvārds, lai apzīmētu kādu izgudrojumu, faktu, priekšmetu, kādu vietu, teoriju, mākslas veidu utt.’ (3). 2008. gada Kembridžas vārdnīcā „Cambridge Advanced Learner’s Dictionary” rakstīts, ka eponīms ir ‘kāda priekšmeta vai aktivitātes nosaukums, kas reizē ir arī tās personas vārds, kura pirmo reizi izgatavoja priekšmetu vai veica aktivitāti’ (4). Piektais leksikogrāfiskais avots ir 1998. gadā Polijā izdotā „Geogrāfisko nosaukumu standartizācijas terminu vārdnīca” (*Słownik terminów używanych przy standaryzacji nazw geograficznych*), pieejama arī elektroniskā versijā, kurā šķirkļa vārds *eponīms* definēts kā ‘vārds vai antroponīms, no kura veidots toponīms’ (5) (piemēram, personvārds *Everests* saistībā ar kalna nosaukumu *Everests*). Jāpiebilst, ka aiz šķirkļa *eponīms* šai vārdnīcā seko šķirklis *epotoponīms* ar definīciju: ‘sugas vārds, kura pamatā ir toponīms, piemēram, *šerijis* < *Heresa*, *olimpiāde* < *Olimpija*’.

Raksta autore par terminoloģijas praksē mērķtiecīgāku atzīst traktējumu, saskaņā ar kuru eponīms ir no īpašvārda (galvenokārt personvārda vai vietvārda) veidots sugas vārds. Tomēr jārēķinās ar to, ka daudzi autori eponīmu interpretē kā īpašvārdu, no kura veidots cits vārds.

Terminu lietojums eponīmikā

Kā redzams, valodnieku un leksikogrāfu vidū aizvien nav vienotības terminu lietojumā, kas pierāda, ka eponīmika vēl joprojām ir nepārtrauktā attīstības stadijā. Tiesa, angloamerikāņu valodniecībā, sākot no 20. gadsimta otrās puses, ir novērota diezgan stabila tendence par eponīmu uzskatīt no īpašvārda veidotu vārdu. Neskatoties uz to, ka termins *eponīms* ir relatīvi sens, eponīmika ir samērā jauna un valodnieciskiem

pētījumiem vēl aizvien atvērtā izpētes joma. Eiropā pētījumi par vārdiem, kuru etimons (*etimons* 'vārds no kura cēlies kāds cits vārds') ir īpašvārds, aizsākušies 20. gadsimta sākumā, bet jāatzīmē, ka tajos netika lietoti termini *eponīms* un *eponīmika*. To vietā valodnieki lietoja un dažkārt vēl aizvien lieto (kvazi)sinonīmiskus apzīmējumus. Viens no pirmajiem nozīmīgākajiem un detalizētākajiem pētījumiem, kuru var uzskatīt par aizsākumu eponīmikas attīstībai, ir itāļu valodnieka **Bruno Miljorīni** (*Migliorini*) darbs par īpašvārdu apelatīvācijas iemesliem un modalitāti, kas atspoguļots izdevumā „No īpašvārda līdz sugas vārdam” (*Dal nome proprio al nome comune*, 1927). Miljorīni pētījums veltīts īpašvārdiem, konkrēti antroponīmiem, kuri kļūst par **apelatīviem**. Pētījumā viņš lieto terminus *bivalents* un *monovalents* (Migliorini 1927, 99). Par bivalentu tiek saukts īpašvārds, kas tiek lietots (arī) kā apelatīvs, bet monovalents ir apelatīvs – īpašvārda derivāts.

Cits itāļu valodnieks **Enco La Stella** (*Enzo La Stella*) pēc apmēram pusgadsimta turpināja Miljorīni aizsākto darbu un papildināja to, aplūkojot arī derivātus no etnonīmiem un toponīmiem. La Stella (La Stella 1982) lieto terminu **deonomastika**, ar to saprotot mācību par derivātiem no īpašvārdiem. Iespējamais termina *deonomastici* ekvivalents latviešu valodā varētu būt **deonīmi** (VPSV 2007, 89). Īpašvārdus, no kuriem tiek veidoti *deonomastici* (t.i., lietvārdi, īpašības vārdi, darbības vārdi, apstākļa vārdi; lai arī kā vārdšķiras tie ir dažādi pēc dabas un funkcijām, tos apvieno kopēja pazīme – derivācija no īpašvārda), autors sauc par *eponīmiem*. Tātad itāļu valodniecībā, tostarp jaunākajos pētījumos, termins *eponīms* tiek attiecināts uz īpašvārdu, bet *deonīms* (it. *deonomastico*) – uz vārdu, kas apelatīvējies no īpašvārda.

Būtisks pavērsiens eponīmikā notiek 20. gadsimta septiņdesmitajos astoņdesmitajos gados Amerikā, kur valodnieku vidū sāk nostiprināties termins *eponīms* (angl. *eponym*) ar jaunāko nozīmi: 'no īpašvārda veidota leksiska vienība'. Otavas Universitātes (Kanāda) profesora **Andrē Lapjēra** (Lapierre 1989, 588) skatījumā transformācija no īpašvārda uz sugas vārdu jeb pāreja no onomastikona uz leksikonu tiek uzskatīta par eponīmikas būtību. Savā publikācijā viņš uzsver, ka mūsdienu angļu metaleksikogrāfijā un leksikogrāfijā termina *eponīms* (resp., angl. *eponym*) lietojums ir nostabilizējies.

Savukārt **franču valodniecībā** (Francijā), šķiet, tomēr valodnieku (Darmesteter 1895 u. c.) biežāk lietotais termins ir (sugas vārda un īpašvārda) *antonomāze* (fr. *antonomase*), resp., pāreja no īpašvārda sugas vārda kategorijā vai otrādi, kas ir viena no figūrām retorikā (sal., piemēram, *jaunais Mocarts, rītdienas Napoleons* utt.). Franču leksikogrāfe Ž. Rē-Debova (Rey-Debove 1995, 117) izmanto terminu *eponīmisks vārds* (*..substantivs*,

verbs, adjektīvs), bet Enriete Valtere (Walter 1998) ir viena no pirmajām, kas franču valodniecībā sāk lietot terminu *eponīms* (fr. *eponym*), norādot, ka eponīmi ir vārdi, kuru etimoni ir personvārdi vai vietvārdi.

Salīdzinot ar franču valodniecību, **krievu valodniecībā** termins *antonomāze* valodniekiem ir maz pazīstams (Суперанская, 1960, 59). Savukārt termins *eponīms* krievu valodniecībā ir reģistrēts jau 1910. gadā („Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка”, Чудинов А. Н.) ar definīciju: *Родоначальник, давший роду свое имя; названный по имени кого-либо или дающий имя кому-либо* ('priekštecis, kurš devis dzimtai savu vārdu; kāda vārdā nosauktais vai kādam vārdu dodošais'). Jāpiebilst, ka pētījumi par sugas vārdiem, kuri atvasināti no īpašvārdiem, par saikni, kas vieno onomastisko un apelatīvo leksiku, krievu valodniecībā aktivizējušies, sākot no 20. gadsimta 60. gadiem. 1976. gadā vārdu vēsturei veltītu vairāku grāmatu autors Eduards Vartanjans (Вартаньян 1976), izmantojot vērā ņemamu piemēru klāstu, apraksta īpašvārdu (vietvārdu) kategorijas maiņu, lietojams terminus *eponīms* ('tas, kas dod vārdu') un *eponoms* ('tas, ko nosauc').

Latviešu valodniecībā profesora Pētera Šmita (Šmits 1921) darbā „levads valodniecībā” isi aplūkotas piecas raksturīgākās kategorijas, kurās norisinās semantiskas pārmaiņas, un pie otrās kategorijas, respektīvi, no īpašvārdiem veidotiem sugas vārdiem, bez šīs lingvistiskas parādības izvērstā skaidrojuma, minēti tādi eponīmi (vēl nelietojot šo terminu) kā *cars, karalis, boikots*.

Termins *eponīms* latviešu leksikogrāfijā parādās 1969. gadā autoru kolektīva no krievu valodas 1964. gada izdevuma tulkotajā svešvārdu vārdnīcā (Svešvārdu vārdnīca 1969). 1970. gadā Inese Ēdelmane publicējusi referāta tēzes „Par dažiem latviešu valodā lietotiem augu nosaukumiem un personvārdiem tajos” (Ēdelmane 1970), taču viņa nelieto nevienu no iepriekš minētajiem terminiem un iztiek ar aprakstošu izteiksmi.

Savukārt Andrejs Bankavs (Bankavs 1988, 9), aprakstot aizguvumus no romāņu valodām latviešu valodā, pie eksotiskās leksikas un aizgūtajiem gallicismiem uzskaita virkni piemēru, to vidū arī tādus, kuri bagātina ar jaunām leksiskām vienībām latviešu valodu un šī raksta autores traktējumā ir definējami par eponīmiem. To pašu var teikt par angļu cilmes vārdiem *boikots, liliputs, huligānisms* u. c., kas no īpašvārdiem pārtapuši par sugas vārdiem un kurus Juris Baldunčiks (Baldunčiks 1989) iekļāvis vārdnīcā „Anglicismi latviešu valodā”.

Solveiga Kumsāre (Kumsāre 1988, 137–141) rakstā „Toponīmiskas izcelsmes internacionālistiski latviešu valodā” aplūkojusi no 1978. gadā izdotās „Svešvārdu vārdnīcas” ekscerpētus internacionālos vārdus, kuru etimons ir vietvārds.

Latvijā laika posmā no 2002. gada par eponīmiku ir publicēti ap divi desmiti zinātnisku rakstu vietēja mēroga un starptautiski atzītos rakstu krājumos (A. Bankavs, O. Bušs, B. Bankava, L. Piete) un viena „Eponīmu vārdnīca” (Bankava 2007), kurā apkopots nepilns tūkstotis eponīmu. Līdz tam eponīmi latviešu valodniecībā aplūkoti kā daļa no internacionālismiem un aizguvumiem. 2002. gadā A. Bankavs J. Endzelina 129. dzimšanas dienas piemiņai veltītajā konferencē referēja par tēmu „Latviešu valodas eponīmi” (sk. Bankavs 2002), var uzskatīt, ka viņš ir pirmais valodnieks Latvijā, kurš sācis pētīt eponīmus šī termina jaunākajā nozīmē un klasificējis tos internacionālajos un nacionālajos eponīmos. Šādu dalījumu pārņem arī Linda Piete publikācijā „Personvārdi latviešu un lietuviešu augu nosaukumos” (Piete 2007, 45).

Mazliet par eponīmiem leksikogrāfijā

Lai arī teorētiski pētījumi eponīmikā vēl aizvien ir mazskaitlīgi, līdz šim tie galvenokārt koncentrēti starptautisku onomastikai veltītu konferenču tēžu un rakstu krājumos, tomēr aizrobežu leksikogrāfijā eponīmu vārdnīcas tiek izdotas jau ilgāku laiku. Viena no pirmajām eponīmu vārdnīcām publicēta 1979. gadā ASV (*A Dictionary of Eponyms*), to sastādījis Sirils Leslijs Bīčings (*Cyril Leslie Beeching*). Šī vārdnīca turpmāk vairākkārt papildināta un izdota atkārtoti. Itālijā pie šī leksikogrāfiskā žanra pieder Enco La Stellas sastādītā „Dizionario storico di deonomastica” (1984), Francijā – Šarla Bernē (*Charles Bernet*) „Le dictionnaire d'éponymes” (1990), Polijā – „Słownik eponimow czyli wyrazow odimiennych” (1996), kuru sastādījis Vladislavs Kopalinskis (*Władysław Kopalinski*). Krievu leksikogrāfijā pirmo eponīmu vārdnīcu „Имена и названия: Словарь эпонимов” (1998) sastādījis V. Rjazancevs (*Рязанцев*). Jāatzīmē, ka speciālā lietojuma eponīmu vārdnīcas ir izdotas vēl agrāk, piemēram, medicīnas speciālistu vidē lielu ievēribu guvusi 1969. gadā Filadelfijā izdotā Stenlija Jablonska (*Stanley Jablonski*) „Illustrated dictionary of eponymic syndromes and diseases and their synonyms”.

Cik zināms, viena no pēdējām specializētajām eponīmu vārdnīcām („Zidītāju eponīmu vārdnīca”, sast. B. Beolenss u.c.) izdota 2009. gadā. Mūsdienās internetvidē ir pieejami ne tikai nespeciālistu sastādīti eponīmu glosāriji, bet arī eponīmu vārdnīcas, tostarp speciālās vārdnīcas.

Eponīmu lietojuma sfēras latviešu valodā

Fakts, ka tiek izdotas specializētas eponīmu vārdnīcas ir likumsakarīgs, jo lielākā daļa eponīmu pieder pie zinātniskās terminoloģijas, un tikai mazākā eponīmu daļa ietilpst ikdienā lietojamā leksikā. Jāpiebilst, ka zinātņu nozaru terminoloģijā eponīmi ir plaši izmantoti, arī tāpēc,

ka tādējādi tiek iemūžināts un godināts izgudrotājs vai pētnieks, kurš pirmoreiz atklājis, pētījis vai aprakstījis kādu priekšmetu, slimību, teorēmu, atradumu, augu utt. Parasti kāds cits zinātnieks atklājumu nosauc par godu ievērojamam priekštecim, retākos gadījumos par godu kādam ģimenes loceklim, draugam, ievērojamam cilvēkam. Daudz retāk atklājējs pats dod savu vārdu atklājumam. Turklāt zinātniskajā terminoloģijā papildus reālu cilvēku personvārdiem tiek plaši izmantoti arī antīko (sengrieķu un seno romiešu) kultūru mitoloģisko tēlu vārdi. Savukārt no toponīma veidotie eponīmi galvenokārt atspoguļo vietu, kur veikts atklājums, eksperiments, sāka attiecīgā priekšmeta ražošana u. tml.

Ir praktiski neiespējami minēt visas jomas, kurās tiek lietoti eponīmi, turpinājumā tiks dots ieskats eponīmu izmantojumā tikai dažās humanitāro un eksakto zinātņu nozarēs, kā arī sadzīvē. Eponīmu piemēri tematiski sadalīti 17 grupās, savukārt katrā no tām atsevišķi izcelti no personvārda vai vietvārda veidotie; eponīmi ekscerpēti no „Eponīmu vārdnīcas” (Bankava, 2007).

1. Valoda un literatūra

- No antroponīma Luī Brails (*L. Braille*) > **Braila raksts (brails)** – starptautiska raksta sistēma neredzīgajiem. Eponīms veidots no franču skolotāja, rakstnieka un mūziķa L. Braila uzvārda, kurš, būdams aklš, 1829. gadā izgudrojis raksta sistēmu – reljefi iespiestus burtus, kas sastāv no sešu punktu kombinācijas un kurus neredzīgie un vājrredzīgie var sataustīt; Brails šajā rakstā ir pierakstījis arī notis.
- No toponīma *Germania* (latīņu val.) > **ģermānismi**, t. i., aizguvumi no vācu valodas citā valodā.
- Citi piemēri – **kirilica, lakonisms, esperanto, morzas ābece** u. c.;
- Nereti aizrobežu valodnieku pētījumos atsevišķi tiek izdalīti literārie eponīmi, resp., tie, kuri veidoti no autoru iztēles radītu literāru tēlu personvārdiem – **gulivers, romeo, donkihots, robinsonāde, frankenšteins** u. c.

2. Reliģija un filozofija

- No bibliskā antroponīma Ādams > **ādamābols** jeb gāmurs, t. i., balse nes izcilnis kakla priekšējā daļā vīriešiem. Vecās Derības 1. Mozus grāmatā ir stāstīts par Ādamu un levu, un Paradīzes dārzu, kurā leva noplūkusi „aizlieto augli” un sniegusi to nogaršot Ādamam, bet kumoss esot iestrēdzis Ādamam kaklā.
- No toponīma Bibla (*Byblos*) > **Bībele** jeb kristietības svēto rakstu krājums. Šī vārda cilme saistīta ar seno fenīkiešu pilsētu Gebalu (mūsdienās Žbeila Libānā) resp. ar minētās pilsētas grieķisko

nosaukumu *Byblos*. Bibla bijusi zināma ar papirusa un tā izejvielu tirdzniecību. Eponīms latviešu valodā ienācis ar vairāku svešvalodu starpniecību (vācu *Bibel* < latīņu *biblia* < grieķu *biblion* 'grāmata, raksts', sākotnēji 'papirusa rullis'). Senie grieķi par *biblion* dēvēja senatnes populārāko rakstāmmateriālu – papirusu, ko Grieķijā ievada galvenokārt no jau minētās fenīkiešu ostas Biblas.

- Citi piemēri – **kantisms, hēgelisms, ničisms, budisms, konfūcisms** u. c.
- Nereti aizrobežu valodnieku pētījumos kā atsevišķa grupa tiek minēti bībliskie eponīmi, resp., tie, kuri ir veidoti no Bībeles tēlu vārdiem un vietvārdiem (**lazarete, kristietība, goliāts, Zālamana spriedums, Jūda, sodomija, samarietis, Armagedons** u. c.).

3. Māksla (teātris, mūzika, dejas) un arhitektūra

- No antroponīma Ādolfs Sakss (A. Sax) > **saksofons**, metāla pūšaminstruments ar iemutni un vārstiem, īpaši izplatīts džeza izpildītāju vidū. Beļģu izcelsmes franču mūziķis un mūzikas instrumentu meistars Sakss šo instrumentu izgudrojis un 1846. gadā patentējis.
- No toponīma Faenca (*Faenza*) > **fajanss**, balta vai gaiša, ar caurspīdīgu glazūru klāta sīkporaina keramika. Faenca ir sens keramikas ražošanas centrs Itālijā, kura izstrādājumus kopš viduslaikiem pazīst visā Eiropā.
- Citi piemēri – **gobelēns, mansards, mūzika, bostons, čarlstons, muzejs, gotika** u. c.

4. Politika (diktatūras un režīmi, likumi utt.) un ekonomika

- No antroponīma Čārlzs Kaningems Boikots (*Ch. Cunningham Boycott*) > **boikots**, atteikšanās sadarboties, piedalīties kādā pasākumā, attiecību pārtraukšana. Britu armijas atvaļinātais kapteinis Č. K. Boikots bija muižas pārvaldnieks Mejo grāfistē Īrijā, kur 1880. gadā īru rentnieki viņu ignorēja (boikotēja), nepiedalīdamies ražas novākšanā. Vēlāk šo terminu sāka lietot paplašinātā nozīmē.
- No toponīma Geto (itāļu *Ghetto*) > **geto**, teritorija (piemēram, pilsētas daļa), kurā viduslaikos un arī vēlāk nometināja pie noteiktas rases, reliģijas vai profesijas piederīgus iedzīvotājus (galvenokārt ebrejus). Eponīma *geto* etimoloģija saistās ar salu nosaukumu Venēcijā; šajā salā no 1516. līdz 1797. gadam ļāva apmesties Venēcijas ebrejiem.
- Citi piemēri – **linčošana, hitlerisms, ulmaņlaiki, marksisms, šovinisms, bermontiāde** u. c.

5. Botānika

- No antroponīma Frīdrihs Heinrihs Teodors Frēze (*F. H. T. Freese*) > **frēzija**, īrisu dzimtas ziedaugu ģints, izplatīta Dienvidāfrikā; Eiropā frēzija ieviesta 19. gadsimtā. Eponīms veidots no vācu ārsta Frēzes uzvārda.
- No toponīma Persija (Irānas senais nosaukums) > **persiks**, rožu dzimtas augļu koks vai krūms ar samtainiem, saldiem un sulīgiem augļiem.
- Citi piemēri – **begonija**, **sizals**, **montbrēcija**, **timotiņš**, **puansetija**, **gerbera**, **apelsīns** u. c.

6. Bioloģija

- No antroponīma Frīdrihs Ludvigs Dobermans (*F. L. Dobermann*) > **dobermanis** un **dobermanpinčers**, suņu šķirnes – vidēji lieli dienesta suņi ar slaidu ķermeni, īsu tumšu apmatojumu un labu ožu. Šīs šķirnes izveidoja 19. gadsimta vācu suņu audzētājs Dobermans.
- No toponīma Čivava (*Chihuahua*) > **čivava**, mazākie šķirnes suņi pasaulē; nosaukums veidots no Meksikas ziemeļaustrumos atrodamās provinces un pilsētas vārda.
- Citi piemēri – **sardīne**, **faverola**, **kanārijputniņš**, **rotveilers**, **labradora**, **kolorado vabole** u. c.

7. Mineraloģija

- No antroponīma Deodā Gratē de Dolomjē (*D. G. De Dolomieu*) > **Dolomītalpi** un **dolomīts**, Alpu kalnu posms un minerāls, kuru 1792. gadā šveiciešu ķīmiķis un dabaszinātnieks N. T. de Sosīrs nosauca par godu franču ģeologam de Dolomjē, kurš pirmais aprakstījis šo minerālu.
- No toponīma Englsī (*Anglesey*) > **anglezīts**, trausls svina rūdas minerāls, kuru franču mineralogs un ģeologs F. S. Bedāns atklāja 1783. gadā Englsī varā raktuvēs. Eponīma etimoloģijas pamatā ir Lielbritānijas salas franciskotais nosaukums.
- Citi piemēri – **topāzs**, **ahāts**, **strass**, **tremolīts**, **aleksandrits**, **biotīts**, **bakarā** u. c.

8. Ģeoloģija

- No senslāvu cilts venedu jeb vendu vārda > **vends**, kalnu iežu komplekss, kas veidojies proterozoja beigu posmā.
- No toponīma Karsta plato Slovēnijas dienvidrietumos > **karsts**, ģeoloģiskie procesi, kas Zemes garozā noris ar ūdeni viegli šķīstošiem iežiem (kalķakmeni, dolomītu, ģipsi) un šo procesu izpausmes

reljefā – piltuves, ieplakas u. c.

- Citi piemēri – **perms, devons, juras periods, kembrijs** u. c.

9. Ķīmija

- Pastarpināti no antroponīma, sengrieķu dievietes Atēnas Pallādas vārda > **pallādijs**, Mendeļejeva ķīmisko elementu periodiskās sistēmas 46. elements. 1803. gadā Viljams Haidss Volastons (*W. H. Wollaston*) atklāja pallādijs un rodiju, bet gadu iepriekš vācu astronoms Heinrihs Olberss Saules sistēmā atklāja jaunu asteroīdu un to nosauca par Pallādu. Lai iemūžinātu astronomisko atklājumu, V. H. Volastons pirmajam atklātajam elementam deva nosaukumu pallādijs.
- No toponīma Darmštate (*Darmstadt*) > **darmštatijs**, ķīmiskais elements ar atomskaitli 110, kurš tika atklāts 1994. gadā Darmštates pilsētā Vācijā. Interesanti, ka pirms šī nosaukuma oficiālās apstiprināšanas 2003. gadā zinātniekiem bijusi doma elementam dot nosaukumu *policijs*, jo 110 Vācijā ir policijas telefona numurs.
- Ķīmisko elementu periodiskajā tabulā no pašreiz zināmajiem 118 periodiskās tabulas ķīmiskajiem elementiem 27 elementu nosaukumi veidoti no antroponīmiem (tostarp 14 vienības no sengrieķu vai seno romiešu mitoloģijas tēlu vārdiem), piemēram, **eīnšteinijs, fermijs, kirijs, borijs, rezerfordijs** u. c., bet 24 elementu nosaukumi – no toponīmiem, piemēram, **polonijs, amerīcijs, eiropijs** u. c.

10. Fizika (mērvienības, likumi u. c.)

- No antroponīma Andrē Marija Ampērs (*A. M. Ampère*) > **ampērs**, elektriskās strāvas stipruma mērvienība. Tā 1948. gadā nosaukta franču fiziķa un matemātiķa Ampēra uzvārdā, atzīmējot viņa nopelnus elektrības un magnētisma izpētē.
- No toponīma Birka (senpilsēta uz Bjerkes salas Mēlarena ezerā Zviedrijā) > **birkavs**, sena masas mērvienība – 10 pudī jeb 163,8 kg.
- Citi piemēri – **vats, volts, džouls, hercs, kulons, paskāls, rentgens, ņūtons** u. c.

11. Medicīna (bakterioloģija, anatomija, instrumentu, procedūru, sindromu u. tml. nosaukumi)

- No antroponīma Džons Daltons (*J. Dalton*) > **daltonisms**, daļējs krāsu aklums. Visbiežāk sastopama sarkanās krāsas neuztveršana vai vājāka uztveršana. Angļu ķīmiķis un ārsts Daltons bija pirmais, kas pētīja un aprakstīja šo pašam piemītošo redzes traucējumu.
- No toponīma Laima (*Lyme*, pilsēta ASV, Konektikutas pavalstī) >

Laima (pareizāk: **Laimas**) **slimība** jeb Laima boreliozē. Laimas slimība ir infekcija, ko izraisa ērcu pārnēsāta baktērija borēlija.

- Citi piemēri – **salmoneloze, parkinsonisms, daunisms, haimorīts, nikotīns, morfijs** u. c.

12. Mehānika, tehnika, inženierija (ieroču, automobiļu nosaukumi u. c.)

- No antroponīma Mihails *Kalašņikovs* > **kalašņikovs**, automātiskais ierocis (AK 47), konstruēts 1947. gadā. 1952. gadā ieroci sāka lietot padomju armijas karavīri, un vēl aizvien to lieto vairāk nekā 100 valstu armijās un ātrās reaģēšanas vienībās. Eponīma pamatā ir krievu strēlnieku ieroču konstruktora Kalašņikova uzvārds.
- No toponīma Limuzēna (*Limousin*, Francijas province) > **limuzīns**, augstas klases vieglais automobils, kas no pārējiem braucamrikiem atšķiras ar savu garumu un salona aprikojumu, jo aiz priekšējā sēdekļa ir šķērssiiena ar nolaižamu logu.
- Citi piemēri – **džakuzi, drezīna, boings, fokers, kardāns, artēziskā aka, giljotīna** u. c.

13. Izklaide un sports

- No antroponīma Kalana Pinknija (*Callan Pinckney*) > **kalanētika**, vingrojumu sistēma ķermeņa tonusam. Kalanētika ir balstīta uz regulāru kustību atkārtošanu, kas attīsta atsevišķas muskuļu grupas. Eponīms darināts no šīs sistēmas izveidotājas amerikānietes Kalanas Pinkijas vārda.
- No toponīma Badmintonhausa (*Badminton House*) > **badmintons**, spēle, ko spēlē laukumā pāri tīklam ar raketi un vieglu plastmasas spalvbumbiņu. Spēle radusies Indijā, Pūnā, taču Eiropā pirmo reizi demonstrēta 19. gadsimta 70. gadu sākumā Lielbritānijā, Bofortas hercogam piederošajā Badmintonhausas muižā.
- Citi piemēri – **pilates, disnejlenda, regbijs, dērbījs, maratons, barbija, olimpiāde** u. c.

14. Ēdieni un dzērieni

- No antroponīma Sezārs de Šuazels Plesī-Praslēns (*C. De Choiseul Plessis-Praslin*) > **pralinē**. Pralinē konfektes pirmoreiz esot „pagatavotas” nejaušības dēļ. 1671. gadā franču feldmaršala, Francijas karaļa Luija XIII vēstnieka grāfa Sezāra de Šuazela Plesī-Praslēna šefpavārs nejauši iemetis mandeļriekstu kausēta cukura masā. Rezultāts iznācis necerēti garšīgs. XIX gadsimtā pagatavotas pirmās pralinē konfektes šokolādē.

- No toponīma Plombjērlebēna (*Plombières-les-Bains*) > **plombīrs**, no putukrējuma gatavots trekns saldējums. Nosaukums veidots no pilsētas nosaukuma; šai pilsētā Francijas ziemeļaustrumu daļā 1858. gadā ar gardo saldējumu ticis cienāts Francijas imperators Napolens III. Produkts kļuvis populārs 19. gadsimta vidū, lai gan pirmo reizi Parīzē to pagatavoja itāļu izcelsmes kulinārs Tortoni jau 18. gadsimta beigās.
- Citi piemēri – **groks, šampanietis, hamburgers, kafija, kagors, konjaks, rokfors, majonēze** u. c.

15. Tekstīlijas

- No antroponīma Rišeljē (*Richellieu*, īst. v. A. J. Du Plessis) > **rišeljē**, rokdarbu tehnika – kontūru izšūšana, lieko audumu no vidus izgriežot; tā radās 17. gadsimtā Francijā un bija lielā cieņā Francijas karaļa Ludviķa XIII galmā. Kardināls Rišeljē bieži valkājis šādā tehnikā izšūtus apģērbus, tāpēc tiem dots viņa vārds.
- No toponīma Bermudu salas (*Bermuda*) > **bermudas**, piegulošas vasaras bikses, kuru garums sniedzas līdz ceļgaliem. Eponīma pamatā Atlantijas okeānā netālu no Amerikas krasta atrodamo salu nosaukums, jo minētajās salās šāds apģērbs ir ierasts; salas ap 1515. gadu atklājis spāņu jūrasbraucējs Huans Bermudess.
- Citi piemēri – **džinsi, neilons, reglāns, bostons, kašmirs, angora, kapri, bikini** u. c.

16. Laiks

- No antroponīma Gajs Jūlijs Cēzars > **jūlijs**. 45. g. p. m. ē. Gajs Jūlijs Cēzars, pārņemdam savās rokās varu, sevi pasludināja par diktatoru. Pēc Aleksandrijas astronoma Sozigena padoma viņš nolēma pilnveidot romiešu kalendāru un, mainīdam bijušā piektā mēneša nosaukumu, kas pēc jaunās kārtības kļuva par septīto, nosauca šo mēnesi savā vārdā.
- No toponīma Griniča (*Greenwich*, Londonā) > **Griničas meridiāns**, laika josla, sākummeridiāns jeb nulles punkts, kas tika pieņemts 1884. gadā. Zemes sākummeridiāns iet caur Griniču, no tā uz abām pusēm zemeslodes sfēra dalās austrumu un rietumu garuma grādos – no nulles līdz 180 grādiem.
- Citi piemēri – **Gregora kalendars, jūnijs, augusts, februāris, janvāris, maijs** u. c.

17. Numismātika

- Pastarpināti no antroponīma Eiropa > **eiro**. Eiropas vienotā valūta

bezskaidras naudas norēķinos ieviesta 1999. gadā, bet kopš 2002. gada tiek izmantota skaidras naudas aprītē daļā Eiropas Savienības dalībvalstu, kaut arī oficiāli akceptēta visās 27 Eiropas Savienības dalībvalstīs. Eiro nosaukums tika apstiprināts 1995. gadā Eiropas Padomē Madridē. Vārds eiro (*euro*) ir kontinenta nosaukuma Eiropa pirmā daļa, bet eiro zīme (€) atvasināta no grieķu alfabēta burtā *epsilons* kā atsauce uz Grieķiju – Eiropas civilizācijas šūpuli. Eiropas kontinents savukārt nosaukts sengrieķu mitoloģijas tēla Agenona daiļās meitas Eiropas vārdā.

- No toponīma Joahimstāle (tagad Čehijā) > **dālderis/dolārs**. Šo eponīmu pamatā ir vācu valodas vārds *Tal* 'ieleja' (sal. arī holandiešu v. *daal*), jo pirmie dālderis kaldi 1519. gadā no sudraba, kas iegūts Joahimstālē, un tika saukti par **joahimstāleriem**. Eponīms bijis pārāk garš, tāpēc tika lietota tikai otrā vārda daļa, kas kļuva par šīs monētas nosaukumu. Amerikas kontinentā amerikāņu izrunā valūtas nosaukums pārtapa par *dolārs* (angl. *dollar*).
- Citi piemēri – **dukats, lats, lits, monēta** u. c.

Nobeigums

Kā var secināt no piemēru klāsta, eponīmi latviešu valodā veido neviendabīgu leksikas grupu, tie sastopami gan ikdienas saziņā, gan kā termini dažādās zinātņu nozarēs, un tiem ir atšķirīgs lietojuma biežums, taču kopumā tie atspoguļo plašus internacionālus daudznozaru kultūrvēsturiskus kontaktus. Eponīmu veidošanos būtiski ietekmē zinātnes un tehnikas sasniegumi, kā arī vēsturiski notikumi. Lielo valstu valodām pasaulē ir augstāka popularitāte un biežāks lietojums, tāpēc no tām aizgūts lielāks eponīmu skaits (iespējams, tas jāsaista arī ar cilvēkresursiem un tiem aptuveni proporcionālo, piemēram, atklājumu skaitu). Eponīmu etimons lielākoties ir personvārds (resp., reāli eksistējošs vai iztēles radīts uzvārds, retāk priekšvārds, iesauka) vai vietvārds. Būtiska ir antīko (sengrieķu un seno romiešu) kultūru loma, jo šo kultūru mitoloģisko tēlu vārdi ir neskaitāmu eponīmu pamatā.

Eponīma sākotnējā nozīme laika gaitā var sašaurināties, paplašināties vai pilnīgi mainīties. Eponīmika, pateicoties materiāla dažādībai un bagātībai, ir aizraujošs izpētes priekšmets gan nespeciālistiem, gan valodniekiem, jo ļauj atklāt daudz interesantu kultūrvēsturisku faktus gan par vārdu un lietu vēsturi, gan arī par eponīmikas saskarīgajām zinātnēm (piemēram, kulturoloģiju, socioloģiju, antropoloģiju u. c.).

Interneta resursi:

Słownik terminów używanych przy standaryzacji nazw geograficznych (Geogrāfisko nosaukumu standartizācijas terminu vārdnīca). Pieejama: http://www.gugik.gov.pl/komisja/pliki/publikacje/slownik_terminow.pdf

Biographical dictionary of medical eponyms (Medicīniskie eponīmi). Pieejami: <http://www.whonamedit.com/>

Office québécois de la langue française (Kvebekas franču valodas vārdnīca). Pieejama: <http://www.olf.gouv.qc.ca/ressources/gdt.html>

1. Baldunčiks, J. *Anglicismi latviešu valodā*. Rīga : Zinātne, 1989.
2. Bankava, B. *Eponīmu vārdnīca*. Valsts valodas aģentūra. Rīga : Madonas poligrāfists, 2007.
3. Bankava, B. Grieķu un romiešu kultūra latviešu valodas eponīmijā. No: *Letonikas otrs kongress. Kultūrvēstures avoti un Latvijas piekraste*. Sast. S. Cimermanis. Rīga : LZA Vēstis, 2008, 328.–335. lpp.
4. Bankava, B. Internacionālie eponīmi latviešu valodā. No: *Letonika. Pirmais kongress. Valodniecības raksti*. Rīga, 2006, 80.–88.lpp.
5. Bankava, B., Bušs, O. Eponīmi: termina traktējums un ieskats eponīmu veidošanās semantiskajos aspektos. No: *No vārda līdz vārdnīcai. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 137. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2010, 10.–16. lpp.
6. Bankavs, A. Latviešu valodas eponīmi. No: *Valodas vienību semantika un tās izpētes aspekti. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 129. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli, 2002. gada 21.–22. februāris*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2002, 8.–9. lpp.
7. Bankavs, A. *Les mots d'origine romane dans la langue lettone*. Rīga : P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1988.
8. Beeching, C. L. *A Dictionary of Eponyms*. London : Clive Bingley; Munich; New York; Paris : K.G. Saur, 1979.
9. Beolens, B., Watkins, M., Grayson, M. *The Eponym Dictionary of Mammals*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2009, 574 p.
10. Bernet, Ch. Le dictionnaire d'éponymes. *Dictionnaires. Encyclopédie internationale de lexicographie*. Tome II. Berlin; New-York, 1990, pp. 1258–1261.
11. *Cambridge Advanced Learner's Dictionary*. 3 ed. Cambridge University Press, 2008.
12. Dermesteter, A. *Cours de grammaire historique de la langue française*. Paris : Delagrave, 1895.
13. *Dizionario Garzanti di italiano*. Italia : Garzanti Editore, 1994.
14. Ēdelmane, I. Par dažiem latviešu valodā lietotiem augu nosaukumiem un personvārdiem tajos. In: *Baltų ir slavų antroponimijos klausimai. Tarprespublikaninė konferencija*. Šauliai, 1970, pl. 5–7.
15. Jablonski, S. *Illustrated Dictionary of Eponymic Syndromes and Diseases and their Synonyms*. Philadelphia : Saunders, 1969.
16. Kopaliński, W. *Słownik eponimów czyli wyrazów odmiennych*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe, 1996.
17. Kumsāre, S. Toponīmiskas izcelsmes internacionāliem latviešu valodā. No: *Latviešu*

- valodas kultūras jautājumi*. 24. laid. Rīga : Avots, 1988, 137.–141. lpp.
18. Lapierre, A. Problématique des éponymes en français contemporain. *Actes du XVIIIe Congrès international de linguistique et de philologie romanes, Université de Treves, (1986)*, vol. 4, section 7 : Onomastique. Tübingen : Max Niemeyer, 1989, pp. 588–597.
 19. La Stella, E. Deonomastica : lo studio dei vocaboli derivati dai nomi propri. *Le lingue del mondo*, N 1/8. Firenze : Valmartina, Bimestrale, 1982.
 20. Migliorini, B. Dal nome proprio al nome comune. Studi semantici sul mutamento dei nomi propri di persona in nomi comuni negl' idiomi romanzi. *Biblioteca dell'Archivum romanicum*. Firenze : Olschi, 1927.
 21. Piete, L. Personvārdi latviešu un lietuviešu augu nosaukumos. No: *Vārds un tā pētišanas aspekti* : Rakstu krājums 11. Liepāja : LiePA, 2007, 45.–54. lpp.
 22. Rey-Debove, J. Nom propre, lexique et dictionnaire de langue. *Nom propre et nomination*. Toulouse : Preses Universitaires de l'Université Toulouse, 1995, pp. 107–122.
 23. *Svešvārdu vārdnīca*. Tulk. S. Cepurniece et. al. Rīga : Liesma, 1969.
 24. Šmits, P. *Ievads valodniecībā* : lekciju konspekts 1920/21. ak.g. Rīga : F. Vitums, 1921.
 25. Walter, H., Walter, G. *Dictionnaire des mots d'origine étrangère*. Paris : Larousse, 1998. [Eponīmu pielikums 238.–268.lpp.]
 26. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa. LU Latviešu valodas institūts, Valsts valodas aģentūra. Rīga : 2007
 27. Вартаньян, Эд. А. *Путешествие в слово*. Москва : Советская Россия, 1976.
 28. Подольская, Н. В. *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва : Наука, 1978.
 29. Рязанцев, В. Д. *Имена и названия*. Москва : Современник, 1998.
 30. *Современный словарь иностранных слов*. Москва : Русский язык, 1992.
 31. Суперанская, А. В. *Структура имени собственного*. Москва : Наука, 1960.
 32. Чудинов, А. Н. *Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка*. Издание В. И. Губинского, 1910.

ievēlēties – jauns vārds vai jauna nozīme?

Pēdējā laikā, gan klausoties radio, gan skatoties televīzijas pārraides, gan lasot ziņas un komentārus internetā, ir nācies saskarties ar kādu vienlaikus pazīstamu un tomēr svešādu vārdu – *ievēlēties*. Kontekstā, kādā tas tika dzirdēts, *ievēlēties* šķietami nozīmēja tieši to pašu, ko sen labi pazīstamais vārds *vēlēties*. leminoties kolēģiem valodniekiem par jaundzirdēto vārdu *ievēlēties*, iznāca saskarties ar pavisam citu šī vārda semantikas izpratni, kāda rodas ārpus konteksta un situācijas. Meklējot materiālus rakstam, varēja atrast gan informāciju par to, ka *ievēlēties* izvīrīts gada nevārda titulam 2008. gadā kā nepareizi lietots vārds, kas ieviesies jauniešu leksikā, gan norādi uz to, ka tas ir izteiksmes ziņā stilistiski neveikls vārds, vārds ar nepareizi veidotu formu (sk. Grīnhofa 2010). Šī vārda samērā biežais lietojums, apšaubāmība no valodas kultūras viedokļa (sal. Laiveniece 2009, 60) un atšķirības tā nozīmes izpratnē rosināja vēlmi detalizētāk aplūkot darbības vārda *ievēlēties* lietojumu.

Tā kā *ievēlēties* līdz šim nav atrodams nevienā latviešu valodas skaidrojošajā vārdnīcā, ceļu uz tā nozīmi varam rast, aplūkojot šī darbības vārda lietojumu valodā. Apkopojot raksta tapšanai savākto valodas materiālu, varam secināt, ka *ievēlēties* latviešu valodā galvenokārt lietots divās atšķirīgās nozīmēs – ‘tikt ievēlētam’ un ‘iedomāties vēlēšanos’. Sikāk aplūkojot darbības vārda *ievēlēties* lietojumu latviešu valodā, pievērsīsimies abām šim vārdam attiecīgos kontekstos konstatētajām nozīmēm.

ievēlēties ‘tikt ievēlētam’

Aplūkojot darbības vārda lietojumu, varam konstatēt, ka kontekstā tas parasti iegūst stilistisku marķējumu. To lieto, lai paustu ironiju, sarkasmu, pat nievājumu. Darbības vārda *ievēlēties* lietojums šādā nozīmē sastopams gan piemēros no literatūras klasikas, piemēram, *Vecais draudzes tiesas kungs mira, un citi muižnieki papurināja plecus un nosmējās, kad viņiem barons Bunduls netīšām ievēlējās par jauno draudzes tiesnesi vietējā iecirknī* (Zeiboltu Jēkabs. Barons Bunduls), *Pilsoņi pierādīja neredzētu vienprātību un pasīvu pretestības spēju – neviens godīgs pilsonis, kam daudz maz autoritāte un svars pie līdzpilsoņiem, neļāvās jaunā maģistrātā ievēlēties* (Augusts Deglavs. Rīga), gan arī mūsdienu valodā stilistiski samērā atšķirīgos tekstos, piemēram, *Vispirms jauno biedru iniciatīvas grupa varētu izpētīt un papildināt minētās izbraukuma sēdes protokolu. Tad savā starpā apzināt cilvēkus, vai kāds ir gatavs ievēlēties un strādāt (www.a4d.lv)*, *Kundzīte vēlas [Saeimā] ievēlēties, bet atbildību uzņemties jau tagad nevēlas (www.2la.lv)*.

lv), Uz vēlēšanām potitblices/ Ja netiek citādi pie šprīces/ Ir nobriedušas andelēties/ Par lētu naudu **ievēlēties** (www.ontuns-m.blogs.lv), Vai tad ārzemnieki vispār drīkst **ievēlēties** Liepājas domē? (www.liepajniekiem.lv), .. vismaz es.. nobalsoju, jo cik dzirdēju, daudzi latvieši negāja uz vēlēšanām, tāpēc ar **ievēlas**.. [politīķi], kuri jūs izģērbj.. (www.tvnet.lv).¹

Nenoliedzami ironiskumu iepriekšminēto piemēru lielākajai daļai piešķir konteksts, kādā tie lietoti, jo, ja aplūkojam pamatvārdu *ievēlēt*, redzam, ka tas apzīmē darbību, kas veicama citiem attiecībā uz kādu personu vai personu grupu, turpretī, ja iniciatīva, kurai loģiski būtu jānāk no citiem, tiek pārnesta uz pašu personu, vārds iegūst komisku, ironisku pieskaņu.

Darbības vārda *ievēlēties* lietojumam ar nozīmi 'tikt ievēlētam' iespējams arī cits hipotētisks skaidrojums. Varbūt šāda lietojuma pamats meklējams faktā, ka runātāji vairs neprot lietot darbības vārdu ciešamajā kārtā? Vai varbūt te redzami valodas ekonomijas meklējumi, no diviem vārdiem sastāvoša izteikuma *tikt ievēlētam* vietā liekot vienvārda ekvivalentu *ievēlēties*?

ievēlēties 'iedomāties vēlēšanos'

Otra darbības vārda *ievēlēties* nozīme 'iedomāties vēlēšanos' sastopama biežāk. Laikā, kad valodā vēl netika lietots vārds *ievēlēties*, ar šo nozīmi tika izmantots vārdu savienojums *iedomāties vēlēšanos*. Mūsdienās vārds *ievēlēties* palaikam aizvieto līdz šim izmantoto izteiksmes veidu, tomēr, nekļūstot par tā pilnīgu aizstājēju, vārdu savienojums *iedomāties vēlēšanos* arī mūsdienu tekstos sastopams daudz biežāk nekā atgriezeniskais darbības vārds *ievēlēties*. Minēto *ievēlēties* nozīmi lieto gan stilistiski neitrālos tekstos (tūrisma ceļvežos, pašvaldību un uzņēmumu mājaslapās, piem., tūristu ceļojumu, pagasta kultūras dzīves aprakstos, tautasticējumos), gan interneta blogos, forumos, kur redzams sarunvalodas stils, piemēram, .. *apmeklēsiet Sv. Andreja klosteri, kur būs iespēja dzert dziedinošo ūdeni no svētavota, **ievēlēties** vēlēšanos un aizdedzināt svečīti* (www.nonostravel.lv), .. *Ligita skaidroja, ka tā ir viena no Meteņu tradīcijām, kad katrs var izkliegt savu vēlmi. Bērni var arī **ievēlēties**, lai viņiem labi veiktos mācībās.* (www.skilbeni.gov.lv), *Pirmo reizi tā gada augļus ēdot, var arī kaut ko **ievēlēties*** (7355. M. Vētra, Jaunpiebalga. www.valoda.ailab.lv/folkloraticejumi/esana.htm), *Vasaras saulgriežos ir laiks **ievēlēties** visbrīnīšķīgākās vēlēšanās* (www.majalv.lv), *Šo robežu šķērsoju pirmo reizi, tādēļ **ievēlos**, lai mūsu brauciens būtu veiksmīgs.* (www.laca.lv).

Kaut arī darbības vārds *ievēlēties* vienmēr sastopams savienojumā ar kādu objektu, uz kuru vērsta izteiktā vēlme (piem., *ievēlēties kaut ko, ievēlēties ko svarīgu, ievēlēties zvaigzni, ievēlējos tevi, ievēlējos apskatīties*

¹ Piemēros saglabāta oriģinālvotu pareizrakstība, ciktāl tā netraucē saprast rakstītā jēgu.

uz katedrāli, ievēlējos kārdinošu lietu), tomēr, kā rāda rakstam apkopotais materiāls, biežāk tas sastopams tieši savienojumā *ievēlēties vēlēšanos*. Ja salīdzinām to ar darbības vārda *vēlēties* lietojumu, redzam, ka savienojums *vēlēties vēlēšanos* sastopams daudz retāk (sk. tabulu²).

ievēlēties vēlēšanos	69	vēlēties vēlēšanos	5
ievēlos vēlēšanos	21	vēlos vēlēšanos	4
ievēlies vēlēšanos	74	vēlies vēlēšanos	5
ievēlas vēlēšanos	15	vēlas vēlēšanos	2
ievēlējos vēlēšanos	27	vēlējos vēlēšanos	2
ievēlējies vēlēšanos	5	vēlējies vēlēšanos	1
ievēlējās vēlēšanos	6	vēlējās vēlēšanos	1

Jautājums varētu būt: uz ko tas norāda? Pēc autores ieskata, tas, ka vārdu savienojums *ievēlēties vēlēšanos* sastopams visbiežāk, varētu būt skaidrojams ar to, ka priedēkļverbam *ievēlēties* nozīme 'iedomāties vēlēšanos' ir dominējoša, turpretī darbības vārdam *vēlēties* dažādos kontekstos īstenojas arī citas nozīmes, kurām pievērsisimies turpmāk. Iespējams, ka lietojuma biežumu ietekmē arī valodas mode (sal. D. Nītiņas raksts šajā krājumā).

Līdztekus nozīmei 'iedomāties vēlēšanos' darbības vārdam *ievēlēties* konstatēta nozīme, kuru būtu iespējams skaidrot kā 'izvēlēties' (piem., .. mazā Ancīte kādudien pēkšņi sajūtās pieaugusi un **ievēlējās** turpmāk paglabāt mazos noslēpumus pie sevis.. (www2.la.lv/ latvijas avīze), Par laimi mēs vairs nedzīvojam laikā, kad otru pusi **ievēlējās** vecāki (www.precos.lv/), Vārdu man **ievēlējās** māsa.. (www.draugiem.lv/), Vai tas, ko muzejs kolekcionē un eksponē, ir nepieciešams sabiedrībai, kuru muzejs **ievēlējies** par savu mērķauditoriju? (www.referats.lv/), Kam patīk, tas jau var **ievēlēties** sev svešu tautību un savu atstāt (E. Šillers. Pēterburgas Avīzes. Rakstu izlase, I, Kaunīgi latvieši. No www.historia.lv/)); negribētos tomēr apgalvot, ka tikko aplūkotajos piemēros redzama raksturīga un tipiska *ievēlēties* nozīme. Pēc autores ieskata, tai drīzāk piemīt gadījuma raksturs, gribētos teikt, ka darbības vārda *ievēlēties* lietojums šais teikumos nav īsti motivēts un ir samērā neveikls. Šajos teikumos nenoliedzami labāk būtu lietot darbības vārdu *izvēlēties*. To pašu varētu teikt arī par dažviet sastopamo *ievēlēties* lietojumu ar nozīmi 'iegribēt, sagribēt', piem., ..es pastāstīju mācai par laša torti un viņa sev tādu **ievēlējās** uz dzimšanas dienu (www.lalb.lv/forums/), Ek, es jau gandrīz **ievēlējos** piebiedroties., bet man .. [aizņemta] nedēļas nogale (www.lalb.lv/forums/).

Esam aplūkojuši darbības vārda *ievēlēties* semantiku un lietojumu,

²Salīdzinājumam izmantoti pārlūkprogrammas Google 2010. gada jūnijā un jūlijā fiksētie vārdu savienojumu lietojumi.

tagad pienācis laiks meklēt atbildi uz virsrakstā uzdoto jautājumu – vai ievēlēties jebkurā no abām nozīmēm ir jauns vārds, vai arī viena vārda divas nozīmes? Un – vai ievēlēties 'iedomāties vēlēšanos' nozīmes ziņā atšķiras no vēlēties, vai arī tas ir tikai gramatiski jaunveidots, neveikls vārds, kura nozīme pilnībā sakrīt ar valodā jau esošā un vārdnīcās fiksētā darbības vārda vēlēties nozīmi?

Atbildi uz abiem uzdotajiem jautājumiem varam rast, aplūkojot darbības vārda *ievēlēties* morfēmisko struktūru. No morfoloģiskā viedokļa *ievēlēties* ir ar piedēkli *ie-* atvasināts atgriezeniskais darbības vārds (galotne *-ties*). Atgriezeniskie jeb refleksīvie darbības vārdi no attiecīgajiem nerefleksīvajiem atšķiras ar leksiskās nozīmes niansi vai arī ar to, ka tiem ir gluži cita leksiskā nozīme (Veidemane 2002, 422), resp., šo darbības vārdu gramatiskā nozīme izmaina to leksisko nozīmi. Tieši tāpat vārda leksisko nozīmi vairumā gadījumu maina arī piedēkļa pievienojums. Otrā morfoloģiskā pazīme, kas piemīt darbības vārdam *ievēlēties*, ir piedēklis *ie-*. Tāpat kā visiem darbības vārdu piedēkļiem, arī piedēklim *ie-* piemīt gan leksiskās nozīmes nianse, gan pabeigtības gramatiskā nozīme. Atsevišķos gadījumos darbības vārdu piedēkļiem piemīt tikai formālās pabeigtības nozīme (sk. Paegle 2003, 133). Par šo piedēkļa jeb prefiksa funkciju rakstījusi arī E. Soida: „Viena no plašākajām prefiksa funkcijām verba morfoloģiskajā sastāvā ir fiksēt, ka pamatverba nosauktā darbība vai kāds tās posms noteiktā orientācijā ir realizējies, ir izbeigts vai izbeidzies.” (Soida 2009, 233) Īpaši detalizēti un pilnīgi piedēkļa *ie-* semantika atspoguļota latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās – gan „Latviešu literārās valodas vārdnīcā”, gan „Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā”. Aplūkosim, kādas nozīmes darbības vārdiem piešķir piedēklis *ie-* ar savu gramatisko nozīmi.

„Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (LLVV 3, 216, 217):

1. Savienojumā ar verbu norāda uz darbības virzību iekšā (piemēram, telpā, teritorijā, vidē). *lebraukt. leskriet. .. // Savienojumā ar verbu norāda, ka darbība tiek veikta, lai ko ietvertu, apņemt. letīt. ..*
2. Savienojumā ar verbu norāda, ka darbības rezultātā kas izveidojas, top (piemēram, kādā priekšmetā, virsmā). *legravēt. ..*
3. Savienojumā ar verbu norāda, ka darbība tiek veikta, noris daļēji. *ledauzīt. .. // Savienojumā ar verbu norāda, ka darbības rezultātā rodas (daļējs) bojājums. leplīst. ..*
4. Savienojumā ar verbu norāda uz darbības sākumu vai islaicīgumu. *ledziedāties. // Savienojumā ar verbu norāda, ka tiek ierosināts kādas darbības, stāvokļa sākums. lešūpot. ..*
5. Savienojumā ar verbu norāda uz darbības pabeigtību. *ledēstīt.*
6. Savienojumā ar verbu norāda, ka darbības rezultātā kas tiek padarīts derīgs kādam nolūkam. *levalkāt. ..*
7. Savienojumā ar adjektīvu norāda uz īpašības pamazinājumu. *leskābs. ..*
8. Savienojumā ar lietvārdu norāda, ka kas atrodas kādā priekšmetā. *lemute.*

Tātad aplūkotajam darbības vārdam ir divi morfēmiskie komponenti (priedēklis un galotne), kas iespaido un maina pamatvārda *vēlēt* leksisko nozīmi.

Aplūkosim šai aspektā atsevišķi katru no darbības vārda *ievēlēt* nozīmēm.

1. *ievēlēt*¹ ‘tikt ievēlētam’: *ievēlēt* ← *ievēlēt* ← *vēlēt*¹.

Salīdzinot *ievēlēt* ar darbības vārdu *vēlēt* (LLVV *vēlēt*¹) un *ievēlēt*, nozīmes izmaiņa ir labi pamanāma:

- *vēlēt* ‘piedalīties vēlēšanās, arī veikt (kā) vēlēšanas’ un ‘balsojot veidot (cilvēku grupu kādu uzdevumu veikšanai)’ (LLVV 8, 367) (darbība, process),
- *ievēlēt* ‘balsojot nodot (personai) pilnvaras (veikt valsts vai sabiedrisku amatu)’ un ‘vēlējot, balsojot izveidot (cilvēku grupu kādu uzdevumu veikšanai)’ (LLVV 3, 426)’ (pabeigta darbība, process),
- *ievēlēt* ‘tikt ievēlētam’ (citu veiktas darbības rezultātā notikusi stāvokļa maiņa).

Latviešu valodai ir raksturīgi, ka vairums refleksīvo verbu [tas sakāms arī par *ievēlēt* – A. R.] lietojami tikai aktīva nozīmē, t. i., darbības veicējs ir dzīva būtne, un ka ar refleksīvo verbu izteikto darbību veic pats subjekts un tā attiecas uz viņu pašu (Paegle 2003, 129). Darbības vārda *ievēlēt* sakarā jāatzīmē, ka tajā nav ietverta paša darītāja darbība (pat, ja ievēlēšanas faktu ir veicinājis pats ievēlētais, tomēr beigu iznākums – ievēlēšana – ir citu personu paveikts), resp., šim darbības vārdam piemīt zināma pasivitātes nozīme.

Ja salīdzinām darbības vārdu *vēlēt* un ar *ie-* atvasināto *ievēlēt(ies)*, redzam pilnīgi nepārprotamu darbības pabeigtības nozīmi (sal., piem., ar līdzīgiem darbības vārdiem *iekārtoties*, *ieprecēties*).

2. *ievēlēt*² ‘iedomāties vēlēšanos’: *ievēlēt* ← *vēlēt* ← *vēlēt*².

Šis darbības vārds ir atvasināts no atgriezeniskā *vēlēt*, resp., tas ir atgriezeniskais darbības vārds, kas atvasināts ar priedēkli *ie-*. Savukārt verba *vēlēt* pamatā ir iepriekš aplūkotā darbības vārda homonīms *vēlēt* (LLVV *vēlēt*²) ‘teikt, sacīt, lai (kas) būtu, realizētos; vēlēt, lai (kas) būtu, realizētos’ (LLVV 8, 367)

ievēlēt ‘iedomāties vēlēšanos’ kā atgriezeniskajam darbības vārdam raksturīga uz sevi vērsta un paša darītāja veikta darbība (resp., aktivitāte atšķirībā no *ievēlēt* ‘tikt ievēlētam’ pasivitātes).

Savukārt, atvasinātam ar priedēkli *ie-*, šim vārdam piemīt gan darbības pabeigtības, gan darbības īslaicīguma nozīme (sal. *vēlēt* –

ilgstošs process, *ievēlēties* – konkrētajā mirklī, brīdī paveikta darbība). Salīdzinot to ar darbības vārdu *vēlēties*, redzam, ka piedēklis modificē *ievēlēties* leksisko nozīmi un sašaurina to:

- *vēlēties* 'just vajadzību, tieksmi, lai (kas) būtu, īstenotos' (LLVV 8, 367) (ilgstošs process, darbība),
- *ievēlēties* 'iedomāties konkrētu vēlēšanos' (pabeigta darbība, process).

Tātad, atbildot uz raksta virsrakstā uzdoto jautājumu, vai *ievēlēties* jebkurā no abām nozīmēm ir jauns vārds, vai arī viena vārda divas nozīmes, varam sniegt atbildi, ka tie ir divi atsevišķi vārdi, homonīmi, katrs ar savu atšķirīgu nozīmi un atšķirīgu izcelsmi no diviem citiem homonīmiem: *ievēlēties*¹ 'tikt ievēlētām' no *vēlēt*¹ atvasinājuma *ievēlēt* un *ievēlēties*² 'iedomāties vēlēšanos' no *vēlēt*² refleksīvās formas *vēlēties*. (Der atgādināt, ka polisēmiski vārdi, resp. vārdi, kuriem ir vairāki leksiski semantiskie varianti jeb nozīmes, atšķiras no homonīmiem, resp., vārdiem, starp kuriem nav semantisku sakaru un ko saista tikai vienāda skanējums, pēc vairākiem kritērijiem: tiem ir ļoti liela semantikas atšķirība, resp., starp šiem vārdiem nav konstatējami semantiskie sakari, kā arī tiem parasti ir dažāda cilme (sīkāk sk. Laua 1981, 29–31, 53–58). Tas nozīmē, *ievēlēties* 'tikt ievēlētām' un *ievēlēties* 'iedomāties vēlēšanos', kas ir darināti no diviem dažādiem vārdiem un ir ar ļoti atšķirīgu semantiku, nenoliedzami uzskatāmi par homonīmiem.)

Meklējot atbildi uz otru jautājumu – vai *ievēlēties* 'iedomāties vēlēšanos' atšķiras no *vēlēties* un, ja atšķiras, vai atšķirība ir ārēja un rodama tikai atšķirīgajā morfoloģiskajā formā (priedēklis *ie-*) vai arī tā ir semantiska un atšķirības skar *ievēlēties* un *vēlēties* nozīmi, resp., vai *ievēlēties* ir morfoloģiski jauns vārds ar darbības vārdam *vēlēties* identisku nozīmi vai arī tas ir vārds ar savu, atšķirīgu nozīmi, – aplūkosim nozīmes ziņā līdzīgus piemērus, kuros lietots darbības vārds *ievēlēties* un mēģināsīm aizvietot to ar *vēlēties*, vērojot, vai tādējādi mainās teikuma jēga, kā arī ar tādu pašu nolūku aplūkosim dažus piemērus ar *vēlēties*, mēģinot aizvietot to ar *ievēlēties*.

Aplūkojot minētos piemērus, redzam, ka darbības vārdi *ievēlēties* un *vēlēties* lietoti ar ļoti līdzīgu, tomēr ne pilnīgi identisku nozīmi – *ievēlēties* ir saistīts ar konkrētu, reālu vēlēšanos, vēlmi, lai tā piepildās, realizējas, bet *vēlēties* ar ilgstošu procesu, kura laikā vēlme nezūd un nebeidzas (1. un 3. piemērā vārdu *vēlēties* ir mēģināts konkretizēt, pieliekot vārdus *kaut ko*, turpretī 2. piemērā pamanāms *ievēlēties* konkrētums un *vēlēties* ilgstošums).

ievēlēties	vēlēties
1. Ja caur šādu akmens caurumu skatās saulrietā un ievēlas kādu vēlēšanos, tā piepildās. (www.impro.lv)	1. Visi devās uz slaveno Kārļa tiltu kaut ko vēlēties , jo tur viss piepildās. (www.kasjauns.lv)
2. Gandrīz vienmēr [kad kriet zvaigzne – A.R.] nepaspēju neko ievēlēties , tikai skatos un priecājos. (irc.lv)	2. Piepeši nokrit vismaz piecas zvaigznes. Es nepaspēju vēlēties , jo tās kriet gandrīz vienlaicīgi. (www.gudrinieks.lv)
3. Pirmo reizi tā gada augļus ēdot, var arī kaut ko ievēlēties . (7355. M. Vētra, Jaunpiebalga. http://valoda.aialab.lv/folkloraticejumi/esana.htm)	3. Kad vasarā pirmo reizi kaut ko ēd no jaunās ražas., tad vajaga kaut ko vēlēties , tas tad nākošā gadā piepildoties. (7350. J. Sirmanis, Vilzēni. http://valoda.aialab.lv/folkloraticejumi/esana.htm)

Pilnīgāku ainu ieraugām, ja aplūkojam darbības vārda *vēlēties* nozīmes skaidrojumu „Latviešu literārās valodas vārdnīcā”, kā arī tā lietojumu valodā. Minētā vārdnīca darbības vārdam *vēlēties* sniedz šādu skaidrojumu: ‘Just vajadzību, tieksmi, lai (kas) būtu, īstenotos. // Just vajadzību, tieksmi (ko darīt). // Gribēt (ko), tiekties pēc kā’. (LLVV 8, 367) Ja salīdzinām to ar *ievēlēties* nozīmi, varam secināt, ka pēdējā ir daudz ierobežotāka, jo ietver tikai un vienīgi nozīmi ‘iedomāties vēlēšanos’, turpretī darbības vārds *vēlēties*, kā redzams vārdnīcā, apzīmē darbību, kas saistīta ar gribu, tieksmi, vajadzību, resp., ir saistāms ar reālākām, taustāmākām vēlmēm, turpretī darbības vārds *ievēlēties* – ar vēlmēm, kas ir vēlamības, sapņu, fantāziju jomā. Aplūkosim piemērus, ko vārdnīca sniedz, ilustrējot sniegtās *vēlēties* nozīmes.

Just vajadzību, tieksmi, lai (kas) būtu, īstenotos	<i>Puikas gados.. viņš bieži vien bija vēlējies [gribējis – A. R.], lai reiz tam piederētu māja, ap kuru aug lielas zaļoksnes priedes (S. Kaldupe), Un vēl es vēlos [gribu – A. R.], lai mēs kādreiz abi varētu aizbraukt kaut kur tālu, tālu, kur ir augsti kalni un milzīgi ūdenskritumi. (E. Lukjanskis), Ak, burve, būt skaistai ir jauki. Un jauki ir gudrai būt, Es tomēr ne skaista, ne gudra, Bet laimīga vēlētos [gribētu – A. R.] kļūt! (Ā. Elksne)</i>
Just vajadzību, tieksmi (ko darīt)	<i>Vēlēties [gribēt – A. R.] iedzert kafiju, .. rīdzinieki gribēja, lai brauc soļiem – .. viņi taču vēlējās [gribēja – A. R.] apskatīt laukus un ieelpot svaigu gaisu (A. Upīts), <i>Viņš vēlējās</i> [gribēja – A. R.] ar kādu cilvēku sirsnīgi izrunāties, varbūt pajautāt pēc padoma (A. Dziļums)</i>
Gribēt (ko), tiekties pēc kā	<i>Aiz galda sēdēja pavecs vīrs ar lielām acenēm, aiz kurām bija redzamas nenoteiktas krāsas acis. „Ko jūs vēlaties [gribat – A. R.]?” viņš laipni vaicāja (E. Lukjanskis), Beidzot man bija tas, ko biju vēlējusies [gribējusi, sapņojusi – A. R.], – dzīvs, mazs sunēns, un es viena varēju ar to ņemties.. (D. Zigmonte)</i>

Redzam, ka, varbūt izņemot pašu pēdējo piemēru, vārdnīca, ilustrējot sniegtos skaidrojumus, izmanto darbības vārdu *vēlēties* tādā kontekstā, kur tas nevienā gadījumā nav aizvietojams ar *ievēlēties*. No

tā varam secināt, ka darbības vārdiem *ievēlēties* un *vēlēties* ir atšķirīgas funkcijas un nozīmes nianses, ka darbības vārda *ievēlēties* lietojums ir daudz ierobežotāks un ka tas izsaka nozīmi, ko daudzos gadījumos neizsaka darbības vārds *vēlēties*.

Tādējādi kopumā jāatzīst, ka, lai arī no valodas kultūras viedokļa *ievēlēties* (*ievēlēties*² 'iedomāties vēlēšanos') latviešu valodas leksikā dažviet atzīts par nevēlamu, valodā tam, kā arī otram homonīmam – *ievēlēties*¹ 'tikt ievēlētam' – tomēr ir sava atsevišķa vieta. *ievēlēties*¹ ('tikt ievēlētam') kā vārds, kurš ironiski norāda uz tieksmi panākt savu ievēlēšanu, nav aizvietojams ne ar vienu citu latviešu valodas darbības vārdu. *ievēlēties*² ('iedomāties vēlēšanos') kā vēlmes, sapņa paudējam arī ir sava, kaut niansēta un neliela, tomēr atšķirīga vieta no latviešu valodā izsenis pazīstamā un lietotā vārda *vēlēties*. Turklāt, kā rādīja atsevišķi piemēri no literatūras, neviens no abiem vārdiem valodā nav gluži jauns ienācējs, tie abi lietoti jau pagājušā gadsimta sākumā.

Tāpēc, neatbalstot *ievēlēties*¹ ('tikt ievēlētam') nemotivētu lietojumu ciešamās kārtas *tikt ievēlētam* vietā vai *ievēlēties*² ('iedomāties vēlēšanos') lietojumu *vēlēties* vietā, kā arī ievērojot mērenību un teksta loģiku, ne pret vienu no abiem darbības vārdiem *ievēlēties* nekas iebilstams nebūtu.

1. Grīnhofa, D. *Tipiskākās kļūdas skolēnu domrakstos*. Darba lapas skolēniem. Rīga : Lielvārds, 2010.
2. Laiveniece, D. Reportāža no notikuma vietas: priedēkļa *ie-* aktualizēšanās 21. gadsimta sākuma latviešu valodā. No: *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 53.–61. lpp.
3. Laua, A. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga : Zvaigzne, 1981.
4. LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1.–8. sēj. Rīga : Zinātne, 1972–1996.
5. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. (A–Ļ.). Pieejama: www.trezaurs.lv/mlvv/
6. Paegle, Dz. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I daļa. Rīga : Zinātne, 2003.
7. Soida, E. *Vārddarināšana*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009.
8. Veidemane, R. Darbības vārds. No: *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Lokāmās vārdšķiras*. Atb. red. K. Pokrotniece. Rīga : LU LaVI, 2002, 409.–509. lpp.

FONĒTIKA

Juris Grigorjevs

Kopīgais un atšķirīgais fonētisko parādību izpratnē Latvijā un pasaulē

Visi cilvēki skaniskai saziņai lieto fizioloģiski vairāk vai mazāk vienādu runas aparātu, tāpēc visiem cilvēkiem neatkarīgi no rases un tautības ir izrunājamas visas pasaules valodās sastopamās skaņas. No tā varētu secināt, ka runas mehānisms visās pasaules valodās ir vienāds vai ļoti tuvs. Tomēr pat nespeciālistam laika gaitā kļūst skaidrs, ka dažādu valodu runātāji saziņai neizmanto vienas un tās pašas skaņas, ka pat skaņas, kas sākotnēji šķiet līdzīgas, dažādās valodās niansēs tomēr atšķiras. Katrai pasaules valodai raksturīgais skaniskais inventārs ir veidojies ilgstošā, vēsturisku un ģeogrāfisku apstākļu noteiktā procesā. Arī šī inventāra analīzes, apraksta un klasifikācijas principi, lai arī savos pamatos līdzīgi, dažādu valstu un laiku valodnieku darbos var ievērojami atšķirties. Šajā rakstā tiks pamatos ieskicēts kopīgais un atšķirīgais skaņu klasifikācijā latviešu tradicionālajā fonētikā un starptautiskajā praksē.

Katrā pasaules valodā fonēmas savstarpēji atrodas noteiktās attiecībās un veido sistēmu (Strautiņa, Šulce 2004, 18). Katrai valodai šo sistēmu veido noteikts skaits saziņai izmantojamo fonēmu, kurām piemīt šai valodai raksturīgas kombinēšanās iespējas un funkcionālie pretstatījumi, piem., latviešu valodā patskaņus pretstata pēc garuma, bet nav pretstatījuma pēc nazalizācijas, kā tas ir, piemēram, franču valodā. Pasaules fonētikas praksē universāls ir fonēmu iedalījums **vokāļos** un **konsonantos** pēc fonēmu izrunas, akustiskā skanējuma un funkcionālajām atšķirībām. Līdzīga pieeja ir arī latviešu fonētikā. Vārdam *vokālis*, kas kā virsējdziedziens apvieno patskaņus un divskaņus, atbilstoša latviskas cilmes termina nav. Tas varētu norādīt uz to, ka sākotnēji artikulārā, akustiskā un funkcionālā līdzība starp šīm skaņām – patskaņiem un divskaņiem – netika uztverta vai tika ignorēta. Latviešu valodnieku darbos ar terminu *vokālis* bieži tika apzīmēti tikai patskaņi, pretstatot tos divskaņiem jeb diftongiem. Tikai pēdējā laikā šī termina *vokālis* lietojums pielīdzināts, piemēram, angļiskā terminam *vowel* lietojumam un attiecināts uz visām vokāliskajām skaņām – gan patskaņiem, gan divskaņiem.

Vokāļiem (patskaņiem un divskaņiem) raksturīgs brīvs gaisa plūdums bez runas orgānu veidotiem šķēršļiem gaisa plūsmas ceļā, tāpēc to spektrā nav vērojami trokšņa elementi. Šo fonēmu skanējumu nosaka

rīkles un mutes dobumu veidotā akustiskā rezonatora iedarbība uz balss saišu radīto dūkoņu, kuru veido tonālie elementi. Funkcionāli vokāļus no konsonantiem (izņemot zilbiskos skaneņus) atšķir to spēja veidot zilbes kodolu. Lielākajā daļā pasaules valodu vokāļi ir runas enerģētiskais pamats, kuru modificē, papildinot to ar konsonantiem.

Konsonantu (līdzskaņu) izrunai raksturīgs šķērslis gaisa plūsmas ceļā (sprauga vai pilnīgs slēgums), kuru pārvarot gaisa plūsma iegūst papildus svārstības, kas akustiskajā spektrā¹ parādās kā trokšņa elementi. Ja konsonanta izrunas laikā balss saites nesvārstās, radītā skaņa (nebalsīgais līdzskanis) sastāv tikai no trokšņa elementiem. Ja balss saites svārstās, līdzskani (balsīgo) raksturo trokšņa un tonālo elementu kombinācija. Funkcionāli konsonanti piekļaujas zilbes centru veidojošajiem vokāļiem (retos gadījumos zilbiskajiem skaneņiem), veidojot zilbes perifēriju un modificējot zilbes struktūru. Skaneņi dažos gadījumos var veidot zilbes kodolu jeb centru un pievienot sev citus konsonantus kā zilbes perifēriju.

Lai uzskatāmi demonstrētu dažādu fonētikas tradīciju kopīgās un atšķirīgās pieejas valodas skaņu aprakstam un klasifikācijai, šajā rakstā ilustrācijai tiks izmantota latviešu literārās valodas fonēmu sistēma, kuru veido 22 vokāļi un 26 konsonanti. Vokāļi dalās 12 patskaņos jeb monoftongos un 10 divskaņos jeb diftongos. Konsonanti dalās 20 troksneņos un 6 skaneņos.

Latviešu valodas patskaņi

Patskanis jeb **monoftongs** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs brīvs izelpojamā gaisa plūdums caur rīkles un mutes dobumu. Patskaņu artikulācijas laikā rīkles un mutes dobuma veidotā rezonatora forma nemainās, tāpēc tiem raksturīgs viendabīgs skanējums. No akustikas teorijas viedokļa patskaņiem raksturīgs samērā atvērts rezonators, kurā nav šķēršļu, kas radītu trokšņa elementus. Orālo patskaņu (to, kurus izrunā, noslēdzot izelpojamā gaisa plūsmai ceļu uz deguna dobumu) izrunas laikā balss saišu radītās svārstības rezonē rīkles un mutes dobumā. Ja šo dobumu veidotā rezonatora šķērsgriezuma laukums ir apmēram vienāds visā rezonatora garumā no balss saitēm līdz lūpām, veidojas vienkameras rezonators, kura rezonēšanas īpašības atbilst attiecīga garuma vienā galā slēgtas caurules rezonēšanas īpašībām. Lai iegūtu šādas formas rezonatoru, mēlei saglabājot atbrīvotu, mierīgai elpošanai raksturīgu stāvokli, žoklis būtu jāpaver līdz tā kustību amplitūdas vidus stāvoklim. Šādas artikulācijas rezultātā tiek iegūts neitrāls patskanis, ko pieņemts

¹ Skaņu spektri attēlo to, no kādu frekvenču komponentiem katra skaņa veidojas, norādot arī katra komponenta enerģiju, kā arī vairāku spektrālo komponentu kopīgi veidotās enerģijas koncentrācijas vietas (formantus) skaņas spektrā, kuru savstarpējais izkārtojums klausītāja uztverei signalizē par skaņas kvalitāti.

dēvēt par „šva”. Mainot žokļa un mēles stāvokli, rezonatora šķērsriezuma laukums mainās – kādā rezonatora daļā tas samazinās, bet citā palielinās, tāpēc var teikt, ka iegūtais rezonators veidojas no vairākām atšķirīga diametra caurulēm. Akustiskajā fonētikā patskaņu izrunu bieži vienkāršoti modelē ar divkameru rezonatoriem, kuru šķērsriezuma un gala atveres laukumi nosaka iegūstamā patskaņa kvalitāti. Akustiskā fonētika ir samērā jauna valodniecības nozare, savukārt jau kopš seniem laikiem patskaņi ir raksturoti pēc to izrunas fizioloģijas, t. i., pēc runas orgānu darbības, kas novērojama patskaņa artikulācijas laikā. Tā kā vienīgā rezonatora tilpne, kuru var novērot bez īpašām ierīcēm, ir mutes dobums, patskaņi tradicionāli ir raksturoti pēc lūpu, žokļa un mēles stāvokļa to izrunas laikā, dažkārt papildinot raksturojumu ar īpašībām, kas saistītas ar dzirdes uztveri (piem., gaišāks, tumšāks, dzidrāks, augstāks un zemāks skanējums). Lai gan šāds raksturojums ir visai nepilnīgs un dažkārt maldinošs, tas ir samērā viegli izprotams un tāpēc ērti izmantojams praksē. Lietojuma vienkāršības dēļ tas vēl arvien tiek izmantots gan pasaules, gan Latvijas fonētikā.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir 6 īsi un 6 gari patskaņi ([i], [ī], šaurie [e] un [ē], platie [e] un [ē], [a], [ā], [o], [ō], [u] un [ū]). Tradicionāli latviešu valodas (arī citu valodu) patskaņus klasificē pēc aktīvo runas orgānu – mēles un lūpu darbības. Artikulējot patskaņus, mēle kustas **horizontāli** un **vertikāli**. Tiktāl attieksme pasaules un latviešu tradicionālajā fonētikā pret patskaņu raksturojumu ir vienāda.

Pēc mēles kustībām horizontālā virzienā, t. i., pēc mēles muguras augstākā punkta atrašanās vietas zem aukslējām, izšķir **priekšējās, vidējās** un **pakaļējās** artikulācijas rindas patskaņus. Līdzīga pieeja ir arī starptautiskajā praksē, nedaudz atšķiras tikai apzīmējumi – priekšējās artikulācijas rindas patskaņus sauc par **priekšējiem** (*front*), vidējās artikulācijas rindas – par **centrāliem** (*central*), bet pakaļējās artikulācijas rindas – par **pakaļējiem** (*back*) patskaņiem. Priekšējās rindas jeb priekšējie patskaņi [i], [ī], [e], [ē], [e] un [ē] veidojas, ja mēle ir pavirzīta uz priekšu un mēles muguras augstākais punkts ir zem cietajām aukslējām. Vidējās rindas jeb centrālie patskaņi [a] un [ā] veidojas, ja mēle netiek ne virzīta uz priekšu, ne vilkta atpakaļ un mēles muguras vidusdaļā tās augstākais punkts atrodas zem robežjoslas starp cietajām un mīkstajām aukslējām. Pakaļējās rindas jeb pakaļējie patskaņi [o], [ō], [u] un [ū] veidojas, ja mēle ir atvilktā atpakaļ un mēles muguras augstākais punkts ir zem mīkstajām aukslējām. Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā pēc mēles muguras augstākā punkta atrašanās vietas zem cietajām vai mīkstajām aukslējām, t. i., pēc pasīvā runas orgāna dažkārt izšķir **palatālus** un **velārus** patskaņus. Palatāli patskaņi ir [i], [ī], [e], [ē], [e] un [ē], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas zem cietajām aukslējām. Velāri patskaņi ir [o],

[ō], [u] un [ū], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas zem mīkstajām aukslējām, kā arī patskaņi [a] un [ā], jo tos bieži izrunā ar mēles muguras augstāko punktu zem mīkstajām aukslējām, lai palielinātu auditīvo kontrastu ar plato [ē] un [ē̃].

Tradicionāli latviešu fonētikā tiek formulēts, ka pēc mēles kustībām vertikālā virzienā, t. i., atkarībā no tā, cik tuvu aukslējām atrodas mēle, artikulējot attiecīgo patskaņi, izšķir **augsta, vidēja** un **zema** mēles pacēluma patskaņus. Patskaņu dalījums pēc mēles pacēluma būtu skaidrojams ar mēles stāvokļa atšķirību no tā, kuru mēle ieņem, saglabājot miera stāvoklim atbilstošo novietojumu horizontālajā dimensijā un maksimāli atverot žokli. Patskaņu dalījums augsta, vidēja un zema mēles pacēluma patskaņos atbilst **šauriem, vidējiem un platiem** patskaņiem pēc artikulārā atvēruma, ko starptautiskajā terminoloģijā sauc par **slēgtiem, vidējiem** un **atvērtiem** patskaņiem. Pēc artikulārā atvēruma vidējs patskaņis ir saistāms ar tādu mēles muguras augstākā punkta attālumu no aukslējām, kāds ir „šva” izrunas laikā. Starptautiskās fonētikas asociācijas pieņemtajā patskaņu klasifikācijā vidēja atvēruma patskaņi sīkāk tiek iedalīti slēgti vidējos un atvērti vidējos atkarībā no mēles attāluma līdz aukslējām, salīdzinot to ar „šva”.

Augsta mēles pacēluma patskaņi latviešu valodā ir [i], [ī], [u] un [ū], jo to izrunas laikā mēle atrodas vistuvāk aukslējām, t. i., tā ir visaugstāk pacelta attiecībā pret mēles novietojumu galēji atvērtā žokļa stāvoklī. Ja mēli no šī stāvokļa celtu vēl tuvāk aukslējām, artikulārais atvērums samazinātos tiktāl, ka izrunātajā skaņā parādītos trokšņa elementi, tāpēc tā vairs nebūtu klasificējama par patskaņi. Tā kā artikulārais atvērums starp mēles muguras augstāko punktu un aukslējām šiem patskaņiem ir vismazākais, tos starptautiskajā terminoloģijā dēvē par slēgtiem patskaņiem. Vidēja mēles pacēluma patskaņi ir [e], [ē], [o] un [ō], jo to izrunas laikā mēles muguras augstākais punkts atrodas mēles vertikālo kustību diapazona vidusdaļā, t. i., šis punkts ir tālāk no aukslējām nekā augsta mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā, bet tuvāk tām nekā zema mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā. Tātad – mēle no galēji atvērtā žokļa stāvokļa ir pacelta uz augšu vairāk nekā zema mēles pacēluma, bet mazāk nekā augsta mēles pacēluma patskaņu izrunas laikā. Pēc starptautiskajā fonētikā pieņemtajiem principiem šie patskaņi atbilst vidējo patskaņu grupai. Turklāt, ja salīdzina latviešu valodas patskaņu un kardinālo² patskaņu akustisko kvalitāti (Grigorjevs 2008, 210–212), ir secināms, ka pēc artikulārā atvēruma latviešu

² Kardinālie patskaņi ir angļu fonētiķa Daniela Džounsas izveidota artikulāri auditīva patskaņu references jeb atskaites sistēma, ar kuru salīdzinot iespējams raksturot jebkura valodā esoša patskaņa kvalitāti. Šī sistēma pamatojas uz diviem fizioloģiski noteiktiem „enkurpatskaņiem” ([i] un [ā]) un pēc iespējas vienmērīgu pārējo patskaņu izkārtojumu pēc to skanējuma, kam ideālā variantā atbilst arī vienmērīgs izkārtojums pēc mēles pacēluma un artikulācijas rindas.

valodas šaurie [e] un [ē] atbilst slēgti vidējiem patskaņiem, bet [o] un [ō] – atvērti vidējiem. Zema mēles pacēluma patskaņi ir [a], [ā] un platie [ē], [ē], jo, tos izrunājot, mēles muguras augstākais punkts atrodas vistālāk no aukslējām, t. i., mēles pacēlums, salīdzinot ar galēji atvērtu žokļa stāvokli, ir viszemākais. Starptautiskajā fonētikā šādus patskaņus sauc par atvērtiem patskaņiem.

Pēc lūpu noapaļojuma, vienlaicīgi pastiepjot tās uz priekšu, latviešu fonētikā izšķir **noapaļotus** jeb **labiālus** un **nenopaļotus** jeb **nelabiālus** patskaņus. Starptautiskajā fonētikā atbilstošās parādības apzīmēšanai parasti lieto terminus *noapaļots* un *nenopaļots*, bet ar terminiem *labiāls* un *nelabiāls* apzīmē citas skaņu pazīmes. Nenoapaļoti patskaņi latviešu valodā ir [i], [ī], [e], [ē], [ɛ], [ē], [a] un [ā], jo to izrunas laikā lūpas ir vai nu pasīvas, vai arī lūpu kaktiņi tiek nedaudz atvilkti uz sāniem. Noapaļoti patskaņi latviešu valodā ir [u], [ū], [o] un [ō], jo to izrunas laikā lūpas ir pastieptas uz priekšu un noapaļotas. Patskaņu [u], [ū] nošķiršanā no [o] un [ō] lūpu izstiepšanai uz priekšu un atvēruma laukuma samazināšanai ir pat lielāka loma nekā precīzam mēles muguras stāvoklim. Dažās fonoloģijas skolās lūpu atvēruma laukuma samazināšanu izmanto, lai šķirtu noapaļotos patskaņus no labiālajiem³.

Pēc garuma, t. i., diferencējot vienādas kvalitātes (pēc mēles un lūpu stāvokļa) un dažādas kvantitātes (pēc izrunas ilguma) skaņas, latviešu valodā izšķir **īsus** un **garus** patskaņus. Īso patskaņu izrunas laiks jeb ilgums attiecas pret garu patskaņu izrunas laiku vidēji kā 1:2,3 līdz 1:2,5, t. i., īsi patskaņi ir vidēji 2,3 līdz 2,5 reizes īsāki par garajiem patskaņiem. Precīza skaitliskā attiecība ir atkarīga gan no patskaņu artikulārās kvalitātes, gan uzsvara, gan zilbes intonācijas, gan citiem faktoriem. Fonētiski raksturojot neuzsvērtu īso gala zilbju īsos patskaņus latviešu valodā, tos sauc par **pārisiem**, jo tie ir apmēram uz pusi īsāki par īsajiem patskaņiem uzsvērtajās zilbēs. Jāpiebilst, ka līdzīga kvantitāte raksturīga arī neuzsvērtajiem patskaņiem trīszilbigu vārdu otrajā zilbē (Grigorjevs 2009). Tomēr ilgumu atšķirība starp īsu un pārisu patskaņiem nav funkcionāli nozīmīga, jo nemaina vārda nozīmi. Tas saistīts ar dzirdes salīdzinoši vājo ilguma diferencēšanas spēju. Šī iemesla dēļ pasaules valodās parasti vērojama tikai bināra skaņu ilguma opozīcija – gara skaņa tiek pretstatīta īsai skaņai. Igaņu fonētiķi apgalvo (Lippus et al. 2007; Lippus et al. 2009), ka igauņu valodā pastāv trīs nozīmi šķirošas ilguma pakāpes gan patskaņiem, gan līdzskaņiem – īsa skaņa, gara skaņa un pārgara skaņa. Tas ir pretrunā ar psihoakustiskos pētījumos noteiktajām dzirdes spējām stabili uztvert salīdzinoši nelielas ilgumu atšķirības. Pētījumos iegūtie dati norāda, ka arī igauņu valodā

³ Par **labiāliem** patskaņiem tādā gadījumā uzskata tos patskaņus, kuru izrunas laikā ir relatīvi mazs lūpu atvēruma laukums, neatkarīgi no tā, vai lūpas uz priekšu tiek stieptas vai ne.

skaņas augstuma un stipruma izmaiņām artikulācijas procesā ir lielāka loma „garo” skaņu nošķiršanai no „pārgarajām” nekā šo skaņu ilgumu attiecībai.

Latviešu valodas patskaņi ir balsīgi, jo, izņemot izrunu čukstus, ko nevar uzskatīt par normālu un tradicionālu izrunu, to artikulācijas laikā balss saites svārstās, piešķirot skaņām balsīgumu. Ne novietojums vārdā, ne vārda uzsvars būtiski neietekmē garo patskaņu balsīgumu, īsie patskaņi neuzsvērtās gala zilbēs aiz nebalsīgiem troksneņiem dažkārt tiek izrunāti nebalsīgi, tomēr nav neviena likuma, kas normētu šādu izrunu.

Neuzsvērtās īsās gala zilbēs vērojama īso patskaņu kvantitatīva reducēšanās (t. i., saīsināšanās), kas var sasniegt pat pilnīgu patskaņa zudumu. Latviešu fonētikā tradicionāls ir uzskats, ka īsie patskaņi saglabā savu kvalitāti visās pozīcijās, tāpēc senajos rakstos gala zilbju patskaņu apzīmējums ar burtu **e** tiek attiecināts uz vācu izcelsmes mācītāju nespēju saklausīt un diferencēt latviešu valodas gala zilbju īsos patskaņus, jo ģermāņu valodās neuzsvērts patskanis pārveidojas par neitrālu patskani („šva”). Jaunākie latviešu valodas patskaņu akustikas pētījumi (Grigorjevs 2009) liecina, ka vairākzilbīgu vārdu neuzsvērtajās vidus un gala zilbēs vērojama visu vokāļu akustiskā centralizācija, t. i., kvalitātes maiņas „šva” skaņas virzienā, kas īpaši stipri ietekmē īso patskaņu kvalitāti. Ja latviešu valodas izruna pēdējo 400 gadu laikā nav kardināli mainījusies, iespējams, ka vācu mācītāju rakstība bija tuvāka patiesajai latviešu izrunai nekā vēlākā rakstība, kurā diferencēti minēto neuzsvērtu zilbju īsie patskaņi.

Citās valodās novērotais patskaņu dalījums pēc skarbā un lēnā vēruma vai slēguma latviešu valodā nav funkcionāli nozīmīgs. Latviešu valodā visu patskaņu sākumu parasti izrunā ar lēno vērumu un beigas – ar lēno slēgumu.

Latviešu valodas divskaņi

Divskanis jeb **diftongs** ir divu patskaņu savienojums vienā zilbē (VPSV 2007, 97). Tomēr tas nav mehānisks savienojums, bet polifoniska, neviendabīga skaņa, kuras izruna sākas ar divskaņa pirmajam komponentam atbilstošu runas orgānu stāvokli, pakāpeniski pārejot otrajam komponentam līdzīgajā. Plūstošā pāreja no pirmā komponenta artikulācijas uz otrā komponenta artikulāciju veido vismaz pusi no divskaņa ilguma. Parasti latviešu valodā divskaņa pirmā komponenta artikulācija apmēram atbilst ar attiecīgu burtu apzīmējamā patskaņa artikulācijai, bet otrā komponenta artikulācija pat stabilajiem divskaņiem reti sasniedz attiecīgajam patskanim atbilstošo runas orgānu stāvokli (Grigorjevs 2009). Šīs īpašības norāda, ka vismaz artikulāri un akustiski visi latviešu valodas divskaņi ir viena skaņa, nevis divu skaņu savienojums, tāpēc uzskatāmi par

monofonēmām. Ja divskaņus vērtē no funkcionālā viedokļa, fonoloģiskajā interpretācijā no pārējiem divskaņiem atšķiras fonēmas [ie] un [uo], kuras, pretstatot pārējiem divskaņiem (sauktiem par bifonēmām), sauc par monofonēmām un aplūko kopā ar garajiem patskaņiem (Markus 2000, 140). Pēc latviešu fonētikas tradīcijas šīs skaņas tomēr uzskata par divskaņiem, tāpēc ir pieņemts uzskatīt, ka latviešu literārajā valodā ir 10 divskaņu: [ai], [au], [ei], [eu], [ie], [iu], [oi], [ou], [ui] un [uo].

Latviešu tradicionālajā fonētikā divskaņus raksturo pēc tā, vai abi divskaņa komponenti piedalās zilbes centra veidošanā, vai divskaņa otrais komponents ir kvalitatīvi noturīgs, t. i., saglabā savas īpašības dažādās izrunas situācijās, vai divskanis veidojas tikai noteiktās pozīcijās līdzskaņu vokalizācijas rezultātā, kā arī pēc tā, kāds ir komponentu izkārtojums divskanī pēc artikulārā atvēruma.

Raksturojot divskaņus pēc to komponentu dalības zilbes centra veidošanā, šķir **īstus** divskaņus, kuros abi komponenti ir zilbes centra veidotāji, un **neīstus** divskaņus, kuros otrais komponents varētu tikt raksturots kā nezilbisks patskanis, tāpēc zilbes centra veidošanā nepiedalās. Neīsti divskaņi latviešu valodā veidojas nepilnīgas vokalizācijas rezultātā tajos gadījumos, kad līdzskaņi [v] un [j] jaunu vārdu darināšanas vai vārda formu veidošanas procesā nonāk vienā zilbē aiz īsa patskaņa, bet pārveidojums par patskani ir nepilnīgs, piem., vārdā *tavs*, ja līdzskaņa [v] izruna šādā gadījumā ir kaut kas vidējs starp berzeņa [v] un patskaņa [u] izrunu.

Raksturojot divskaņus pēc otrā komponenta kvalitatīvās noturības, latviešu valodā šķir **stabilus** un **nestabilus** divskaņus. Tradicionāli ir pieņemts uzskatīt, ka divskaņos, kuru otrais komponents atbilst [i] vai [u], šis komponents dažādās runas situācijās saglabā attiecīgajam patskanim atbilstošo kvalitāti, tāpēc šos divskaņus sauc par stabiliem. No tiem atšķiras divskaņi [ie] un [uo], kuru otrā komponenta izrunu uzskata par samērā nepastāvīgu un mainīgu, tāpēc šos divskaņus sauc par nestabiliem. Jaunākajos divskaņu akustiskajos pētījumos (Grigorjevs 2009) noteikts, ka vārdu neuzsvērtajās zilbēs (īpaši – gala zilbēs) notiek visu divskaņu komponentu kvalitatīvas maiņas, kas sevišķi ietekmē divskaņu otro komponentu kvalitāti. Pat uzsvērtajās zilbēs divskaņu otro komponentu [i] un [u] realizācija ir nepilnīga un visai atšķirīga, tāpēc tradicionālais divskaņu dalījums stabilos un nestabilos neatbilst reāli novērotajiem faktiem, pēc kuriem visi latviešu valodas divskaņi būtu klasificējami par nestabiliem.

Lai šķirtu no pārējiem divskaņus, kuru otrie komponenti radušies līdzskaņu [v] un [j] vokalizācijā vārdu zilbiskās struktūras maiņu rezultātā, tos sauc par **pozicionāliem**, pretstatā **nepozicionālajiem** divskaņiem, kuru otro komponentu cilme nav saistīta ar līdzskaņu pārveidojumu noteiktā

pozīcijā. Divskaņi [ie] un [uo] nekādos apstākļos nevar būt pozicionāli, jo to otrie komponenti nevar rasties līdzskaņu vokalizācijas rezultātā.

Raksturojot divskaņus pēc to komponentu artikulārā atvēruma, jāņem vērā, ka šaurie divskaņu komponenti atbilst augsta mēles pacēluma jeb slēgtiem patskaņiem, kuru izrunas laikā ir visšaurākais atvērums starp mēles muguras augstāko punktu un aukslējām, bet komponenti, kuriem mēles pacēlums ir zemāks, tāpēc arī plašāks artikulārais atvērums, tiek saukti par platiem. Atbilstoši šim raksturojumam latviešu valodā izšķir trīs divskaņu grupas – divskaņi **ar abiem šauriem** komponentiem ([iu] un [ui]); divskaņi **ar šauru pirmo un platu otro** komponentu ([ie] un [uo]); divskaņi **ar platu pirmo un šauru otro** komponentu ([ai], [au], [ei], [eu], [oi] un [ou]).

Starptautiskajā fonētiskajā praksē sastopama atšķirīga pieeja divskaņu raksturojumam. Divskaņus pieņemts raksturot pēc enerģijas sadalījuma starp komponentiem, pēc artikulārā atvēruma maiņas, pēc komponentu artikulācijas atšķirību apjoma un pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā.

Pēc enerģijas sadalījuma divskaņa komponentu izrunā šķir **kritošus** (*falling*) un **kāpjošus** (*rising*) divskaņus. Kritoši ir divskaņi, kuriem pirmais ir svarīgākais jeb ar lielāku enerģiju izrunātais komponents, ko raksturo lielāks skaļums vai augstāks tonis, bet otrais komponents tiek izrunāts vājāk. Visi latviešu valodas divskaņi atbilst šādam raksturojumam, tāpēc būtu klasificējami par kritošiem. Kāpjoši ir divskaņi, kuru pirmais komponents ir izrunāts ar vājāku enerģiju, koncentrējot maksimālo enerģiju uz divskaņa otro komponentu.

Raksturojot divskaņus pēc artikulārā atvēruma maiņas, šķir **atverošos** (*opening*) un **aizverošos** (*closing*) divskaņus. Ja divskaņa izrunas laikā artikulārais atvērums palielinās, divskani sauc par atverošos (latviešu valodā tādiem atbilst [ie] un [uo]), bet, ja artikulārais atvērums divskaņa izrunas laikā samazinās, divskani sauc par aizverošos (latviešu valodā tiem atbilst [ai], [au], [ei], [eu], [oi] un [ou]). Pasaules fonētikas praksē ir minēta arī retāk sastopamu divskaņu grupa – divskaņi, kuriem abi to komponenti ir ar vienādu atvērumu. Šādus divskaņus sauc par **vienāda augstuma** (*height-harmonic*) divskaņiem (latviešu valodā tiem atbilst [iu] un [ui]). Aizverošies divskaņi bieži vien pasaules valodās ir vienlaicīgi arī kritoši, bet atverošies – kāpjoši. Tas saistīts ar to, ka atvērtie patskaņi parasti ir skanīgāki un skaļāki par slēgtajiem. Tomēr šāda sakarība nav universāla, jo, piem., somu un latviešu valodā atverošos divskaņu [ie] un [uo] pirmie komponenti ir skaļāki un enerģiskāki par otrajiem, tātad tie klasificējami par kritošiem.

Klasificējot divskaņus pēc to komponentu artikulācijas atšķirību

apjoma, šķir **šaurus** (*narrow*) un **platus** (*wide*) divskaņus. Par šauriem sauc tos divskaņus, kuriem abu komponentu izruna tikai nedaudz atšķiras pēc artikulācijas rindas vai mēles pacēluma. Latviešu valodā par tādiem būtu uzskatāmi [ie], [ei], [uo] un [ou]. Par platiem divskaņiem sauc tos divskaņus, kuriem pāreja no pirmā komponenta uz otro ietver lielāka apjoma artikulāro kustību. Par platiem divskaņiem latviešu valodā būtu uzskatāmi [iu], [eu], [ai], [au], [oi] un [ui].

Pēc mēles horizontālās virzības divskaņa artikulācijas laikā šķir **uz priekšu virzītus** (*fronting*), **atpakaļ virzītus** (*backing*) un **uz centru virzītus** (*centring*) divskaņus. Par uz priekšu virzītiem divskaņiem uzskatāmi tie, kuru izrunas laikā notiek mēles virzība uz priekšu, t. i., kuru otrais komponents ir priekšējāks par pirmo (latviešu valodā tie ir [ui], [oi] un [ai]). Par atpakaļ virzītiem divskaņiem uzskatāmi tie, kuru izrunas laikā mēle virzās atpakaļ (uz rīkles pusi), t. i., kuru otrais komponents ir pakājējāks par pirmo (latviešu valodā tie ir [iu], [eu], [au]). Par uz centru virzītiem uzskatāmi tie divskaņi, kuru izrunas laikā mēle virzās uz centrālā patskaņa „šva” pusi. Pēc latviešu valodas divskaņu akustiskajiem datiem par tādu varētu tikt uzskatīts divskanis [uo], kuram pat uzsvērtajās zilbēs vērojama izruna, kuras laikā mēles mugura kustas ne tikai uz leju, bet arī uz priekšu (Grigorjevs 2009). Latviešu valodas divskaņi [ie], [ei] un [ou] nemaina artikulācijas rindu, tāpēc nav klasificējami pēc šeit minētajiem parametriem, vai arī būtu klasificējami kā pēc mēles horizontālās virzības nemainīgi divskaņi.

Latviešu valodas līdzskaņi

Līdzskanis jeb **konsonants** ir valodas skaņa, kuras izrunai raksturīgs troksnis, kas rodas, gaisa plūsmai pārvarot kādu šķērsli runas aparātā (VPSV 2007, 215). Fonētiski par līdzskaņiem atzīst skaņas, kuras izrunā ar balss trakta sašaurinājumu vai slēgumu, kura rezultātā gaisa plūsma tiek vai nu bloķēta pilnībā, vai virzīta caur tādu sašaurinājumu, kurā rodas berzes troksnis (Crystal 1997, 83).

Izņemot dažas perkusīvas skaņas, kuras saziņai netiek izmantotas nevienā no aprakstītajām pasaules valodām, runas skaņu veidošanas pamatā ir gaisa plūsmas modifikācijas. Dažādi iedarbojoties uz gaisa plūsmu, kas veido runas enerģijas pamatu, var radīt atšķirīgas valodas skaņas, kuru kvalitāti nosaka skaņas⁴ svārstību avots (balss saišu radītās gaisa svārstības vai svārstības, ko rada šķērslis gaisa plūsmas ceļā) un runas orgānu veidotās gaisa tilpnes jeb akustiskais rezonators. Visās pasaules valodās runas saziņai

⁴ Šādas skaņas ir konstatētas izrunas traucējumu gadījumos, un to apzīmēšanai lietotajiem simboli ir iekļauti Starptautiskā fonētiskā alfabēta pielikuma tabulā, kas izveidota logopēdu un runas patoloģu vajadzībām.

izmantojamo skaņu lielākā daļa tiek veidota, izmantojot no plaušām izelpojamo gaisa plūsmu. Ja līdzskanis tiek artikulēts, iedarbojoties uz izelpojamo gaisa plūsmu, to sauc par **pulmonisko konsonantu** (*pulmonic consonant*). Visi latviešu valodas līdzskaņi izrunājami uz izelpojamās gaisa plūsmas pamata, tāpēc atbilst pulmonisko konsonantu grupai. Ja līdzskaņa veidošanai nepieciešamā gaisa plūsma tiek radīta citādi, līdzskani sauc par **nepulmonisko konsonantu** (*non-pulmonic consonant*). Par šādām skaņām uzskatāmi klikšķi, implozīvie slēdzeņi un ežektīvie līdzskaņi, kurus latviešu valodā saziņai neizmanto.

Tradicionāli pasaules fonētikā līdzskaņi tiek raksturoti pēc to balsīguma (*voicing*), artikulācijas vietas (*place*) un artikulācijas veida (*manner*). Šīs pazīmes izmantoto līdzskaņu raksturošanai arī latviešu fonētikā.

Balsīgums ir viens no galvenajiem valodas skaņas raksturojošiem fonētiski fonoloģiskajiem parametriem. Ar balsīgumu saprot balss saišu svārstību (vibrāciju) auditīvo rezultātu. Balsīgas skaņas artikulāri var definēt kā tādas, kuru izrunas laikā balss saites atrodas stāvoklī, kas ļauj gaisa plūsmai tās iesvārstīt. Balsīgām skaņām tiek pretstatītas nebalsīgās, kuru izrunas laikā nav iespējamās balss saišu svārstības, jo starp balss saitēm ir plata sprauga (Crystal 1997, 413). Akustiski balsīgām skaņām raksturīgs balss saišu svārstību radītais tonālais komponents, kas piešķir tām noteiktu cikliskumu. Latviešu valodā ir 16 balsīgi līdzskaņi ([b], [d], dz [ɟ], dž [ʤ], [g], [ǵ], [j], [l], [ʎ], [m], [n], [ŋ], [r], [v], [z] un [ʒ]) un 10 nebalsīgi līdzskaņi ([c], [č], [f], h [x], [k], [ķ], [p], [s], [š] un [t]).

Artikulācijas vieta galvenokārt saistāma ar pasīvo runas orgānu, t. i., to orgānu, kuram tiek tuvināts vai piekļauts aktīvais runas orgāns⁵, tāpēc tā var būt lokalizēta mutes vai rīkles dobumā (sākot no lūpām līdz pat balsenei). Latviešu valodas līdzskaņu izrunā vērojamas šādas artikulācijas vietas: **bilabiāla** – līdzskanis tiek izrunāts, radot slēgumu ar abām lūpām ([p], [b], [m]); **labiodentāla** – apakšlūpa tiek spiesta pie augšējiem priekšzobiem, radot spraugu ([f], [v]); **dentāla** – mēles gals tiek piekļauts augšējiem priekšzobiem, radot spraugu ([s], [z]) vai slēgumu ([t], [d], [c], [ɟ], [n]⁶); **alveolāra** – radot spraugu ([š], [ž], [l], [r]) vai slēgumu ([č], [ʃ]), mēles gals tiek piekļauts smaganu veidotajam uzkalniņam (alveolām) aiz augšējiem priekšzobiem, vai **postalveolāra**, ja mēles gals tiek piekļauts robežai starp alveolām un cietajām aukslējām; **palatāla** – mēles muguras daļa, kas miera stāvoklī atrodas zem cietajām aukslējām, tiek piekļauta

⁵ Tā kā daļa skaņu tiek artikulētas ar divu runas orgānu aktīvu līdzdalību, dažkārt pareizāk būtu runāt par artikulācijā iesaistītajiem runas orgāniem, nevis pasīvo runas orgānu, uz kuru attiecina artikulācijas vietu.

⁶ Fonēmai [n] latviešu literārajā valodā ir velārs sekundārais variants [ŋ], kas izrunā parādās [k] vai [g] priekšā.

cietajām aukslējām, radot spraugu ([j], [j]) vai slēgumu ([k], [g], [ŋ]); **velāra** – mēles muguras daļa, kas miera stāvoklī atrodas zem mīkstajām aukslējām, tiek piekļauta mīkstajām aukslējām, radot spraugu ([x]) vai slēgumu ([k], [g]). Bez jau minētajām artikulācijas vietām pasaules valodās konstatētas arī **retrofleksa** (līdzskani izrunā pie alveolām vai cieto aukslēju sākuma ar atpakaļ atlocīta mēles gala apakšējo malu), **uvulāra** (līdzskani izrunā, veidojot slēgumu vai spraugu starp mēles muguras pakalējo daļu un ūku), **faringāla** (līdzskani izrunā, tuvinot mēles sakni rīkles pakalējai sienai), **epiglotala** (līdzskani izrunā, tuvinot epiglotti jeb uzbalseni balsenes augšējai malai) un **glotala** (līdzskani veido, tuvinot balss saites). Arī latviešu valodā ir vērojams glotāls slēdzenis, kas veido „lauzumu” izteikti saklausāmas lautzā intonācijas izrunā. Pasaules valodās atrodami arī tādi līdzskaņi, kuriem ir vienlaicīgi divas artikulācijas vietas.

Artikulācijas veids apzīmē to, kāda runas orgānu darbība tiek veikta, lai izrunātu noteiktu līdzskani. Tradicionāli latviešu fonētikā visus līdzskaņus pēc artikulācijas veida dala divās grupās – **slēdzenos** un **spraudzenos**.

Slēdzeni veidojas, ja, runas orgāniem sakļaujoties, gaisa plūsma uz brīdi tiek pārtraukta. Atbilstoši latviešu fonētikas tradīcijām slēdžiem pieskaita arī nazālos līdzskaņus, kuru izrunas laikā gaisam tiek bloķēts ceļš caur muti, bet tas samērā netraucēti izplūst caur deguna dobumu. Pasaules fonētikas tradīcijā ar jēdzienu *slēdzenis* biežāk tomēr apzīmē tikai orālas skaņas, jo šis jēdziens saistīts ar pilnīgu balss trakta noslēgšanu (Crystal 1997, 362). Atkarībā no slēguma atbrīvojuma un līdzskaņa realizācijas latviešu tradicionālajā fonētikā slēdžus sīkāk iedala trijās grupās – **eksplozīvie** slēdženi, **afrikatīvie** slēdženi un **nazālie** slēdženi. Starptautiskajā fonētikā šie līdzskaņi arī ir ietverti slēdžu kategorijā, tomēr, lai izvairītos no domstarpībām nazālo slēdžu interpretācijā, parasti lieto citus nosaukumus – **eksplozīvs līdzskanis** (*plosive*), **afrikāta** (*affricate*) un **nāsenis** (*nasal*).

Eksplozīvi un afrikatīvi slēdženi latviešu valodā tiek izrunāti, piespiežot mīksto aukslēju pakalējo daļu un ūku rīkles pakalējai sienai, tā noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu un vienlaicīgi izveidojot slēgumu mutes dobumā⁷, kurā izelpojamā gaisa plūsma rada palielinātu spiedienu. Atšķirība starp eksplozīvajiem un afrikatīvajiem slēdžiem ir slēguma atbrīvojumā – eksplozīvajiem slēdžiem, strauji pārtraucot slēgumu mutes dobumā, tiek atvērta tik plata eja, ka saspieštais gaiss izplūst ar eksplozijai līdzīgu troksni, bet afrikatīvajiem – notiek strauja pāreja uz spraugu, kas atbilst tajā pašā artikulācijas vietā izrunājamam

⁷ Dažās pasaules valodās eksplozīvu slēdžu izrunai slēgumu var veidot arī rīkles dobumā vai balsenē.

berzenim. Afrikatīvs slēdzenis ir kā starppakāpe starp eksplozīva slēdžeņa izrunu un eksplozīva slēdžeņa un tajā pašā artikulācijas vietā izrunājama berzeņa savienojuma izrunu. Parasti tā izrunas laiks ir īsāks nekā atbilstošā līdzskaņu savienojuma izrunas laiks. Bieži afrikatīvā slēdžeņa nošķiršanai no līdzskaņu savienojuma jāņem vērā ne tikai akustiskās pazīmes, bet arī valodā funkcionējošie fonoloģiskie likumi (Ladefoged, Maddieson 1998, 90). Latviešu valodā ir 8 eksplozīvi slēdžeņi ([p], [b], [t], [d], [k], [g], [č] un [ģ]) un 4 afrikatīvi slēdžeņi ([c], [ɟ], [tʃ] un [dʒ]). Latviešu valodas afrikatīvajiem slēdžeņiem [č] un [ģ] ir raksturīga papildartikulācija – mēles muguras tuvinājums cietajām aukslējām⁸, kas atšķir šos līdzskaņus no līdzīgiem citās valodās.

Nazāls slēdzenis latviešu valodā tiek izrunāts, veidojot slēgumu mutes dobumā, bet atvelkot mīksto aukslēju pakāļējo daļu un ūku no rīkles pakāļējās sienas, tā ļaujot gaisam samērā brīvi izplūst caur deguna dobumu un nāsīm. Ir orāls slēgums, bet gaisa plūsma ir samērā netraucēta, spektrā dominē tonālie elementi, skaidri redzamas rezonanses, tāpēc pēc akustiskajām pazīmēm un skanējuma šie līdzskaņi atbilst aproksimantiem jeb tuvinājumiem. Latviešu valodā ir 3 nazāli slēdžeņi – [m], [n] un [ŋ].

Spraudzeņi veidojas, ja, runas orgāniem sakļaujoties, gaisa plūsmas ceļā veidojas sašaurinājums (sprauga), bet gaisa plūsma netiek pārtraukta. Ja sprauga ir salīdzinoši plaša, spraudzeņi veido vairāk vai mazāk vājinātas enerģijas tonālie elementi, papildus tiem skaņas spektrā var parādīties arī trokšņa elementi. Ja sprauga līdzskaņa izrunas laikā ir maza, gaisa plūsma caur to rada turbulenci, piešķirot līdzskanīm šņācošu berzes trokšņa komponentu. Līdzskaņus, kuru skanējumam raksturīgs berzes trokšnis, pasaules fonētikas praksē sauc par **berzeņiem** (*fricative*). Līdzskaņus, kurus izrunā ar atvērtāku spraugu un tāpēc bez berzes trokšņa, sauc par **bezberzes** (*frictionless*) līdzskaņiem, arī par **aproksimantiem** (*approximant*) jeb **tuvinājumiem**. Latviešu fonētikas tradīcijā spraudzeņus pēc spraugas lieluma nediferencē.

Atkarībā no spraugas veidošanas un novietojuma līdzskaņa izrunas laikā latviešu tradicionālajā fonētikā spraudzeņus sīkāk iedala divās grupās – **mediālīe** spraudzeņi un **laterālīe** spraudzeņi (Laua 1997, 31; Strautiņa, Šulce 2004, 29). Mediālo spraudzeņu grupā tradicionāli tiek iekļauti arī līdzskaņi [f] un [v], kaut gan to izrunā aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa, tāpēc spraugu veidojošo lūpas daļu ir grūti noteikt un precīzāks apzīmējums šiem līdzskaņiem būtu – **labiāls** spraudzenis.

Mediāls spraudzenis latviešu valodā tiek izrunāts, noslēdzot

⁸ Šādu papildartikulāciju sauc par palatalizāciju un apzīmē ar diakritisko zīmi [ʲ], tāpēc precīzs latviešu valodas līdzskaņu [č] un [ģ] apzīmējums starptautiskajā fonētiskajā transkripcijā būtu [tʃʲ] un [dʒʲ].

gaisam ceļu uz deguna dobumu un vienlaicīgi piespiežot mēles sānus zobiem un aukslējām un mēles vidū veidojot šauru garenvirziena spraugu starp noteiktu mēles daļu un kādu no pasīvajiem runas orgāniem; caur šo spraugu laužoties, gaisa plūsmā rodas virpuļveida svārstības, kas ir cēlonis berzeņiem raksturīgajai šņākoņai⁹. **Laterāls spraudzenis** latviešu valodā tiek izrunāts, noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu un vienlaicīgi piespiežot mēles galu vai priekšējo daļu zobiem vai aukslējām, bet mēles sānos veidojot spraugu starp mēles sānu daļu un zobiem. **Labiāls spraudzenis** latviešu valodā tiek izrunāts, noslēdzot gaisam ceļu uz deguna dobumu un piespiežot apakšlūpu augšējiem priekšzobiem, tā izveidojot spraugu, caur kuru virzītā gaisa plūsma enerģiskā līdzskaņa izrunā tiek iesvārstīta un rada berzes troksni¹⁰. Latviešu valodā ir 7 mediāli spraudzeņi ([s], [z], [š], [ž], [j], [r] un [x]), 2 laterāli spraudzeņi ([l] un [ļ]) un 2 labiāli spraudzeņi ([f] un [v], kas var tikt izrunāts kā berzenis vai aproksimants). Latviešu valodas spraudzeņiem [š] un [ž] raksturīga palatalizācija, t. i., izruna ar mēles muguras vienlaicīgu tuvinājumu cietajām aukslējām.

Latviešu valodas fonētikā tradicionāli par vienu no galvenajiem līdzskaņu klasificēšanas parametriem (Laua 1997, 30; Strautiņa, Šulce, 2004, 28) tiek uzskatīts **aktīvais runas orgāns**, t. i., runas orgāns, kas būtiski un aktīvi piedalās runas skaņu izveidē (VPSV 2007, 24). Līdzskaņa veidošanai nepieciešamā šķēršļa radīšanā aktīvi var piedalīties divi aktīvie runas orgāni, savstarpēji tuvojoties artikulācijas momentā, vai arī viens aktīvs runas orgāns, tuvojoties kādam pasīvam runas orgānam (Laua 1997, 30; Strautiņa, Šulce 2004, 28). Divi aktīvie runas orgāni veido latviešu valodas līdzskaņus [b], [m] un [p], kuru izrunas laikā tiek sakļautas abas lūpas. Visus pārējos līdzskaņus veido tikai viens aktīvais runas orgāns. Normālā latviešu valodas līdzskaņu izrunā šis aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa ([f] un [v]) vai mēle ([c], [č], [d], [z], [ž], [g], [ġ], [x], [j], [k], [ķ], [l], [ļ], [n], [ņ], [r], [s], [š], [t], [z] un [ž]). Pēc aktīvā runas orgāna latviešu valodas līdzskaņus vispārīgi iedala **lūpeņos** un **mēleņos**. Latviešu valodā ir 5 **lūpeņi**¹¹ un 21 **mēleņis**¹². Mēleņus pēc artikulācijā iesaistītās mēles daļas sīkāk iedala **priekšējos**, **vidējos** un **pakaļējos** mēleņos.

⁹ Izņēmums ir balsīgais līdzskanis [j], kuram mazāk enerģiskā vai atbrīvotā izrunā var samazināties vai pat pilnīgi zust berzes trokšņa komponents. Arī balsīgajam līdzskanī [r], kas latviešu tradicionālajā fonētikā tiek atzīts par mediālu spraudzeni, spraugas fāzē atvērums ir tik plašs, ka gaisa plūsma berzes troksni nerada.

¹⁰ Mazāk enerģiskā vai atbrīvotā izrunā nebalsīgajam līdzskanī [f] var samazināties trokšņa enerģijas intensitāte, bet balsīgajam līdzskanī [v] var samazināties vai pat pilnīgi zust berzes trokšņa komponents.

¹¹ Lūpeņiem tradicionāli artikulācijas vietas nosaukumā norāda abus artikulācijā iesaistītos runas orgānus: bilabiāli līdzskaņi [p], [b] un [m], kuru izrunā abas lūpas ir aktīvie runas orgāni, un labiodentāli līdzskaņi [f] un [v], kuru izrunā aktīvais runas orgāns ir apakšlūpa, bet pasīvais – augšējie priekšzobi.

Latviešu valodā ir 13 **priekšējie mēleņi**, kurus izrunā, zobiem vai alveolām tuvinot vai piekļaujot mēles galu ([c], [č], [d], [ɟ], [ʒ], [ʃ], [l], [n], [r], [s], [š], [t], [z] un [ž]), 5 **vidējie mēleņi**, kurus izrunā, cietajām aukslējām tuvinot vai piekļaujot mēles redzamās virsmas daļu, kas, mēlei esot miera stāvoklī, atrodas zem cietajām aukslējām ([ǵ], [j], [k], [l] un [ŋ]), un 3 **pakaļējie mēleņi**, kurus izrunā, mīkstajām aukslējām tuvinot vai piekļaujot mēles redzamās virsmas daļu, kas, mēlei esot miera stāvoklī, atrodas zem mīkstajām aukslējām ([g], [x] un [k]).

Ja artikulācijas vietas vai pasīvā runas orgāna apzīmēšanas vietā latviešu valodas līdzskaņu klasificēšanai kopā ar artikulācijas veida apzīmēšanu izmanto aktīvā runas orgāna norādi, zūd atšķirības starp līdzskaņiem [s] un [š], [z] un [ž], kas visi ir priekšējie mēleņi un mediālie spraudzeņi, kā arī [c] un [č], [ɟ] un [ʒ], kas visi ir priekšējie mēleņi un afrikatīvie slēdzeņi. Citu valodu līdzskaņu klasifikācija pēc šādiem principiem būtu vēl problemātiskāka, tāpēc jāatzīst, ka galveno informāciju par līdzskani sniedz artikulācijas veida un artikulācijas vietas norāde, jo šie parametri pamatos nosaka arī līdzskaņa akustisko kvalitāti. Aktīvā runas orgāna norāde tomēr ir vēlama, jo sniedz papildinformāciju, kas precīzē līdzskaņa izrunas procesu.

Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā tiek piedāvāts līdzskaņus klasificēt arī pēc **mēles gala stāvokļa**, pēc **mēles vidējās daļas funkcijas**, pēc **artikulācijas centru skaita**, pēc **mīksto aukslēju stāvokļa** un pēc **trokšņa un toņa elementu attieksmēm** (Laua 1997, 31–33).

Pēc **mēles gala stāvokļa** latviešu valodas līdzskaņus iedala **apikālos**, t. i., ar mēles galu izrunājamus un **dorsālos**, t. i., ar mēles muguru izrunājamus. Šādu parametru izmantojums līdzskaņu klasifikācijai nav lietderīgs, jo līdzskaņa izrunai izmantojamā mēles daļa jau ir norādīta, raksturojot aktīvo runas orgānu¹². Turklāt starptautiskajā praksē priekšējie mēleņi, t. i., līdzskaņi, kurus izrunā ar mēles galu, tiek dalīti pēc tā, kura mēles gala daļa piedalās to izrunā – ja līdzskani izrunā ar pašu mēles galiņu, t. i., mēles gala vertikālo daļu, to sauc par **apikālu**, bet, ja līdzskani izrunā ar mēles virsmas sākuma daļu (apmēram 1 cm platumā), to sauc pa **laminālu**. Latviešu fonētikā lietotais apzīmējums **apikāls** neatbilst starptautiski lietotajam, tāpēc var radīt nepareizu priekšstatu par latviešu valodas līdzskaņu izrunu, jo gandrīz visi latviešu valodas priekšējie mēleņi tiek izrunāti lamināli. Tas būtu jāņem vērā, ja līdzskaņa aprakstā vēlas norādīt tā izrunā iesaistīto mēles daļu.

¹² Klasificējot mēleņus pēc artikulācijas vietas, nosaukumā parasti atspoguļo tikai pasīvo runas orgānu.

¹³ Latviešu fonētikā apikāliem līdzskaņiem atbilst visi priekšējie mēleņi, bet dorsāliem – visi vidējie un pakaļējie mēleņi.

Pēc **mēles vidējās daļas funkcijas**, t. i., pēc tā, vai mēles vidējā daļa tiek vai netiek tuvināta vai piekļauta cietajām aukslējām, latviešu valodas līdzskaņus iedala **mīkstos** un **cietos**. Par **mīkstiem līdzskaņiem** pieņemts saukt tos, kurus izrunā ar mēles muguras priekšējo daļu pie cietajām aukslējām, t. i., vidējos mēleņus ([ǰ], [j], [k], [l] un [ŋ]). Visus pārējos līdzskaņus, t. i., tos, kurus neizrunā, veidojot gaisa plūsmai šķērslī pie cietajām aukslējām, pieņemts saukt par **cietiem līdzskaņiem**. Šāds dalījums fonētiski nav būtisks, jo atsevišķi nodala līdzskaņu grupu, kura no pārējiem tiek šķirta jau pēc artikulācijas vietas jeb pasīvā runas orgāna pazīmes. Fonoloģijā dalījums cietos un mīkstos līdzskaņos ir attaisnojams, jo palīdz formulēt fonēmu pārmaiņu likumus, atspoguļojot skaņu savstarpējo ietekmi runas procesā.

Latviešu valodas līdzskaņu dalījums pēc **artikulācijas centru skaita** pamatojas uz atziņu, ka dažu līdzskaņu izrunā vērojami divi artikulācijas centri. Pēc artikulācijas centru skaita latviešu valodas līdzskaņus iedala **viencentra** un **divcentru** līdzskaņos. Ja līdzskaņa izrunas laikā runas orgāni (divi aktīvie vai aktīvais ar pasīvo) veido vienu šķērslī gaisa plūsmas ceļā, līdzskani sauc par **viencentra** līdzskani. Ja līdzskaņa izrunas laikā runas orgāni veido divus šķēršļus gaisa plūsmas ceļā, līdzskani sauc par **divcentru** līdzskani. Tradicionālajā latviešu valodas fonētikā pieņemts runāt par divcentru mēleņiem [č], [č̥], [š] un [ž], afrikatīvo slēdzeņu piederību šai grupai skaidrojot ar to, ka to sastāvā ir divcentru spraudzeņi [š] un [ž]. Spraudzeņi ar diviem artikulācijas centriem savukārt tiek raksturoti kā troksneņu veids, „kur šķērslis spraugas veidā rodas divās vietās, citiem vārdiem – elpas plūsmai jālaužas cauri divām spraugām” (Laua 1997, 55). Pasaules fonētikā par divcentru līdzskaņiem atzīst galvenokārt slēdžeņus ar diviem artikulācijas centriem, piem., vienlaicīgs bilabiāls un (lingvo)velārs eksplozīvs slēdzenis ([kp] un [q̟b]). Pagaidām nav drošu ziņu, ka pasaules valodās būtu reāli divcentru berzeņi, jo visiem līdzskaņiem, kas par tādiem tiek tradicionāli uzskatīti, šņākšanai līdzīgo gaisa turbulenci nosaka tikai viens no sašaurinājumiem gaisa plūsmas ceļā, bet otrs ir atvērtāks un tikai modificē berzeņa akustisko kvalitāti (Ladefoged, Maddieson 1998, 329–332). Analizējot latviešu valodas līdzskaņu izrunas datus, jāatzīst, ka arī [č], [č̥], [š] un [ž] artikulācijā sprauga pie cietajām aukslējām ir atvērtāka un tikai modificē alveolārā berzeņa kvalitāti, tāpēc būtu uzskatāma par sekundāru jeb papildartikulāciju, kas atbilst attiecīgā viencentra līdzskaņa palatalizācijai. Lai arī fonoloģijā otrā artikulācijas centra jēdziens tiek izmantots fonēmu pārmaiņu skaidrošanai un likumu formulēšanai, tas būtu jāpārskata, jo neatbilst patiesībai.

Pēc **mīksto aukslēju stāvokļa** latviešu valodas līdzskaņus iedala **orālos** un **nazālos**. Līdzskanis ir **orāls**, ja tā izrunas laikā mīkstās aukslējas

ir paceltas, bloķējot gaisam ceļu uz deguna dobumu, un gaisa plūsma tiek virzīta caur mutes dobumu. **Nazāls** ir līdzskanis, kuru izrunājot, mīkstās aukslējas ir nolaistas, visu skaņas izrunas laiku saglabājas orāls slēgums, gaiss plūst caur deguna dobumu. Latviešu valodā visi līdzskaņi, izņemot nazālos slēdzenus, ir orāli, tāpēc šāds dalījums zaudē jēgu, jo ir ietverts jau artikulācijas veida raksturojumā.

No akustiskā viedokļa pēc **trokšņa un toņa elementu attieksmēm**, t. i., pēc sonoritātes latviešu valodas līdzskaņus dala **troksneņos** un **skaneņos**. Par **troksneņiem** pieņemts uzskatīt līdzskaņus, kuru spektrā dominē trokšņa elements, kas izpaužas haotisku, neregulāru svārstību veidā. **Balsīgajiem troksneņiem** pamatā ir trokšņa elements, kas rodas, gaisa plūsmai pārvarot šķērslī runas aparātā, bet to papildina balss saišu vibrāciju rezultātā radītais toņa elements, kas iezīmē ļoti nosacītu svārstību cikliskumu. Šādi līdzskaņi latviešu valodā ir [b], [d], [ʒ], [ʃ], [g], [ǵ], [j], [v], [z] un [ž]. **Nebalsīgos troksneņus** veido tikai šķēršļa noteiktais trokšņa elements, jo to izrunas laikā balss saites ir atplestas un nevibrē. Latviešu valodā nebalsīgie troksneņi ir [c], [č], [f], [x], [k], [ķ], [p], [s], [š] un [t]. **Skaneņu** jeb **sonantu** spektrā dominē toņa elements, tāpēc oscilogrammā vērojamas vokāļiem līdzīgas cikliskas svārstības, ko nosaka balss saišu vibrācijas. Līdzīgi vokāļiem latviešu valodā visi skaneņi ir balsīgi, bet skaneņu spektrālā enerģija bieži ir vājāka par vokāļu enerģiju. Tas skaidrojams ar atvēruma samazinājumu gaisa plūsmas ceļā, gaisa plūsmas virziena maiņu vai papildus rezonatora (deguna dobuma) pievienošanu. Latviešu valodā skaneņi ir līdzskaņi [l], [ļ], [m], [n], [ņ] un [r].

Nobeigumam

Šajā rakstā īsumā tika ieskicētas atšķirības, kas vērojamas vienu un to pašu fonētisko procesu aprakstā un klasificēšanā tradicionālajā latviešu un starptautiskajā fonētikā. Ja šajos jautājumos iedziļinās vairāk, jāatzīst, ka principiāli pretēju uzskatu šajās pieejās nav, bet dažādās fonētikas tradīcijas ir noteikušas atšķirības terminoloģijas izveidē, kā arī to, kuras no skaņu īpašībām ir izceltas kā būtiskākās. Rakstā norādīti termini, kuru lietojums varētu radīt pārpratumus citu valstu fonētiķiem. Raksta autors ir mēģinājis norādīt arī uz tām skaņu pazīmēm, kuru izmantojums skaņu apzīmējumos nebūtu vēlams, jo šīs pazīmes neatbilst realitātei.

1. Crystal, D. *Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 4th edn. Oxford : Blackwell Publishers Ltd., 1997.
2. Grigorjevs, J. *Latviešu valodas patskaņu sistēmas akustisks un auditivs raksturojums*. Rīga : LU LaVI, 2008.
3. Grigorjevs, J. Latviešu valodas divskaņu akustisks raksturojums. No: *Valodniecība: Latvistika un somugristika : LU Raksti*, 746. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 40.–47. lpp.
4. Ladefoged, P., Maddieson, I. *The Sounds of the World's Languages*. Oxford : Blackwell Publishers Ltd., 1998.
5. Laua, A. *Latviešu literārās valodas fonētika*. 4. izd. Rīga : Zvaigzne ABC, 1997.
6. Lippus, P., Pajusalu, K., Allik, J. The Tonal Component in Perception of the Estonian Quantity. In: Trouvain, J., Barry, W. J. (eds.) In: *The Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences: 16th International Congress of Phonetic Sciences, Saarbrücken, Germany, 6–10 August 2007*. Saarbrücken, pp. 1049–1052.
7. Lippus, P., Pajusalu, K., Allik, J. The tonal component of Estonian quantity in native and non-native perception. In: *Journal of Phonetics*, Volume 37, Issue 4, 2009, pp. 388–396.
8. Markus, D. Latviešu valodas patskaņu fonoloģiskā klasifikācija. No: *Valoda un literatūra kultūras aprītē. Latvijas Universitātes Zinātniekie raksti*, 624. sēj. Rīga : LU, 2000, 135.–143. lpp.
9. Strautiņa, V., Šulce, Dz. *Latviešu literārās valodas fonētika, ortoepija un ortogrāfija*. Liepāja : LiePA, 2004.
10. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa LU LaVI, VVA. Rīga : Madonas poligrāfists, 2007.

Metonīmija plašsaziņas līdzekļos

Metonīmijas jēdziens un funkcijas

Par metonīmiju sauc nosaukuma pārnēsumu uz sakara pamata, proti, kādas lietas vai parādības nosaukumu izmanto citas lietas vai parādības nosaukšanai, kam ar pirmo ir kāds sakars. Tā, piemēram, teikumā *Visa zāle dziedāja līdzī vārds zāle* izmantots, lai nosauktu zālē sēdošos cilvēkus, bet teikumā *Vai šoreiz bija jālasa arī Čaks?* vārds Čaks attiecināts uz dzejnieka Aleksandra Čaka darbiem.

Metonīmijas raksturošanai izmantojami tie paši termini, kas atklāj metaforas struktūru. Arī metonīmijā ir **apzīmējošais** jeb vārds, kuru izmanto nosaukšanai (piemēros: *zāle* un *Čaks*), un **apzīmējamais** jeb īstenības lieta vai parādība, uz kuru vārds tekstā attiecināts (piemēros: zālē sēdošie cilvēki un Aleksandra Čaka darbi).

Metonīmija līdzās metaforai ir izplatīts vārdu atvasināto nozīmju rašanās veids valodā. Kā vairākkārt norādīts valodnieciskajā literatūrā, gandrīz visas atvasinātās vārdu nozīmes ir vai nu metaforiskas, vai metonīmiskas (Падучева 2004, 157; Cruse 2004, 110). Piemēram, vārda *galva* atvasinātā nozīme 'priekšmeta, auga augšējā, apaļā, pāresnītā daļa' (*naglas, pīpes, āmura, magones galva*) ir metaforiska, jo tās pamatā ir līdzība pēc formas un novietojuma, turpretim nozīmes 'mati' (*mazgāt, sukāt galvu*), 'prāts, apziņa' (*gudra galva, cilvēks ar galvu*) un 'cilvēks, arī dzīvnieks kā skaitīšanas vienība' (*septiņu galvu liela ģimene, ganāmpulkā simts galvu*) (Latviešu valodas vārdnīca, 301–302) ir metonīmiskas, jo balstās uz sakaru starp galvu un matiem, galvu un prātu vai galvu un pašu cilvēku vai dzīvnieku.

Metonīmiska saikne starp parādībām ir tik pierasta un ikdienišķa, ka valodā nostiprinājušās metonīmijas vairs neuztveram kā nosaukuma pārnēsumu un, lietojot tādus izteikumus kā *katliņš vārās* (ūdens katliņā vārās), *veikals strādā* (veikala darbinieki strādā), *sakārtosim somu* (sakārtosim mantas somā), neapzināmies, ka to pamatā ir metonīmija. Metonīmisks nosaukuma pārnēsums lielākoties nav tik ekspresīvs kā metaforisks pārnēsums, jo balstās uz visiem zināmām lietu un parādību attiecībām, ir dabiskāks un nesaistās ar vispārināšanu.

Iepriekš minētie piemēri rāda, ka daudzos gadījumos metonīmija ļauj īsināt tekstu (*spainis tek, nevis ūdens tek cauri spinim*), tāpēc to bieži

izmanto sarunvalodā. Ir parasts veikalā, kafejnīcā un citur lūgt divas kafijas vai tējas, vienu mazo alu u.tml., ar to domājot divas tases vai vienu mazo glāzi dzēriena. Ja sakām, ka mums patīk vai nepatīk Rainis, Šekspīrs, Ziedonis, tad ar to domājam viņu darbus. Metonīmija ir svarīgs **valodas līdzekļu taupīšanas** jeb ekonomijas līdzeklis, tādēļ to mēdz saukt par lingvistiska slinkuma izpausmi.

Metonīmija ne tikai ļauj taupīt valodas līdzekļus, bet palīdz uztvērējam **identificēt** runas priekšmetu, pievēršot uzmanību kādai raksturīgai pazīmei. Izvēlēta pazīme no uztveres viedokļa parasti ir vieglākais ceļš uz nosaukamo lietu vai parādību, citiem vārdiem sakot, metonīmija atvieglo informācijas apstrādi. Piemēram, teikumā *Dodiet man vienu minerālūdeni!* (nevis *Dodiet man vienu pudeli minerālūdens*) pazīme, pēc kuras iespējams priekšmetu identificēt, ir nevis tā, ka dzēriens pildīts pudelēs, bet pudeles saturs.

Vienlaikus izvēlēta pazīme palīdz arī **raksturot** runas priekšmetu, proti, norāda, kurai pazīmei attiecīgā saziņas situācijā pievēršama īpaša uzmanība. Piemēram, metonīmiskā vārdu savienojumā *silta jaka* (jaka, kuru uzvelkot ir silti) priekšmets identificējams pēc tās pazīmes, kas noteiktā saziņas situācijā ir vissvarīgākā. Teikumā *Valdībā ir vajadzīgas gudras galvas* cilvēka apzīmēšanai izvēlēts tieši vārds *galva*, nevis kādas citas ķermeņa daļas nosaukums, jo galva asociējas ar prātu. Preses konferencē izskanējis teikums „*Lauku Avīze*” *vēl nav ieradusies* uzsver tās iestādes svarīgumu, kuru reportieris pārstāv (tātad tas nenozīmē gluži to pašu, ko, piemēram, „*Lauku Avīzes*” *reportieris Jānis Kalniņš vēl nav ieradies*). Raksturojošā funkcija īpaši spilgti izpaužas, ja metonīmiski lietots vārds izteicējā, piemēram, *Esmu pati uzmanība* (Ungerer, Schmid 2006, 131).

Vienā no mūsdienu valodniecības vadošajiem virzieniem kognitīvajā lingvistikā tiek uzsvērts, ka metonīmija bieži ir ne tikai nosaukšanas līdzeklis, bet arī **domāšanas paņēmieni**. Piemēram, ja sakām *nopirkt Pikaso* (nevis *nopirkt Pikaso gleznu*), domājam ne tikai par pašu mākslas darbu, bet arī par mākslinieku un viņa nozīmi mākslas vēsturē. Savukārt teikumā *Niksons bombardēja Hanoju* uzsvērtā Niksona personīgā atbildība par notikušo (Лакофф, Джонсон 2008, 66).

Tātad metonīmija palīdz identificēt un raksturot runas priekšmetu, bet ne visas metonīmijas ir motivētas. Piemēram, *Universitātei vajag vairāk gudru galvu* ir motivēta metonīmija, turpretim *Universitātei vajag vairāk čaklu roku* – nemotivēta. Darbība universitātē ir joma, kur svarīgas cilvēku intelektuālās spējas, tāpēc saistība starp cilvēku un galvu ir loģiska, bet saistība starp cilvēku un rokām šajā kontekstā nav motivēta. Ir svarīgi, kāda ir pieredzes joma, kuru metonīmija aktivizē un kādas ir sabiedrības zināšanas par to (Ungerer, Schmid 2008, 128–129).

Vispārlietojamas, valodā nostiprinājušās metonīmijas ir saistītas ar visai sabiedrībai labi zināmām pieredzes jomām. Piemēram, vietas nosaukumu iedzīvotāju vai varas iestāžu vietā lieto bieži, jo iedzīvotāji un varas iestādes parasti pārstāv valsti, pilsētu vai citu teritoriālu vienību: *Visa Eiropa satraukusies par putnu gripas izplatību; Francija ir noraižējusies par jauniešu nemieriem; Jēvle nesen pasludināja sevi par vistālāko punktu ziemeļos, kur top viskijs; Brisele ir apsolījusi vienlīdzīgu ekonomisko politiku visām valstīm; Krievija būvēs divus gāzes vadus uz Ķīnu.*

Metonīmiskā nosaukuma pārnese tipa

Daži izplatītākie metonīmiskā pārnese tipa ir šādi:

- trauka nosaukums satura vietā vai otrādi (*Viņš izdzēra divas pudeles, Tējkanna vārās, Dodiet man vienu baltu kafiju*),
- autora nosaukums sacerējuma vietā (*Lasām Šekspīru, Es jūs piespiedīšu mīlēt Raini*),
- kontrolētāja vai vadītāja nosaukums kontrolējamā vietā (*Napoleons zaudēja cīņā pie Vaterlo*),
- vietas nosaukums tur atrodošos cilvēku vietā (*Klase atviegloti nopūtās, Viss ciems saskrēja skatīties*),
- vietas nosaukums iestādes vietā (*Iereibušos šoferus policija parasti nogādā Hospitāļu ielā*),
- vietas nosaukums ar to saistīta notikuma vietā (*Pēc Turīnas mūsu hokejisti daudzus savus atbalstītājus zaudēja, Pērlhārbora joprojām ietekmē ārpolitiku*),
- iestādes nosaukums ar iestādi saistītās darbības vietā (*Pagaidīsim līdz skolas sākumam*),
- darbības nosaukums darbības vietas vietā (*Lekcijā bija grūti nosēdēt, Viņa ir koncertā*),
- iestādes vai organizācijas nosaukums tajā strādājošo cilvēku vietā (*Rit bibliotēka strādās līdz vieniem, Dailes teātris lieliski uztvēris Šekspīra garu*),
- valsts nosaukums valdības vietā (*Izraēlas viedoklis šajā jautājumā nav skaidrs*),
- laika posma nosaukums notikuma vai paveicamā ceļa posma vietā (*Pastāsti par vakardienu! Šis mirklis izšķīra viņa likteni, Viņš dzīvo piecas minūtes no universitātes*),
- jūtu nosaukums jūtu objekta vietā (*Vakar satiku savu pirmo mīlestību*),
- mācību priekšmeta nosaukums uzdevuma vietā (*Vai matemātiku izpildīji?*),
- materiāla nosaukums no tā izgatavotas lietas vietā (*Man patīk*

nēsāt zeltu, nevis sudrabu, Mūsējie šogad izcīnīja tikai vienu bronzu),

- daļas nosaukums veselā vietā vai otrādi – šāda tipa metonīmijas sauc par **sinekdohām** (*Viņam jāpabaro daudzas mutes, Zālē bija tikai pazīstamas sejas*).

Var veidoties arī metonīmisku pārnese virknes, piemēram: vieta – iestāde – darbinieki (*Volstrīta ir panikā, Kremlis klusē, Baltais nams neatbild*).

Jāpiebilst, ka visaptverošu un nepretrunīgu metonīmiju klasifikāciju, visticamāk, nav iespējams izveidot. Vairākus iepriekš minētos metonīmiju tipus var skaidrot arī citādi, piemēram, metonīmiju „valsts nosaukums valdības vietā” varam traktēt arī kā daļas un veselā attiecsmju izpausmes, jo valdība ir daļa no valsts.

Daļa metonīmiju ir universālas, raksturīgas daudzām pasaules valodām, citas raksturīgas tikai dažām valodām. Piemēram, krievu valodā mēdz vienā vārdā saukt darbību un darbības rezultātu vai līdzekli (*sooruženije* ‘būvēšana, celšana’ un ‘būve, celtnē’, *upakovka* ‘iepakošana’ un ‘iepakojums’). Latviešu valodā minētās nozīmju atšķirības parasti izsaka, izmantojot atšķirīgus vārddarīšanas līdzekļus (piemēram, *izstrāde* – darbība, *izstrādne* – rezultāts).

Metonīmijas dažādos valodas paveidos

Kā iepriekš minēts, metonīmiju plaši izmanto sarunvalodā, jo īpaši profesionālajā valodā, galvenokārt īsuma labad. Par piemēru var minēt viesmīļa teikto: *Sestais galdiņš pasūtīja kolu* (tātad klients pie sestā galdiņa), vai par anekdoti kļuvušus uzrakstus gan uz frizētavas durvīm: *Bārdas dzīšana ar galvas griešanu* (tātad matu griešanu), gan petrolejas izsniegšanas punktā: *Pilsoņiem ar gariem kakliem petroleju neizsniedz* (tātad pilsoņiem, kuriem ir pudeles ar gariem kakliem).

Metonīmiju izmanto arī zinātnes valodā. Samērā plaši izplatīta ir metonīmiska terminu daudznozīmība, kad vienā vārdā sauc gan zinātnes nozari, gan tās izpētes objektu. Piemēram, terminam *gramatika* ir divas nozīmes: ‘valodniecības nozare, kas pēta valodas gramatisko sistēmu’ un ‘valodas gramatisko parādību kopums’ (Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca, 131–132). Zinātniskos tekstos metonīmija var būt arī viens no līdzekļiem, ko izmanto, lai mazinātu subjektivitāti, atsvešinātu tekstu no autora: *valodas materiāls parāda ... pētījums atsedz parādības cēloņus* u. tml. (patiesībā to dara teksta autors, balstoties uz valodas materiālu vai pētījumu).

Plašsaziņas līdzekļos sastopamies ar daudzveidīgu metonīmiju izmantojumu, jo, kā iepriekš norādīts, metonīmiju var izmantot gan teksta īsināšanai, gan nosauktās parādības vieglākai identificēšanai,

gan raksturošanai. Tātad metonīmija līdzīgi metaforai var būt arī mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis, kas koncentrētā veidā izsaka bagātu saturu, raisa uztvērējā asociācijas: *Koķeta viltība, jutekliskums un drosme tērpjas melnās mežģīnēs un koši sarkanās augstpapēžu kurpēs. Pielaiķo tās un dodies dēkās ..* (Santa). Metonīmiju var veiksmīgi izmantot virsrakstos, kur nepieciešams gan lakoniskums, gan saturiska ietilpība: *Ūdre bauda Maskavu* (Ir).

Vienā no plašsaziņas līdzekļu žanriem – reklāmās – uzskatāmi redzams, ka metonīmija reizē var būt gan valodas līdzekļu taupīšanas līdzeklis, gan mākslinieciskās izteiksmes līdzeklis: *Nokod labu garastāvokli!* (nokožot šokolādi, radīsies labs garastāvoklis), *Aizmet savas resnās drēbes!* (aizmet drēbes, kuras tu vilki, kad biji resna), *Pārskaiti sev Audi!* (pārskaiti sev naudu, par kuru varēsi iegādāties Audi), *Visgaršīgākā aizsardzība taviem zobiem* (zobu pasta, kas aizsargā zobus, ir visgaršīgākā), *Sāc jaunu, veselīgāku, slaidāku dzīvesveidu jau šodien!* (sāc dzīvot tā, lai kļūtu slaidāka). (Par metaforu un metonīmiju lietojumu reklāmās plašāk sk. Lokmane 2009.)

Nemotivēts metonīmiju lietojums

Plašsaziņas līdzekļos sastopam arī ne mazumu nemotivētu metonīmiju. Raksturīgi, ka nemotivētas, vairumam valodas lietotāju svešas metonīmijas nereti izraisa smaidu, jo tiecamies tās uztvert tiešā, nevis pārnēstā nozīmē: *Viesturs šovakar bija īpaši iss un korekts* (TV Panorāma) (Viestura teiktais bija iss), *Es pašlaik esmu ļoti nekonkrēts* (Bez tabu) (Es pašlaik runāju/izsakos nekonkrēti), *Viktors Lapčenoks pašlaik ir septītais labāk pārdotais mākslinieks mūsu valstī* (Bez tabu) (Viktora Lapčenoka dziesmu ieraksti ir septītajā vietā pēc pārdošanas apjoma?). Nemotivētās metonīmijās sakars starp apzīmējošo un apzīmējamo nav pašsaprotams, tāpēc grūti uztverams, un vārda tiešā nozīme nāk prātā pirmā.

Teksta īsuma dēļ avīžu virsrakstos un reklāmās tiek lietotas ne visai veiksmīgas sarunvalodas metonīmijas: *Neizmeklēs lietas noplūdi* (Diena). Var nopludināt informāciju par krimināllietu, nevis pašu lietu. Sarunvalodas iespaidu atstāj arī vārda *bakalaurs* lietošana bakalaura grāda apzīmēšanai: *Galva arī pēc bakalaura paliek galva, nevis putekļu krātuve!* (Ir).

Daudz metonīmiju sastopam sporta komentāros, jo tās ir sporta profesionālās leksikas daļa, tomēr uztvērējam, kas šajā jomā nav speciālists, specifiskas sporta metonīmijas šķiet nemotivētas.

Lietu vai personu nosaukumi, kuros izmantota viena raksturīga īpašība, lai norādītu uz visu objektu, ir metonīmiski. Šādus nosaukumus varētu uzskatīt par daļas un veselā attieksmju izpausmi jeb sinekdohu (Ungerer, Schmid 2006, 155). Nosaukuma veidošanai vienlaikus var

izmantot vārddarināšanas līdzekļus. Piemēram, ir zināms, ka trīs punktu metienus basketbolā sauc par *trijniekiem* vai *trīnīšiem*, bet soda metienus – par *sodiņiem*: .. *kad ar labo roku treniņā iemetu pirmo **trijnieku**, biju pārlaimīga* (Sporta Avīze)¹. Neparastāk un mazliet komiski šķiet, ka futbola bumbu un hokeja ripu sauc par *apaļumu*, jo tas rada asociācijas ar vārda *apaļums* sarunvalodas nozīmi ‘apaļīga ķermeņa daļa’: .. ***apaļums**, nevienu neskāris, negaidīti nokļuva vārtu tīklā* (Neatkarīgā), .. *sekoja piespēle uz centru, kur kaučuka **apaļums** trāpīja pa slidu Marekam Stālam un ielidoja Henrija Lundkvista cietoksnī* (Neatkarīgā).

Metonīmisks pārneseums var notikt arī bez vārddarināšanas līdzekļu izmantošanas, piemēram, ja centra spēlētāju sauc vienkārši par centru: *Vienīgais nominālais **centrs**, kurš regulāri spēlē* (Zaķis), *savāc 3,8 atlēkušās bumbas un ir 7–10 cm īsāks par oponentiem* (Sporta Avīze). Dažos gadījumos metonīmisks pārneseums rodas regulāra kāda vārda izlaiduma jeb elipses dēļ: .. *bet tad sasitu galvu un **fizisko** [formu?] ļoti ilgi netrenēju* (Neatkarīgā), *Te vēl Elina Babkina laukuma vidū pamanās pazaudēt bumbu, ļaujot Samšei aizskriet **ātrajā** [uzbrukumā]* (Neatkarīgā), *Es uzskatu: labāk lai tad samet **garie** [spēlētāji], bet galvenais, lai spēli nedabū sajust **ārējie** [spēlētāji]* (Sporta Avīze). Juzdami, ka tekstā ir kāds nozīmes pārneseums, žurnālisti metonīmiski lieto vārdu dažkārt liek pēdīnās, kaut gan tas lietas būtību nemaina un teikto nepadara labāk saprotamu: .. *spēlētāji regulāri kavēja bumbas kustību, pieļaujot pavisam brīvus metienus un regulāri nogulēja mājiniņu „**ātros**”* (Sporta Avīze), *Kad Latvijas izlase gatavojas spēlēm ar potenciāli stiprākām izlasēm, nereti tiek uzsvērts, ka nedrīkst zaudēt „**ātros vārtus**”* (Sporta Avīze). Ātrie vārti ir vārtu zaudējums vai guvums drīz pēc spēles sākuma.

Ir dzirdētas un vairumam saprotamas metonīmijas, ka kamanīņu trase ir *ātra* vai *lēna*, bet izrādās, ka tā var būt arī *rupja* vai *maiga*: *Mūžīgi ir tā, ka no **rupjajām trasēm** atbraucot uz **maigajām**, es par daudz pārgriežu* (Neatkarīgā). Neprofesionālis tikai aptuveni var nojaust, kas ar to domāts, – laikam nepieciešams vājāk vai spēcīgāk griezt kamanas. Iespējams, ka šie vārdu savienojumi uztverami metaforiski, proti, kamanīņu trasi iztēlojamies kā rupju vai maigu cilvēku.

Teksta uztveri var apgrūtināt tas, ka lietotas vairākas metonīmijas vienlaikus (var būt izmantotas gan vairākas atsevišķas metonīmijas, gan vairākpakāpju nosaukuma pārneseums): *Ir kādas desmit **valstis**, kuras var **iebraukt pirmajā trijniekā*** (Sporta Avīze), *Piloti ir kādi piecpadsmit, kuri var **iebraukt medaļās*** (Sporta Avīze). Ar vārdiem *medaļa* un *trijnieks* ir nosauktas trīs godalgotās vietas, ar *iebraukšanu* šajā godalgotajā vietā

¹ Rakstā izmantoti piemēri no Ilzes Vāveres bakalaura darba *Mākslinieciskās izteiksmes līdzekļi sporta ziņās*. Rīga : Latvijas Universitāte, 2008.

jāsaprot tik ātrs nobrauciens bobslejā, ka finišējot tiek iegūta godalgota vieta, turklāt to dara nevis pati valsts, bet noteiktas valsts sportisti.

Nemotivētas, ar profesionālās valodas īpatnībām saistītas metonīmijas ir izplatītas kosmētikas līdzekļu reklāmās. Tās bieži saistītas ar nevajadzīgu abstraktu nojēgumu konkretizāciju: *5 patikami, sulīgi, īpaši mirdzoši un caurspīdīgi šķidrā lūpu spīduma toni* (Oriflame katalogs). Mirdzošs un caurspīdīgs ir pats lūpu spīdums, tātad viela, nevis tonis. *Abrazīvās vai skābās formulas, tāpat kā jaunie produkti, pie kuriem tava āda nav pieradusi, var to kairināt*.. (Cosmopolitan). Formula ir abstrakts jēdziens, tā nevar kairināt ādu. Savukārt lūpu krāsas reklāma *Noturīga un izcili zīdaina sajūta* (Oriflame katalogs) acīmredzot jāsaprot šādi: ja uzklājam noturīgu un zīdainu lūpu krāsu, sajūta ir „noturīga” un „zīdaina”.

Virkne nepārdomātu metonīmiju ir gan runātajās, gan rakstītajās laika ziņās. Vienas pieredzes jomas elementi runātāja apziņā ir cieši saistīti, tāpēc nemanot varam sākt lietot vienu nosaukumu cita vietā. Kaut gan saprašanos tas neapgrūtina, literārajā valodā tas tomēr nebūtu vēlams, jo zūd izteiksmes precizitāte. Līdzīgi kā nereti aplam sakām *lētas cenas* (patiesībā lētas ir preces, bet cenas ir zemas), tā laika ziņās dzirdam un lasām, ka *Gaisa temperatūra sasils līdz pat 25 grādiem* (TV3) (sasilst gaiss, nevis temperatūra). Metonīmijas un metaforas kombinējums saskatāms teikumā *..vidējā temperatūra pasaulē ir uzstādījusi jaunu siltuma rekordu* (lr) – sasilt var tikai gaiss, kura nosaukšanai metonīmiski lietots vārds *temperatūra*, savukārt siltais gaiss tiek personificēts apgalvojumā, ka tas var uzstādīt rekordu.

Nereti metonīmiju lietojums padara tekstu pārāk nekonkrētu. Valsts nosaukumu var lietot ne tikai iedzīvotāju vai valdības, bet arī citu ar valsti saistītu nojēgumu nosaukšanai. Tomēr dažkārt būtu nepieciešams precizēt, par ko tieši ir runa, lai teikums būtu vieglāk uztverams: *Kamēr Latvija mocījās ar Šanhajas Expo paviljona uzstādīšanu, Ķīna turpināja augt par 10% gadā* (lr) (labāk – *Ķīnas ekonomika turpināja augt*).

Sejas nosaukšana cilvēka vietā, kā piemērā *Sabiedrībā zināmu seju esot bijis maz*, noteiktā lietojumā uzskatāma par motivētu, konvencionālu metonīmiju. Kā uzsver kognitīvās lingvistikas pārstāvji, metonīmija *seja* – cilvēks ir kultūras piederums: lai iegūtu priekšstatu par to, kāds izskatās cilvēks, skatāties galvenokārt uz seju, nevis citām pazīmēm (Лакотф, Джонсон 2008, 63). Tomēr šādu metonīmiju lieto galvenokārt tad, ja grib uzsvērt, ka cilvēks ir vai nav pazīstams, un to nevajadzētu padarīt par modes vārdu. Daudzas plašai sabiedrībai zināmas personas sauc gandrīz tikai par *TV sejām, reklāmas sejām, TV šovu sejām, TV ziņu sejām* un tamlīdzīgi: *Ar jaunu matu griezumu visus negaidot pārsteigusi priekšapmaksas sarunu kartes „Zelta zivtiņa” reklāmas seja Jana*.. (Vakara Ziņas), *TV seja Anna*

Rozīte (Santa). Iespējams, žurnālistiem ir vieglāk lietot šādu vispārīgu nosaukumu, jo nav nepieciešams konkretizēt personas nodarbošanos, bet pašiem nosauktajiem šāds vienpusīgs apzīmējums diez vai ir tīkams, proti, par vienīgo svarīgo īpašību tiek uzskatīta viņu daudz redzētā seja.

Vēlēšanās tekstu īsināt un reizē nespēja formulēt darītāja nosaukumu novedusi pie arvien plašāka tādu metonīmiju izmantojuma kā *Teksts un foto Ivars Āboliņš* (Klubs), *Avots: Katrīna Kardināla, Dr. Psihol. (Cosmopolitan), Teksts – Ieva Alberte, Foto – Jānis Saliņš* (Ir). Labāk būtu norādīt, ka minētās personas ir teksta vai fotogrāfiju autori.

Valodnieciskajā literatūrā vairākkārt norādīts, ka vienskaitļa formas lietošana daudzskaitļa vietā un otrādi arī saistīta ar metonīmiju, precīzāk, tās paveidu sinekdohu (Лакофф, Джонсон 2008, 62). Piemēram, ja vārdu, kas nosauc diskrētu (tātad atsevišķu, norobežotu) objektu, lieto kā vielas nosaukumu vai abstrakta jēdziena nosaukumu vienskaitlī, šāda lietojuma pamatā ir metonīmija: *I can hear too much cello and not enough violin* (burtiski – *Es dzirdu pārāk daudz čella un pārāk maz vijoles*). Šajā piemērā mūzikas instrumenta nosaukums lietots skaņas nosaušanai (Ungerer, Schmid 2006, 331).

Vispārinātā (sugas) nozīmē dažādās pasaules valodās mēdz lietot gan vienskaitļa, gan daudzskaitļa formas: **Modernais cilvēks** skatās tikai uz nākotni, **Mūsdienu teātris** ir komercializējies, **Papagaiļi** dzīvo ilgi. Te katrā valodā izveidojušās savas respektējamās tradīcijas, tāpēc latviešu valodā ļoti konkrētu lietu nosaukumus vispārinātā nozīmē pēc krievu valodas parauga nebūtu vēlams lietot vienskaitlī, kā tas vērojams vairākos veikalu skatlogos: **Visai precei** atlaide 30% (vēlams – *visām precēm atlaide 30%*).

Pēdējā laikā plašsaziņas līdzekļos vērojama arī pretēja tendence – daudzu abstraktu jēdzienu nosaukumi, kurus vispārīgās nozīmes dēļ lieto tikai vienskaitlī, parādās daudzskaitļa formās (par netradicionālu daudzskaitļa formu lietojumu sk. šajā izdevumā arī Dainas Nitiņas rakstā). Visbiežāk daudzskaitlī tiek lietoti vārdi, kas nosauc kādu darbību, tādējādi tie zaudē vispārīgumu un apzīmē konkrētu notikumu: *.. mēs vairs nespējam uztaisīt kaut kādas skandalozas **ricības**, izmantojot spēka struktūras ..* (Neatkarīgā), *Es domāju, ka mēs savas dzīves laikā atdodam savu individuālo brīvību kaut kādām **virzībām**, kuras var būt ļoti aplamas, var novest pie nozieguma* (Ir), *.. varbūt krīzes apstākļos, kad visur budžeti ir saspiesti, ar kontrolējošām **darbībām** varētu nesteigties?* (Neatkarīgā). Minētajos piemēros vajadzētu lietot vienskaitļa formas, tā saglabājot vispārinājumu.

Konkrētas nozīmes vārdu *lieta* un *tiesa* vietā palaikam lieto vispārīgos un nozīmes ziņā neatbilstošos *lietvedība* un *tiesvedība*: *Septiņos gadījumos auditori – šajā gadījumā tie ir Labklājības ministrijas (LM) speciālisti – ir uzsākuši šādas **lietvedības*** (Neatkarīgā), *Kopumā sāktas 11*

administratīvās **lietvedības** par personu atrašanos narkotisko vai psihotropo vielu ietekmē .. (Diena), *Pat tad, ja iztiksim bez zaudētām tiesvedībām, svarīgākais jautājums ir – ar cik lieliem zaudējumiem nemākulīgā bankas pārņemšana būs beigusies?* (Ir). Vārdnīcā norādīts, ka abi vārdi lietojami vienskaitlī: *lietvedība* ir 'iestādes dokumentēšanas (dokumentu sastādīšanas, kārtošānas u.c.) sistēma' (Latviešu valodas vārdnīca, 597), savukārt *tiesvedība* – 'likumā noteikta tiesas procesa kārtība' (Latviešu valodas vārdnīca, 1093).

Bieži bez kādas vajadzības daudzskaitlī lieto vārdu *risks*, iespējams, lai uzsvērtu, ka risks var izpausties dažādi: *To izdarīja tikai šogad martā, pamatojot ar starptautisko konsultantu „Nomura” ieteikumu, nevis detalizēti izskaidrojot visus scenārijus, riskus, izmaksas* (Ir).

Arī daudzos citos nemotivētu metonīmiju lietojuma gadījumos pamatā ir vispārīgā un konkrētā jaukšana, precīzāk, nevēlama abstraktu nojēgumu konkretizācija, piemēram, ceļu uzraksta *Ziepniekkalna virziena rekonstrukcija* vietā būtu vēlams *Ziepniekkalna virziena ielu rekonstrukcija* vai *lelu rekonstrukcija Ziepniekkalna virzienā*.

Nereti vērojams, ka vārdus *suga* un *šķirne* lieto tur, kur labāk iederētos konkrēts dzīvnieku nosaukums: *Šī pitonu suga, kas sastopama Sidnejā, nav indīga* .. (labāk – *šīs sugas pitoni nav indīgi*), *Amatas novada „Zakiši” .. slaveni ar trušu dārzu. Dažādās šķirnes apskatāmas būrišos* .. (SestDiena). Precīzāk būtu teikt, ka būrišos apskatāmi dažādu šķirņu truši. Nemotivēts vispārinājums ir arī nākamajā piemērā: *Atvadu sveicienus izstieptiem kakliem māj zosu ģimilija un baltu pīlīšu kārtīgā virtene* diķī (SestDiena). Atvadu sveicienus māj pašas pīles, nevis pīļu virtene.

Vispārīgas nozīmes svešvārdus *arhitektūra*, *ģeogrāfija*, *ģenētika*, kas nosauc zinātņu nozares, lieto tur, kur daudz labāk iederētos vārdi *māja*, *teritorija* un *ģēni*: *Vasarnīca Pabažos .. Smalka, tīra un iedvesmojoša arhitektūra, kurā es labi izgulējos* (Ir), *Es apbrīnoju pasaules arhitektus, kas strādā tik plašā ģeogrāfijā, kā viņi spēj kontrolēt savu ideju realizāciju?* (Ir), *Holšteinas melnraibo govju ģenētika* veidota tā, lai piens satur vairāk olbaltumvielas un mazāk tauku .. (Ir).

Vispārīgā un konkrētā sajaukums vērojams šādā teikumā: *Visām avārijā cietušajām personām bijusi nepieciešama neatliekamā palīdzība, kas arī vēlāk notikuma vietā ieradusies* (Delfi). Teikuma pirmajā daļā vārdu savienojums *neatliekamā palīdzība* lietots ar vispārinātu nozīmi 'darbība, kas .. atvieglo (kādam ko)' vai 'medicīnisku pasākumu kopums' (Latviešu valodas vārdnīca, 756), savukārt otrajā teikuma daļā šī vārdu savienojuma aizstājējs vietniekvārds *kas* attiecināts uz medicīniskās organizācijas pārstāvjiem.

Vārdu *skaitļi* un *cipari* jaukšanas pamatā arī ir metonīmija: *Protams,*

ja paskatāmies uz „Rolling Stones”, tas vienai rokgrupai ir kārtīgs vecums. Šausmas mani nepārņem; esmu pilnīgi neitrāls pret **cipariem** (SestDiena) (precīzāk – skaitļiem), Informējam par uzziņu dienesta trīsciparu numura maiņu uz **četrzīmju ciparu** (pareizi – četrzīmju vai četrsciparu numuru).

Iestādes nosaukums darbinieku nosaukšanai tiek izmantots bieži un pamatoti, tomēr dažkārt šādas metonīmijas liekas komiskas: „**Straupe**” ir raksta vērtā, jo **nemauro kā neslauktas govīs un nebrauc uz Rīgu piketēt, bet saimnieko klusi un gudri** (Ir). Metonīmija *iestāde* – darbinieki raksturo darbiniekus saistībā ar to tiešajiem pienākumiem, tāpēc ekspresīvais salīdzinājums (*nemauro kā neslauktas govīs*) un piketa pieminēšana šajā gadījumā ir pretrunā ar metonīmijas dabu.

Tikpat komiskas ir vairākas citas metonīmijas, kurās sakars starp apzīmējamo un apzīmējošo ir grūti konstatējams. Par piemēru var minēt šādu virsrakstu: **Svinīgas jēra ribiņas** (Ir). Tālāk tekstā lasām: *Kad Latvijā viesojas citu valstu galvas, vizītes oficiālajā darba kārtībā noteikti ir svinīgās vakariņas un uzzinām, ka šoreiz vakariņās augstajiem viesiem pasniegtas jēra ribiņas. Savukārt apakšvirsraksta **Izdemolētā senioru erotika** (Vakara Ziņas) jēga atklājas tikai raksta beigās: „Penthouse tika raksturota kā „erotiska izklaides vieta cilvēkiem cienījamā vecumā”. kluba telpās notikusi zādzība un demolēšana.*

Frazeoloģisms *sabiezināt krāsas* neparasti un ne visai veiksmīgi transformēts šādā metonīmijā: *Izglītības un zinātnes ministre Tatjana Koķe: **jautājums** par mācību grāmatu un darba burnīcu iegādi tiek pārlieku **sabiezināts*** (Diena).

Nāvējošs var būt šāviens, bet nākamajā piemērā saistība starp apzīmējošo (mēnesi, tātad laika posmu) un apzīmējamo (šāvieniem) nav pašsaprotama, tāpēc teikums ir komisks: *Oktobris ASV armijai bijis **nāvējošākais mēnesis*** (TV Panorāma).

Iespējams, ka metonīmija ir arī šāda neskaidra vārdu savienojuma pamatā: *Sergejs Eizenšteins un Jesaja Berlins arī piedzima Rīgā, bet, lai **viņi notiktu**, viņiem bija no Rīgas jāaizbrauc* (Ir). (Varbūt autors gribējis teikt – lai ar viņiem kaut kas nozīmīgs notiktu?)

Tātad metonīmijas plašsaziņas līdzekļos lieto gan teksta īsināšanas, gan (ne vienmēr veiksmīgu) māksliniecisku meklējumu dēļ. Nemotivētas metonīmijas liecina arī par neprasmīgu, neiederīgu profesionālās sarunvalodas vai pat profesionālā žargona lietojumu, kā arī par konkrētā un abstraktā jaukšanu vai, precīzāk, abstraktu nojēgumu nevēlamu konkretizāciju.

1. Cruse, A. *Meaning in language*. Oxford : Oxford UP, 2004.
2. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006.
3. Lokmane, I. Pārmaiņas vārdu semantikā un saistāmībā reklāmas katalogos. No: *Valoda: nozīme un forma. Plašsaziņas līdzekļu valoda*. Rīga : LU, 2009, 89.–97. lpp.
4. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa. LU LaVI, VVA. Rīga : Madonas poligrāfists, 2007.
5. Ungerer, F., Schmid, H.-J. *An introduction to cognitive linguistics*. Pearson, Longman, 2006.
6. Лакофф, Дж., Джонсон, М. *Метафоры, которыми мы живём*. Москва : URSS, 2008.
7. Падучева, Е. В. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва : Языки славянской культуры, 2004.

VĀRDS IZLOKSNĒS

Inese Zuģicka

Iesaukas mūsdienu Latgalē

Eiropas valstīs katram cilvēkam ir vismaz viens personvārds, kas tiek fiksēts dokumentos. Taču daudzus cilvēkus neoficiālās situācijās (mājās, skolā, darbā, draugu un paziņu lokā) dēvē vēl kādā personvārdā, kas netiek fiksēts oficiālajos dokumentos. Šis neoficiālais personvārds visbiežāk ir iesauka.

Ģinšu vai cilšu sabiedrībā iesauka bija vienīgais cilvēka identificēšanas līdzeklis, bet mūsdienās tā saglabājusi savu nozīmi blakus priekšvārdam un uzvārdam. Tā ietver ne tikai informāciju par nosaukto cilvēku, bet arī glabā valodas leksikas daudzveidības liecības, jo daudzu iesauku pamatā ir izlokšņu vārdi, tajās atspoguļojas dialektālas gramatiskās formas, kā arī attiecīgā laika posma sarunvalodas iezīmes.

Iesauku pētīšana ir salīdzinoši jauna valodniecības apakšnozare ne tikai Latvijā, bet arī citās valstīs. Iesaukas sāktas pētīt tikai XIX gs. beigās–XX gs. sākumā. Krievijā par iesaukām (to klasifikāciju un darināšanu) sāka interesēties pēc II pasaules kara. Savukārt lietuviešu iesaukas plaši pētījis un aprakstījis Alviņš Butkus (Butkus 1995). Lielbritānijā 20. gs. 70. gados iesaukas, to funkcionēšanu un lietošanu pētījuši Vernons Nobls (Noble 1976), Kriss O'Nils (O'Neil 1979) u. c. Savukārt Latvijā nelielu Kurzemes un Vidzemes iesauku vākumu publicējis Juris Plāķis (Plāķis 1936–1939), Latgales iesaukas (kā pats autors norāda, *pasaukšonas* un *palames*) apkopojis un nedaudz analizējis Leonards Latkovskis (Latkovskis 1968), bet jauniešu iesaukas 20., 21. gs. mijā pētījusi Vineta Ernstsone (Ernstsone 2002) un Ilze Štrausa (Štrausa 2008). Dažus rakstus iesaukām veltījis O. Bušs (Bušs 2003; 2009).

Lielākajā Latvijas daļā iesauku ir maz, jo līdz II Pasaules karam Vidzemē, Kurzemē un Zemgalē cilvēki dzīvoja viensētās. Vienā saimniecībā nebija daudz cilvēku, maz bija vārda brāļu un māsu, līdz ar to nebija vajadzības dot kādu „papildvārdu”, respektīvi, iesauku (Сталтмане 1981, 106). Savādāka situācija bija Latgalē, kur cilvēki dzīvoja ciemos. Uz viensētām Latgalē pārgāja daudz vēlāk nekā citviet Latvijā, tikai 20. gs. 20. gadu beigās, 30. gadu sākumā (Leikuma 1995, 268). 1968. gadā Leonards Latkovskis savā grāmatā „Latgoļu uzvārdi, palames un dzymtas” raksta: *palames ir ļūti rakstureīga parōdeiba latgaļu sabidriskajā dzeivē. Tei ir īpaša sabīdryska parōdeiba par sevi, kas ir pētejama nu kulturvēsturyskō,*

volūdnicyskō un etiskō veidūkļa. Kotrai atsevišķai sātai voi mōju grupai bez oficialō nūsaukuma voi uzvōrda, kaidis beja īraksteits īstōžu dokumentūs, pastōvēja naoficials pasaukums, sauklis voi palame. Tūs beja davuši kaimiņi, un kotram pasaukumam voi palamei beja kaidis seihs gadejums pamatā (Latkovskis I 1968, 191). Līdzīgi ir arī mūsdienās. Reti lauku teritorijās kādai ģimenei vai tās locekļiem nav iesaukas, daži pat tikuši pie divām. Iesauka aiziet no mutes mutē, un drīz vien to zina ne tikai kaimiņi, bet arī citi pagasta iedzīvotāji. Iesauku (Latkovskis tās dēvē par *pasaukšonom*) un palamu¹ Latgalē nav mazums. Iesauka ir viens no savdabīgākajiem īpašvārdu veidiem, tā funkcionē tikai runas līmenī. Iesaukas kā emocionāli ekspresīvi personvārdi visbiežāk tiek lietotas sarunās par trešo, klāt neesošo personu; to norāda arī L. Latkovskis (Latkovskis I 1968, 124). Ļoti retos gadījumos iesaukas lieto personas uzrunāšanai labi pazīstamu cilvēku vidū. Iesaukas visbiežāk rodas no vispārlietojamās leksikas vārdiem. Lai šāds vārds kļūtu par personvārdu, svarīgs priekšnoteikums ir asociācijas. Nereti par kādas personas individuālo iesauku kļūst apelatīvs, kuru lieto kā vispārinošo vārdu vairāku personu apzīmēšanai, piemēram, garu cilvēku apzīmēšanai – *Garais*, rudu matu īpašnieku apzīmēšanai – *Rudais*. Bet tiklīdz tas kļūst par personvārdu (šajā gadījumā par iesauku), vārds no apelatīvās leksikas pāriet onomastiskajā (iegūst onomastisko nozīmi).

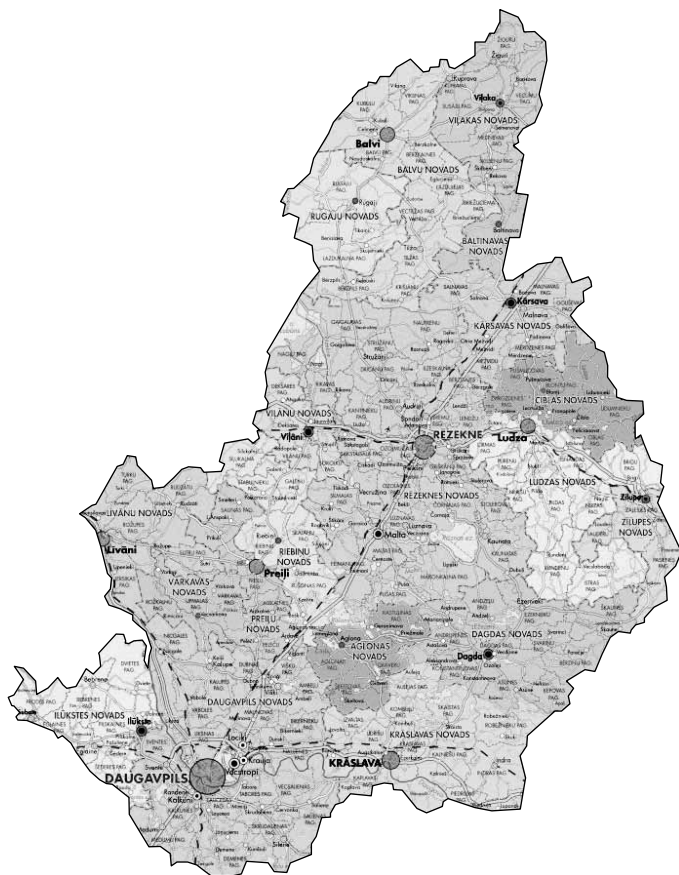
Iesaukas būtiskākā pazīme ir nosaucamās personas īpatnību akcentēšana. Iesaukas ir kā tilts no vispārlietojamās leksikas uz onomastisko (Butkus 1995, 26). Katras iesaukas pamatā ir gan subjektīvi, gan objektīvi faktori, kas nosaka iesaukas motivētājpazīmes izvēli. Iesauku visbiežāk iemanto cilvēki, kuri ir izraisījuši interesi, ir kāda notikuma galvenie dalībnieki vai kā citādi piesaistījuši uzmanību. Iesauka rodas kā reakcija uz stimulu, kurš var būt tiešs vai pakārtots. Aptaupjatie iedzīvotāji² norāda, ka visbiežāk reakciju izraisa:

- ārējā izskata īpatnība (šādas iesaukas motivāciju pētniekam nav grūti atšifrēt);
- rakstura īpašības, respektīvi, kādas īpašas pazīmes viņa personības struktūrā: raksturā, uzvedībā vai runas veidā (šādu motīvu min arī Ernstsone 2002, 422);
- notikums;
- profesija, darba vieta;

¹ Termini *iesauka* un *palama* rakstā tiek lietoti kā sinonīmi. Lai arī L. Latkovskis norāda, ka *pasaukšonas nu palamem pēc byuteibas ir styngri jōnūšķir, jo palame.. satur nūlomōšonu, pazamōšanu, nycynōšonu un apsmikli* (Latkovskis I 1968, 191), tomēr raksta autore savos pētījumos lieto vienu terminu – *iesauka*, tādējādi apzīmējot neoficiālu personvārdu, kurš akcentē nosaucamās personas atšķirību no pārējiem.

² Iesauku materiāls vākts Centrālātlagalē – Preiļu, Riebiņu, Aglonas, Līvānu, Vārkavas, Viļānu, Rēzeknes novadā.

- protests pret vispārpieņemtām normām;
- iemīļoto izteicienu lietošana;
- dzīvesvieta;
- cits personvārds (priekšvārds vai uzvārds) u. c.

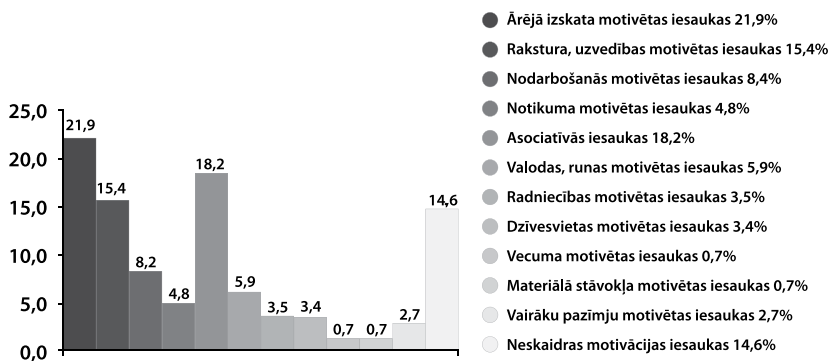

1. attēls. Latgales plānošanas reģiona pašvaldību administratīvi teritoriālais iedalījums, 2010 (sk. <http://esf.latgale.lv/latgales-attistibas-programma-2010-2017-gadam/grafiska-un-kartografiska-informacija/>)

Pēc jaunā administratīvā dalījuma Latgales plānošanas reģionu kopš 2009. gada veido 19 novadu un 2 pilsētu pašvaldības. Latgales reģions austrumos robežojas ar Krieviju, dienvidaustrumos ar Baltkrieviju un dienvidos ar Lietuvu. Šo valstu valodu ietekme jūtama latgaliskajās izloksnēs, līdz ar to arī iesauku materiālā. Latgales iesauku materiālā atspoguļojas gan fonētiskie, gan morfoloģiskie, gan leksiskie dialektismi.

Iesauku klasifikācija pētnieku darbos nav vienota. Tomēr dominē iesauku klasifikācija pēc to motivācijas, retāk – pēc struktūras vai jaukta tipa klasifikācija. Iesaukas tiek arī klasificētas pēc nosaukamo personu skaita, respektīvi, individuālās un grupu iesaukas (Butkus 1995, 35). Tradicionāli iesaukas tiek analizētas pēc **motivatīvās semantikas**, resp. semantikas, kas īpašvārdiem piemītusi to tapšanas brīdī – tad, kad apelatīvs vai cits īpašvārds pārtapa jaunā kvalitātē, bet saistījums ar apelatīvo leksiku vai motivējošo īpašvārdu vēl bija skaidri uztverams, dzīvs.

Iesaukas ir emocionāli piesātinātas, ekspresīvas un tās bieži rodas kāda notikuma vai kutelīgas situācijas rezultātā, kā arī uzsverot kādu rakstura vai uzvedības īpatnību. Atšķirībā no citiem personvārdiem, iesaukām ir skaidri zināma vai – dažbrīd – nojaušama motivācija. Apkopotā materiāla analīze rāda, ka iesauku motivācija 95,9 % gadījumu ir skaidra. Kā norāda N. Podoļska, iesaukas visbiežāk veidojas, sugas vārdam pārtopot personvārdā, respektīvi, procesā, ko sauc par onimizāciju. Līdzās onimizācijai bieži vien notiek arī transonimizācija – viena onīma jeb īpašvārda pāreja citā īpašvārdu kategorijā (Подольская 1988, 91, 138). Apkopotais materiāls liecina, ka Latgalē mūsdienās radušās iesaukas ir precīzi motivētas, jo cilvēki, kas tās ir devuši, zina, kāpēc attiecīgā persona tiek dēvēta tieši šādā neoficiālajā personvārdā. Materiāla analīze rāda, ka iesaukas var būt semantiski marķētas (tādas, kas norāda uz cilvēka miesas uzbūves, kā arī rakstura, uzvedības īpatnībām, iemīļoto nodarbošanos) un semantiski nemarķētas (citu personvārdu motivētas). Sastopamas arī iesaukas, kuru patiesā motivācija nav saglabājusies, lai arī tās aktīvi funkcionē neoficiālajā komunikācijā.

2.attēls. Iesauku iedalījums no motivatīvās semantikas viedokļa

Apkopotais iesauku materiāls (kopumā – vairāk nekā 900 iesaukas) šajā rakstā analizēts no motivatīvās semantikas viedokļa. Iesaukas iedalītas 12 lielās grupās, kuras savukārt sadalītas apakšgrupās un analizētas, atkarībā no materiāla specifikas.

1. Ārējais izskats ir pirmais signāls, kas pievērš sev uzmanību. Lielu daļu no apkopotā materiāla veido ārējā izskata (matu, sejas, ādas krāsas, miesas, auguma uzbūves, gaitas) motivētas iesaukas. Nereti tiek saskatīta līdzība ar kādu pasaulē pazīstamu personību, grāmatu, mākslas filmu, animācijas filmu varoni, tēlu. Sastopamas vairāku ārējā izskata motivēto pazīmju iesaukas.

Piektu daļu no šajā grupā apkopotā materiāla veido galvas un sejas daļu (matu, acu, bārdas, ūsu, zobu, ausu, deguna, lūpu, sejas krāsas, sejas veida) īpatnību motivētas iesaukas. Šajā rakstā tiks dots vispārīgs ieskats, neanalizējot sīki katru ārējā izskata niansi.

1) Galvas, sejas īpatnību motivētas iesaukas (iesauku piemēri šeit un turpmāk fiksēti – atbilstīgi reālajam lietojumam – latviešu literārajā valodā vai latgaliskajās izloksnēs; iesauku motivācijas skaidrojumos daļēji saglabāts informantu izteiksmes veids).

Mati: nereti iesaukas tiek dotas, raksturojot matu krāsu, griezumumu, sakārtojumu. No matu krāsām tiek akcentētas blondā un sirmā, melnā un rudā; iesauku vākumā nav fiksēta neviena brūnās krāsas motivēta iesauka. **Blondīne** s blondi mati, **Boltuo Mara** s gaiši mati, **Hlorakss** v (< *hlors*) sirmiemi matiem, **Putiņe** v (< *putiņš*) jauns vīrietis ar sirmiemi matiem, **Melnais krauklis** v tumši mati, **Melnā/Melnā vārna** s nokrāsoti melni mati, **Ruduo** s rudmate. Kā metaforas radušās iesaukas **Lapseņa** s rudmate, **Ryžais kačs** s rudmate. Kā redzams, matu krāsas akcentēšanai tiek izmantoti dzīvnieku nosaukumi: *krauklis, vārna, lapseņa, kačs*.

Savukārt matu griezumums, sakārtojums pārsvarā iesaukā tiek izteikts ar metaforu, visbiežāk saskatot līdzību ar kādu dzīvnieku, priekšmetu u. c.: **Adatgalva** s mati nogriezti „ezītī”, **Jožiks** (< kr. *ёжук* ‘ezītis’) v jaunībā matus taisīja „ezītī” un ļoti patika purpināt, **Jožs** (< kr. *ёж* ‘ezis’) v mati nogriezti „ezītī”. Savukārt uz kailu galvirsu norāda tādas iesaukas, kā **Globuss** v plikpauris, **Plešs** v (< kr. *плешь* ‘galvas plikums, kaila galvirsas’) pliks galvvidus, **Rekets** v vienmēr staigā nocrīptiem matiem, ādas jakā.

Nereti iesaukā, metaforiski izmantojot priekšmetu, dzīvnieku nosaukumus, tiek akcentētas matu cirtas, kuplums, sakārtojuma veids: **Klukste** s (< *klukste* ‘vista’) pūsmūža vecumā, staigā izplūkātā kā klukste, **Pokuļs, Pokss** v (< *pokulyš* ‘pakulas’) sprogaini, gari mati, **Voilaks** v (< *voilaks* ‘veltenis’) staigāja ar gariem matiem, kuri vienmēr bija savēlušies, **Vuška** s (< *vuška* ‘aita’) sprogaini mati.

Viena no iesaukas iezīmēm ir ironiskums, izsmieklis. Šajā apakšgrupā tāda ironiska iesauka ir **Čirkainais** v, puisim praktiski nav matu, bet ik nedēļu nodzen pāris sīko matiņu. Pats bieži vien saka, ka nevarot vairāk izturēt, jo mati vējā plīvo un lien acīs. Iesaukas motivācija šajā gadījumā ir antonīmiska – norāda uz pretējo pazīmi.

Seja, tās vaibsti arī ir viena no ārējā izskata daļām, kura tieši piesaista uzmanību. *Ausis*: fiksēta viena iesauka, kas ir ausu izmēra motivēta: **Pupausis** v ļoti kārns, ausis izceļas; ausu formu un lielumu akcentē saliktenīesauka, kura ir slēptā metafora: ausis līdzīgas pupiēm. *Acis*: kā iesauku motivētājpazīme ir a) acu krāsa: **Bryunaceite** s tumši brūnas acis; b) acu lielums: **Asaris** s ar lielām, apaļām acīm, kuras līdzīgas zivs acīm; c) acu šaurums: **Ķīniete** s šaurām acīm, līdzīga ķīnietei; d) fizisks defekts: **Deviņacis** v bija viena acs; **Margalka** s (< kr. *морзгамь* 'mirkšķināt') bieži mirkšķina acis. Lielākoties izmantojot dzīvnieku nosaukumus, dažreiz etnonīmus, metaforiski tiek norādīts uz acu lielumu, šaurumu. Etnonīmi *čukča*, *ķīnietis* cilvēku apziņā izveidojuši noteiktu tēlu, kuram viena no pazīmēm ir šauras acis.

Deguns: kā iesaukas motivētājpazīme ir a) deguna garums: **Buratino** s ar garu degunu; b) deguna krāsa: **Mērkaķis** s sarkanu degunu un ļoti neglīta. *Lūpas*: konstatēta viena iesauka: **Peļis cičuks** v uz lūpas bija maza kārpiņa; kad viņš ātri runāja, kārpiņa trīcēja kā peles cičuks. *Zobi*: cilvēki, kuriem ir lieli zobi, ieguvuši tādas iesaukas, kā **Nūtrija** s ar lieliem, uz priekšu izvirzītiem zobiem, **Zyrga zūbs** v lieli priekšzobi; kad smejas, tie ir labi redzami. Arī zobu krāsa un izskats tiek akcentēts: **Zaķītis**, **Zaičiks** v balti, skaisti zobi; pārspīlēti rūpējas par saviem zobiem. Piemēri liecina, ka zobu lieluma un izskata raksturošanai saskatīta līdzība ar dzīvniekiem *nutriju*, *zirgu*, *zaķi*. *Ūsas*: sejas daļas apmatojums virs virslūpas atspoguļojas 3 vienādās iesaukās: **Ūsa** v cilvēks ar garām ūsām. Lai arī sugasvārds *ūsas* ir daudzskaitlinieks, šīs īpatnības raksturošanai iesaukas funkcijā izmantota vienskaitļa forma. *Sejas krāsa*, īpaši sarkanā, dažos gadījumos ir motivētāja iesaukas radīšanai. Uz sārtu sejas krāsu norāda iesaukas: **Būrkuonu Vaļa** s vienmēr sasārtusi seja, **Mogona (Maganēņa)** s meitenei vienmēr sārtotas vaigi. *Sejas īpatnības*: nereti cilvēka seja asociējas ar kādu dzīvnieku, piemēram, **Cuoļs** v pēc izskata līdzinās cālim, **Delfīns** s pēc izskata līdzīga delfīnam. Dažreiz izskats asociējas ar kādu nāciju: **Grieķiete** s seja līdzīga grieķu sievietei. *Galvas izmērs*: divas no šīs grupas iesaukām veidotas kā vārdkopiesaukas, kurās pirmais komponents ir īpašības vārds, bet otrais komponents – sugas vārds. Uz galvas lielumu norāda tādas iesaukas, kā **Kabacs** v liela galva, **Lielā galva** v ar lielu galvu, **Mozuo galvēņa** s mazu galvu.

2) Auguma, miesas uzbūves īpatnību motivētas iesaukas. Liela daļa ārējā izskata motivēto pazīmju ir saistītas ar cilvēka augumu, miesas uzbūvi. Lielākoties šajā grupā iekļautajām iesaukās dominē 2 motivētājpazīmes. Visbiežāk iesauku iegūst ļoti maza vai pretēji – īpaši gara auguma cilvēki, kā arī apaļīgas vai īpaši kalsnas miesas uzbūves īpašnieki.

Šajā grupā var izdalīt vairākas apakšgrupas.

Garš augums: visizplatītākā iesauka gara auguma raksturošanai ir *Garais* (īpašības vārds ar noteikto galotni antroponīma funkcijā): **Garais** v gara auguma (četros pagastos), **Garais Ivars** v gara auguma, vārdkopas otrais komponents ir prv., **Garo Aņa** s gara auguma, liela. Bieži vien gara auguma akcentēšanai tiek izmantoti gan dzīvnieku nosaukumi: **Brīds** v stalts augums, staigā lepnī paceltu galvu, **Dzērve** s gara auguma, ar garu kaklu; gan priekšmetu nosaukumi: **Klapans** (< kr. *κλαпан* 'vārstulis') v ļoti gara auguma, **Makarons** v gara auguma, **Šļauka/Kamera** s gara auguma, **Zeimuļs** v gara auguma, kā arī literāru darbu tēlu vārdi: **Dons Kihots** v garš augums.

Garš un dūšīgs/tievs: Antroponīma funkcijā šajos gadījumos pāriet īpašības vārdi ar noteikto galotni: **Rasnīs** v gara auguma, korpulents, **Lelais Malnais** v augumā garš un resns, **Kūdaiss** v (< izl. *kūds* 'tievs') tievs, garš, kā arī latviešu vai krievu valodas sugas vārdi: **Bekons** v ļoti liela auguma, plecīgs, **Broilers/Leluo vysta** v liela auguma, masīvs un plecīgs, **Bunduļs** v jauns puisis, bet ražens gan augumā, gan platumā, **Kabans** v (< kr. *кабан* 'meža cūka') ļoti liels un masīva auguma vīrietis, **Lemess** v tievs un garš, **Standzeņa** s tieva, slaida, **Šlāngs** v ļoti garš un tievs, visu laiku, pat stāvot, lokās, **Vermišeļs** s (kr. *вермишель* 'nūdeles') ļoti tieva un gara.

Neliela auguma: lielākoties šīs apakšgrupas iesaukas ir metaforiskas: **Gnomis** v (< kr. *гном* 'rūķītis') maza auguma, **Liliputs** s maza auguma, **Metraviks/Metriks** v neliela auguma, **Metruks** v augumā mazāks par citiem darba kolēģiem, **Zvirbulis** v mazs, **Zvierbulis** v maza auguma, žiperīgs.

Īss un dūšīgs/tievs: šo īpašību apzīmēšanai iesaukas funkcijā pāriet sugas vārdi: **Batons** v dūšīgs, maza auguma, **Kurapatka** s (< kr. *куропатка* 'īrbe') maza auguma, apaļīga, **Luoceits** v maza auguma, resns, likām kājām, iet gāzelēdamies, **Makarons** s neliela auguma, apaļīga, **Bluseņa** s sīka, smalka, maziņa, trausla un žiperīga, **Semočka** s (kr. *семечко* '(saulespuķes) sēkliņa') ļoti maza auguma, sīkas miesasbūves.

Korpulents: nereti šī izskata īpatnība tiek akcentēta iesaukā: **Rasnais** v dūšīgs, plecīgs, **Tusnis** v korpulents, **Batons** v bērnībā bija apaļīgs, **Broilers** v apaļīgas miesas uzbūves, **Dyrsa** v apaļīgs vīrietis ar sievišķīgu pēcpusi, **Kļocka** s (< kr. *клячка* 'ķīļķens, klimpa') apaļīga, **Špeķīne** (< izl. *špeks* 'speķis') s korpulenta.

3) Gaitas, motorikas motivētas iesaukas. **Klibais Boļuss** v kliboja, **Modele** v staigā kā modele, **Pingvīns** v gaita līdzinās pingvīna gaitai, **Pīle** s staigā līdzīgi kā pīle, **Putbolists** (< *futbolists*) v ātri staigājis, ar lēkšanu lēcis traktorā, **Peilyns** (< *pīle*) v vizuāla līdzība un gaitas līdzība ar pili.

4) Apģērba, tā daļu motivētas iesaukas. Apģērbs ir viena no cilvēka koptēla, ārējā izskata sastāvdaļām. Tā krāsa, ģērbšanās stils, uzraksti uz apģērba nereti piesaista uzmanību un kļūst par pamatu iesaukas motivācijai. Apģērba motivētās iesaukas lielākoties ir metaforiskas.

Apģērba krāsa: **Luoceits** v ziemā valkā brūnu kažoku, **Kūrmeits** (< *kurmis*) v valkāja melnu bereti, kurai augšā bija pušķītis, kas atgādināja kurmjā asti, **Vāvere** s valkāja rūsganas krāsas džemperī ar oranžām spalvām. *Uzraksts uz apģērba:* **Snikers** v mežā strādājot, bija kombinezons ar uzrakstu „Snikeris”, **Gaizenš** v bērnībā bija cepurīte ar uzrakstu „Gaiziņš”.

Ģērbšanās stils, apģērba kvalitāte, veids u. tml.: **Panska** v veterinārārsts, kurš vienmēr staigā noplīsušos svārkos, **Vajennys** v (<kr. *военный* ‘karavīrs, militāra persona’) visu laiku valkā armijas tipa drēbes, **Freiberģa** v līdzīga cepure kā V. Viķei-Freibergai.

Tiek saskatīta apģērba līdzība ar kādu dzīvnieku, uzmanību piesaista kāds uzraksts vai arī koptēls asociējas ar kādu sabiedrības daļu vai pazīstamu personību.

5) Ārējā līdzība ar kādu slavenu personību, grāmatu vai filmu varoni. Nereti tiek saskatīta cilvēka ārējā izskata līdzība ar kādu slavenu politisku personu, mākslas filmas vai animācijas filmas varoni, literātu vai literāru tēlu. Līdz ar to var teikt, ka katrs pagasts var lepoties ar kādu no zemāk minētajām personībām, tēliem.

Līdzība ar politisku personību: **Brežņevs** v, **Gitlers** v, **Hruščovs** v, **Jeļcins** v, **Leņins** v, **Staļins** v, **Štirlics** v, **Ulmanis** v.

Līdzība ar mākslas filmu, animācijas filmu tēliem: **Boņuks** v neliela auguma, bērnībā nēsāja līdzīgu cepurīti kā filmas „Cilvēka bērns” galvenais varonis Boņuks, **Budulajs** v miesas uzbūves līdzība ar krievu filmas „Budulajs” galveno varoni, **Onslovs** v līdzīgs seriāla „Melnais stils” varonim, **Šarapovs** v izskata līdzība ar tēlu no krievu mākslas filmas „Tikšanās vietu mainīt nedrīkst!”, **Šuriks** v izskatā ļoti līdzīgs krievu filmas „Kaukāza gūstekne” galvenajam varonim Šurikam (3 pagastos), **Tarzāns** v fiziskā līdzība ar vairāku amerikāņu filmu galveno tēlu.

Līdzība ar literāro darbu autoriem, tēliem: **Misenbuords** v sīks miesas uzbūvē, ar smalku bārdu, nu gluži kā Misiņbārdis pasakās, **Puškins** v matu sakārtojums līdzīgs krievu rakstniekam A. Puškinam.

6) Vairāku ārējā izskata pazīmju motivētas iesaukas. **Apelsīns** s apaļīgas

miesas uzbūves, nēsāja oranžu džemperī, **Kabacis** s apaļīga, vienmēr staigā spilgtās drēbēs, **Baltais lācis** v smagnējs, gandrīz baltiem matiem, **Kamielis** v vienmēr staigā noaugušiem, gariem matiem, kūkumu uzmetis, **Brīme** s liela, resna, bez zobiem, **Gorja** s (< kr. *зопе*) ļoti maza auguma, nevarēja aizsniegt divriteņa sēdekli un citu ko arī, **Puhs, Pahmutovs** v apaļīgs, pēc ēšanas parasti saka „puh”, **Fraiers** v (< v. *Freier* ‘precinieks’; slengā *fraiers* ‘stilīgs puisis’) stilīgs, skaists, iznesīgs, **Malnuo Marta** s nēsāja melnas drēbes, krāsoja ļoti tumšas acis, **Zalta Pipeleite** v izskatīgs, saposies, patīk daudzām pagasta sievietēm.

2. Rakstura un uzvedības motivētas iesaukas.

Nav viegli nošķirt, vai iesaukas ir rakstura vai uzvedības motivētas, tāpēc tās tiek apvienotas vienā grupā. Raksturīgākā šāda veida iesauku pazīme ir cilvēka negatīvo vai arī savdabīgo īpašību atspoguļošana un slēpta vai atklāta to apzīmēšana.

Šīs grupas iesaukas ir vienas no ekspresīvākajām, jo tiešā vai netiešā veidā norāda uz nosaukamās personas rakstura īpašībām (viltīgumu, ziņkārību, neiecietību, skopumu utt.) vai uzvedības īpatnībām (pārmērīgu kustīgumu, izveicību). Bieži vien ir grūti nošķirt negatīvās no pozitīvajām īpašībām, jo visas tiek izsmietas, visur jūtams sarkasms. Tālāk analizēts ne viss fiksētais šajā grupā iekļautais iesauku materiāls, bet gan raksturīgāko īpašību motivētas iesaukas.

Ziņkārība, uzbāzība: **Binokļs** v vienmēr redz un dzird, kas notiek savā un kaimiņu pagastos, **Komisārs Reksis** (< no kinofilmas tēla – suņa) s skolotāja, kurai ļoti patīk izspiegot bērņus un pagasta cilvēkus, **Šponka** v (kr. *шпонка* ‘ierievis, ķilis’) vienmēr „bāž degunu”, kur nevajag, **Uni satelite/Pasts** s ļoti ziņkārīga, staigā pa pagastu, ievākdama jaunākās ziņas.

Prasīgums, stingrība: **Adatiņa** s kolhoza laikos tā iesauca, jo bija prasīga un asa, **Kobreņa** (< *kobra*) s zootehnikē fermā, bija prasīga, **Mama** s bija ļoti stingra priekšsēdētāja kolhozā, no viņas daudzi baidījās, **Zelta ragana** s zelta, tāpēc, ka dod naudu, ragana – jo esot nikna (tā mazdēli iesaukuši).

Izveicība: **ludīņszuole** v ļoti kustīgs un dzīvespriecīgs, **Leidoka** (< *lidaka*) s ļoti kustīga un izveicīga, **Pistaļetka** s (< kr. *пистолет* ‘pistole’) ļoti aktīva un ātras dabas, **Zibsnis** v ašs, žiperīgs, **Žiperis** v nemierīgs, kustīgs, ātri pārvietojas.

Viegla uzvedība: **Dona Beiža** s vieglas uzvedības sieviete, **Jaunēklis** v uztur sakarus ar vairākām sievietēm, **Mis Rudzāti/Misene** s mīl iedzert, ir vairāki mīļākie. *Dullums, savdabīga uzvedība:* **Aita** s uzvedas kā aita, **Dunduks** v mazliet dulls, dažbrīd nav prognozējama uzvedība, **Jūceigis** s divaina, savdabīga uzvedība, **Vuška** v (< izl. *vuška*) dīvainis, visus

mēdija, ja viņam kaut kas nepatika, **Meikstyns** v sievišķīgs vīrietis.

Neapmierinātība, gaušanās: Aktrysa s (< kr. *актриса* 'aktrise') māk labi tēlot, nereti izsaka savu viedokli, **Jugaze** s sieviete ir ar skaļu balsi, vienmēr izrāda nepatiku un uzmana savu vīru, **Lielākā ubadze** s visu laiku gaužas, ka nav naudas, **Motoreņš/Motors** s visu laiku ir neapmierināta ar kaut ko un visu laiku bubina kaut ko pie sevis, **Nabogi ģim.** vienmēr sūdzas, ka nav naudas, bet dzīvo pārticīgi, **Skōbais Jōņs** v vienmēr saviebies, seja grumbaina.

Lielība, augstprātība: Puovs v uzpūtīgs, patīk lielīties, ir iedomīgs, **Trapeita** v vienmēr galva bija gaisā kā debesis kāptu, **Rozdailā** s sevi uzskata par skaistu, pārāku par citiem, **Profesors** v daudz gudri runā, **Zelta riklīte** v sevi uzskata par labu dziedātāju, bet īstenībā viņam nav dziedoša balss, **Zeimuļs** v visur zīmējās, plātījās, visur bija klāt, bez viņa nekur.

Nesavākts, nenopietns, gaisīgs: Librese s nenopietna, gaisīga; iesauka radās tad, kad TV sāka reklamēt higiēniskos ieliktnus, **Trjapka** s (< kr. *тряпка* 'lupata') nesavākta meitene, dejojot netur stingru augumu.

Alkoholisms: Keiseļs v gandrīz vienmēr piedzēries, nevarējis sevi noturēt, ļengans, **Mērnieks** v dzērājs, kas staigā pa pagastu, ķerdams citus dzērājus; staigā no vietas uz otru vietu – tā kā mērīdams, **Miedzīņš** v lielāko daļu savas dzīves pavada alkohola reibumā, viņš ir ļoti kluss, **Nadzāruojs** v patīk iedzert, bet citus mēģina pārliecināt, ka viņš nedzer.

3. Nodarbošanās motivētas iesaukas.

Iesaukā mēdz ietvert tiešu vai pastarpinātu norādi uz nosaukamās personas darba vietu, profesiju, vaļasprieku, notikumu, kas saistīts ar nodarbošanos.

1) Darba vietas/profesijas motivētas iesaukas. Visbiežāk mūsdienās šāda veida iesaukas iegūst sabiedrībā labi zināmu profesiju pārstāvji. Apkopotajā materiālā fiksētas vairākas iesaukas, kuras radušās Padomju Savienības laikā, kad visi strādāja kolhozos. Lai arī vairums profesiju ir arī mūsdienās saglabājušās un joprojām lietojamas, tomēr iesauku motivācijas skaidrojumos nereti parādās norādes: *agrāk, kolhoza laikos, PSRS* u. c. Šīs grupas iesaukas ir vienas no noturīgākajām³. Iesaukas, kas radušās *kolhozu laikos*, ir daudzveidīgas motivācijas ziņā, bet ļoti bieži to pamatā ir personas nodarbošanās vai profesija: **Autobusniks** v kādreiz kolhoza laikā strādāja par pasažieru autobusa šoferi, **Brīnumārsts** v vetārsts, strādājis fermā; prasījis, cik govīm vajag teliņus pēc plāna, tik arī dokumentos rakstījis,

³ Iesauka noteiktas sabiedrības daļas neoficiālajā komunikācijā var eksistēt ļoti īsu laiku vai – gluži pretēji – būt dzīvotspējīga pat vēl pēc tam, kad iesaukas īpašnieks ir aizgājis viņšaulē. Pieminot kādu no šiem cilvēkiem, nereti tiek lietota iesauka, nevis viņa oficiālais priekšvārds vai uzvārds.

Gaļas Francis v kāva lopus kolhoza laikā, **Gudreits** v strādāja par elektriķi, labs sava amata pratējs, **Āzītis** v strādājis dārzniecībā, vadoties no teiciena „Āzis par dārznieku”, **Patmaļņiks** v (< izl. *patmalņiks* ‘dzirnavnieks’) kādreiz strādāja dzirnavās par miltu malēju, **Pina Mōte** s kolhoza laikos bija piena savācēja, **Posta Aņa** s agrāk strādājusi pastā par priekšnieci, **Tereškova** s (< pirmā padomju kosmonaute *Valentina Tereškova*) kolhozā bijusi pirmā sieviete šofere.

Lauku teritorijās 21. gs. krīzes laikā ir diezgan grūti atrast apmaksātu darbu, tas pat ir retums, tāpēc cilvēki strādā jebkur, lai nopelnītu iztikai. Nereti šī darba vieta ir tuvākajā pilsētiņā vai novada centrā, nevis mazajās lauku teritorijās. Turpmāk minētas iesaukas, kuras lielākoties tiešā vai pārnēstā veidā ir *darba vietas* motivētas: **Peņa** v (< kr. *пень* ‘celms’) strādā mežā, zāgē kokus, **Kvāps** v strādāja kurtuvē, **Lakteņa** v kurpnieks, **Madapūds** v tirgū tirgoja medu, **Muita** v strādājis par muitnieku, **Muoksla** v ir labs mākslinieks, **Naftas šeihs** v pagastā pārdod degvielu, **Puražers** v (kr. *фуражер* ‘lopbarības sagādnieks’) piegādāja pārtiku, **Rejnīku Īva**, **Andrivs ģim.** kūla rijā linus.

2) Vaļasprieka motivētas iesaukas. Vaļasprieki, kas ir iesauku motivācijas pamatā, ir visdažādākie: bišu audzēšana, interese par reliģijām, tējas dzeršana, gleznošana, dejošana, kolekcionēšana u. c. Vaļasprieku motivētas iesaukas mēdz būt neitrālas vai ar nelielu ironijas pieskaņu: **Biteniece** s nodarbojas ar biškopību, **Buda** v, kad mācījās tehnikumā, ļoti interesējās par budismu, **Čajoks** v (kr. *чай* ‘tēja’) ļoti patika tējas dzeršana, **Hudožņiks** v (< kr. *художник* ‘mākslinieks’) brīvajā laikā gleznoja, **Lambada** s patika dejot Latīņamerikas deju lambadu, **Varde** s krāj suvenīrus, mikstās rotaļlietas vades.

4. Notikuma motivētas iesaukas.

Vienu no interesantākajām grupām veido iesaukas, kuras ir kāda notikuma (atgadījuma, negadījuma) motivētas. Tās rodas kādas smieklīgas vai pikantas, aizraujošas, nejaušas vai tīšas situācijas rezultātā. Tās var iedalīt vairākās apakšgrupās.

1) Pārvietošanās ar kādu transportlīdzekli vai saistība ar to. **Boltais zyrgs** v braukā ar baltu ķēvi, **Golfiks** v pieder auto VW GOLF, **Misters Bīns** s (< Lielbritānijas kinokomēdiju varonis) mašīna kā Misteram Bīnam, **Vācietis** v brauc ar vācu kombainu.

2) Dažādu aizraušanos motivētas iesaukas. **Dons Žuans** v jaunībā bija kaislīgs meitu mīlis, **Meža feja** s jaunībā mēdza izklaidēties ar meža strādniekiem, **Roženovas skaistule** s vienmēr staigā saposusies, sakrāsojusies; Rudzātos

ieprecējusies no Rožupes pag., **Stikla Tekla** s mīlēja krāsoties, **Tarcenka** s bieži apmeklē baznīcu, **Svilpiņiks** v visu laiku svilpoja, **Stenders** v jauns puisis, bija kluss, mierīgs un lēns, balstīja stenderes mūžīgi.

3) Nejauša atgadījuma motivētas iesaukas. **Čipendeils** v (< puišu šovgrupa no ASV) kādā saviesīgā vakarā bija tā iekarsis, ka dejojot izģērbās, **Gagarins** v jaunībā nokrita no motocikla tajā dienā, kad kosmosā aizlidoja Jurijs Gagarins, **Gluobiejs** v mācītājs, iesvētot ceļmalas krustu, norādīja uz Kungu Jēzu, teikdams: „Lyuk, myusu gluobiejs!”; bet tur stāvēja Jāņa Vovera tēvs, kurš tādējādi iemantoja iesauku, **Karūgniesiejs** v vienu gadu 1. maijā pa pagasta galveno ielu nesa PSRS karogu, **Poplavoks** v (< kr. *поплавок* ‘pludinš’) gāja pāri upei un iekrita tajā, **Sojuzniks** v (< kr. *союзник* ‘sabiedrotais’) ir izpalīdzējis kādā pikantā situācijā, **Valāna** v kartupeļu talkā no tāluma viņu sajauc ar velēnu, jo bija izspūruši un pagari mati, **Pans Mabiņniks** v vienam no pirmajiem pagastā bija mobilais telefons, bet nevienam nedeva piezvanīt; ja kāds paprasīja, lai iedod uzzvanīt, viņš teica: „Nā, ite navar, zonys nav!”, **Peržis Boļuss** v skolas laikā bieži pirda; tā sauca līdz nāvei.

4) Cita motivācija. **Amerikanecs** v (kr. *американиец* ‘amerikānis’) skolas gados PSRS laikā bija klases līderis, un tajā laikā Latvijā amerikāņi tika ļoti apbrīnāti, **Docents** v vienīgais, kurš no jauniešu kompānijas mācījās maģistrantūrā; nedzēra, bija šoferis visiem, **Gulivers** v guļ ar vaļā acīm, „guļ i verās”, **Japūns** v vectēvs piedalījies krievu-japāņu karā, **Komunisti** v dedzīgs padomju laiku atbalstītājs un aizstāvētājs, **Posnais Rafaels** v liels gavētājs, **Sliepuotuojs** v nemāk dejojot, pārvietojas pa deju zāli kā slēpotājs uz slēpēm, **Trusāni ģim.** bija ļoti daudz bērnu, **Robežnieks** v reibuma stāvoklī vienmēr runā par zemi, tās robežām, **Redka** v (< kr. *редко* ‘reti’) reti var sastapt mājās, **Kurica** s (< kr. *курица* ‘vista’) skolas internātā ar zēniem „vadājas” kā vista.

5. Asociatīvās iesaukas.

Latviešu personvārdu attīstības pirmsākumos daudzi uzvārdi radās no iesaukām (sk. Staltmane 1981, Balodis 2008). Turpretim mūsdienu antroponimiskajā sistēmā vērojams pretējs process – iesauku rašanās no priekšvārdiem un/vai uzvārdiem. Šīs grupas iesaukas ir semantiski nemarķētas, jo tajās ietvertā informācija visbiežāk ir emocionāli neitrāla. Lielākoties asociatīvās iesaukas rodas no nosaukamo personu priekšvārdiem un uzvārdiem, retos gadījumos no personvārdu saīsinājumiem jeb hipokoristikām. Asociatīvā iesauka ir rotaļa ar cilvēka vārdu (Butkus 1995, 103). Tā parasti neraksturo nosaukamo personu, visbiežāk tā ironiski pārveido cilvēka priekšvārdu vai uzvārdu. Asociatīvo

iesauku apkopotajā materiālā nav mazums. Līdzīgi, kā ārējais izskats, cilvēka personvārds piesaista uzmanību. Ļaujot vaļu fantāzijai, nereti šīs rotaļas ar personvārdu aizrauj cilvēkus, un rodas savdabīgi skaņu, zilbju savirkņēmumi, kuri, nezinot iesaukas attīstības ceļu, šķiet neizprotami.

1) No priekšvārda darinātās iesaukas. Lielāko daļu šīs grupas iesauku veido tās, kuru pamatā ir cilvēku priekšvārdu radītās *fonētiskās asociācijas*. Personvārdi tiek ne tikai saīsināti, bet arī dažādi pārveidoti: **Čuks** v < *Jančuks* < prv. *Jānis*, **Čilona** s < prv. *Ilona*, **Dzeipareņš** v < prv. *Dzintars*, **Gņuška** s < *Agņuška* < prv. *Agnese*, **Inesko-Junesko** s < prv. *Inese*, **Maigais** v < prv. *Maigonis*, **Peļca** s < *Feļca* < prv. *Felicija*, **Ritenis** s < prv. *Rita*, **Šagija** s < prv. *Agija*, **Šaiba** s vārdu spēle: *Baiba-Šaiba*, **Vijole** s < prv. *Vija*,

Nedaudz ir tādu no priekšvārdiem radušos iesauku, kuras ir priekšvārdu etimoloģiskās semantikas motivētas, respektīvi, „tulkotas”: **Spuldze** s < prv. *Spodra*, **Šprakteleite** s < prv. *Gunta*, **Lampočka** s (< kr. *лампочка* ‘spuldzīte’) < prv. *Svetlana*, sal. kr. *свem* ‘gaisma’.

Pavisam nedaudz ir tādu iesauku, kuras ir radušās *onomastisko asociāciju* rezultātā, respektīvi, iesauku iegūst cilvēks, kura priekšvārds vai uzvārds sakrīt ar kādas slavenības priekšvārdu vai uzvārdu (Butkus 1995, 108): **Krištopāns** v < prv. *Kristaps* (saskatīta priekšvārda līdzība ar pazīstama Latvijas politiķa uzvārdu), **Silvesters** s < prv. *Silvija*, saskatot līdzību ar slavenā ASV aktiera *Silvestra Stalones* vārdu.

2) No uzvārda darinātās iesaukas. Mazliet atšķirīgāka situācija vērojama no uzvārdiem radušos iesauku vidū. Lai arī šajā grupā iesaukas tiek grupētas pēc fonētiskām, semantiskām un onomastiskām asociācijām, tomēr atsevišķi jāgrupē tās iesaukas, kuras ir vīra uzvārda motivētas.

Fonētisko asociāciju motivētas iesaukas: arī no uzvārdiem, līdzīgi kā no priekšvārdiem, iesaukas bieži vien rodas kā skaņu, zilbju rotaļas, vai nu saīsinot, vai pagarinot, vai arī pilnībā pārveidojot uzvārdu: **Ančupāns** v < uzv. *Čaunāns*, **Baranka** s < uzv. *Baranova*, **Brokuļs** v < uzv. *Broks*, **Čaula** s < uzv. *Čaunāne*, **Džeirāne** s < uzv. *Čeirāne*, **Grundulis** v < uzv. *Grandāns*, **Kiuļa** v < uzv. *Kivlenieks*, **Kotls** v < uzv. *Kotļarovs*, **Peiļa** v < *Peilāns* < uzv. *Teilāns*, **Pončiks** v < uzv. *Loņčiks*, **Slonka** s < uzv. *Slūka*, **Truba** v < uzv. *Trubanovs*, **Upeņu zapte** v < uzv. *Upenieks*, **Zepelins** v < uzv. *Zeps*.

Semantiskās asociācijas izraisa vai nu uzvārda etimoloģiskā semantika, kas visbiežāk motivē citvalodu cilmes iesauku vai iesauku no leksiskā dialektisma, vai arī kādas zilbes semantiskā asociācija ar kādu sugas vārdu: **Arjol** v < uzv. *Vanags*, sal. kr. *opēn* ‘ērglis’, **Belka** v < uzv. *Belkovskis*, sal. kr. *белка* ‘vāvere’, **Kociņš** v < uzv. *Bērziņš*, **Kruglovs** v < uzv. *Opolais*, sal. kr. *круглый* ‘apaļš’, **Muraveika** v < uzv. *Skudra*, sal. kr. *муравей*

'skudra', **Nalivaika** v < uzv. *Leimanis* > *lej man*, sal. kr. *наливать* → *налить* 'ieliet, pieliet', **Silče** v < uzv. *Silkāns*, **Vucyns** v < uzv. *Vutnāns*.

Vīra uzvārda motivētas iesaukas. Uz šāda veida iesaukām norāda izskaņa *-īne*, kas apzīmē piederību noteiktai dzimtai. Latgalē sievu saukšana vīru uzvārdos, pievienojot izskaņu *-īne*, bija ļoti raksturīga Latvijas pirmās neatkarības laikā. Mūsdienās, īpaši laukos, joprojām šāda veida saukšana nav zudusi. Tas atspoguļojas iesaukās: **Birulīne** s < *Biruļs* < uzv. *Birulis*, **Bolūdīne** s < *Bolūds* < uzv. *Balodis*, **Mičulīne** s < *Mičuļs* < vīra uzv. *Mičulis*.

Onomastiskās asociācijas. Apkopotajā materiālā fiksētas dažas iesaukas, kas radušās no uzvārda onomastisko asociāciju rezultātā: **Brežņevs** v < uzv. *Brenčevs*, **Vasiļisa Prekrasnaja** s < uzv. *Vasile*.

3) No priekšvārda un uzvārda darinātās iesaukas. Fiksētas trīs iesaukas, kas radušās no priekšvārda un uzvārda kopā. Viena no tām veidota kā saliktenis (**Indijuons** v < uzv. un prv. *Indāns Jānis*), otrā – kā iniciāļi (**SS** s < prv. un uzv. pirmie burti), bet trešajā gadījumā iesauka radusies onomastisko asociāciju rezultātā (**LNT** v priekšvārds un uzvārds tāds pats kā LNT žurnālistam).

6. Valodas, runas motivētas iesaukas.

Valoda, runa, tāpat kā ārējais izskats, ir viena no pirmajām pazīmēm, kad ļauj cilvēkus iepazīt un arī atšķirt pārējo vidū.

1) Runas paradumu, runas veida motivētas iesaukas. **Balalaika** v (< kr. *балалайка* 'balalaika') kad iedzer, daudz runā, **Bļauka** v ar ļoti skaļu balsi, **Bubyns** v (< *bubynuot* < *bubināt* 'paklusi, dusmīgi murmināt') neskaidri, neprecīzi, klusi runā, **Jotaks** v runas aizvilkšanās, lietoja „jo-jo-jo”, **Kačīne** s skolotāja; klusi kliež, runā, ka neviens nevar īsti sadzirdēt, runa līdzinās ņaudēšanai, **Ņaudīte** s runa līdzīga ņaudēšanai, **Rupors** v ļoti skaļi runā.

2) Izteicienu motivētas iesaukas. **Čaukstins** v meitenes sauca par *čaukstītēm*, **Ezereņš** v pats izteicās: „Asu pylns kai ezereņš”, **Gurkeits** v kad iedzēris, parasti tomēr saka: „asmu kai gurkeits”, **Johaidi** v katra teikuma beigās lieto šo izteicienu, **Kaķitim ar akmentiņu** v ļoti bieži lietoja šo teicienu, **Maganenš** v vecis, kurš piedzēries meitenes sauca par *maganenom*, **Ņuņņa** v pie sevis visu laiku dūngo: „Ņuņņa, ņuņņa!”, **Vilks** v agrāk vienmēr visas sarunas beidzis ar sakāmo „Lai tevi vilks neēd!”, **Zalta vārts** s runājot par labu cilvēku, saka: „Zalta vārts”, **Jā i nē** v sarunās bieži lieto kopā šīs abas partikulas.

3) Sarunas tēmas motivētas iesaukas. **Cics** v sarunas laikā bieži vien runā par sievietēm un piemin krūtis, **Sekss, Seksambajevs** v visu laiku runā par seksu.

4) Sasveicināšanās frāžu motivētas iesaukas. **Batareikins** v (< kr. *батарейка* 'kabatas baterija') zemessargu mācībās ir radists, bieži sveicinās: „Sveiki, batareiki!”, **Bumbuļs** v visus sveicina ar saucieni „Sveiks, bumbuļ!”, **Monika** v skolas gados vienmēr sveicinoties teica: „Čau, Monika!”

7. Radniecības motivētas iesaukas.

Šajā grupā iekļautas iesaukas, kuras ir pārmantotas vienā vai vairākās paaudzēs, kā arī iesaukas, kuras saistītas ar kāda radnieka (visbiežāk tēva, vectēva) nodarbošanos. Vairākām iesaukām motivācija nav zināma, vien fakts, ka mantota no tēva, vectēva vai (retos gadījumos) mātes.

1) No vectēva, tēva mantotas iesaukas. **Barūklis** v < vectēva iesaukas, **Blusa** v < tēva iesaukas, **Īgotņis** v < vectēva iesaukas, vectēvs dzīvoja savas sievas mājā, **Duņdiniks** v < tēva iesaukas, **Onteits** v < tēva iesaukas.

2) Ar mātes personvārdu saistītas iesaukas. **Koltovāns** v mātes uzv. *Koltova*, **Pūčulēns** s < mammas iesaukas *Pūcīte*, **Začs** v < *Začīnes* dēls, **Baibyns**, **Baibiņiks** v < no mātes prv. *Baiba*.

3) Ar tēva, vectēva personvārdu, nodarbošanos saistītas iesaukas. **Komendanta Petris** v tēvs bija sādžas vecākais – komendants, **Miljonāns** v < tēva iesaukas *Miljons*, **Peksis** v < *Pētera* dēls, **Prancužu Petris** v < tēva prv. *Francīšeks*, **Skroderu Anna** s tēvs bijis skroderis, **Vaņķins** v < tēva prv. hipokoristikas *Vaņka*, **Penza** v viņa vectēvs dienējis *Penzā*, **Renso** v čigāna dēls, **Skraučāns** v dzimtā ir bijis skroderis, **Zotiks** v vectēvs bija sociāldemokrāts, **Sukaruks** v (< kr. *сухая рука* 'sausā, izkaltusi roka') vectēvam viena roka bija izkaltusi, nekustīga, **Makins** v tēvs visu laiku ir dziedājis dziesmu par kaut kādu Makinu.

4) Ar vīra, sievas, citu radu personvārdu, nodarbošanos, izskatu saistītas iesaukas. **Negra** s māsa mantojusi iesauku no brāļa; tumša ādas krāsa, **Peilyns** v < *Peileites* vīrs, **Petriņa** s < no vīra prv. *Pēteris*, **Seipuls** s < vīratēva iesaukas *Seipuls*, vīratēvs dzīvojis mazā sādžā *Seipulnieki*, **Stepceļs** v < *Stepce* < sievas prv. *Stefānija*, respektīvi, *Stepces* vīrs, **Vaņķiene** s < no vīra prv. hipokoristikas *Vaņka*, **Žugurīne** s apprecējās ar vīrieti, kuru bija iesaukuši par *Žuguri*, **Kungs** v jo sieva bija dūšīga, **Asareņš** v brālim iesauka *Ezereņš*, ezerā dzīvo asari, **Mazutnica** s (< kr. *мазъм* 'mazuts') vīrs strādāja degvielas uzpildes stacijā, vienmēr bija nosmērējies ar eļļu.

8. Dzīvesvietas motivētas iesaukas.

Iesaukas, kas ir dzīvesvietas motivētas, ir vienas no vissenākajām. No tām radusies arī liela daļa uzvārdu (Butkus 1995; Staltmane 1981; Balodis

2008). Sādžas nosaukumu daudzskaitļa ģenitīvā kopā ar priekšvārdu lietoja kā apzīmējumu, kad runāja par radiem un pazīstamiem cilvēkiem, piemēram, *Trūpu Juons, Gribolvas Pīters, Indānu Žeņa*. Parasts saukšanas veids bija priekšvārds deminutīvformā kopā ar sādžas vai māju nosaukumu, piemēram, *Mičuļu Aņeite, Zeimuļu Miķeļeits, Vairūgu Tekļeite*. Deminutīvam šajā gadījumā piemīt divējāda nokrāsa: no vienas puses milinājuma vai pazemojuma, no otras puses – tas izsaka kaut ko nenozīmīgu, maznozīmīgu (Latkovskis 1968, 194).

Mūsdienās Latgalē šāda saukšana dominē joprojām, īpaši dialogā, runājot par kādu cilvēku, kuram attiecīgajā ciemā vai pagastā ir kaimiņi ar tādiem pat priekšvārdiem un/vai uzvārdiem. Dzīvesvietas motivētās iesaukas norāda uz vietu apdzīvotajā teritorijā, kur iesaukas īpašnieks dzīvo, vai arī mēdz norādīt teritoriju, no kurienes iesaukas īpašnieks ir ieradies. Nereti dzīvesvietas motivētās iesaukas tiek veidotas kā vārdkopas, viens no komponentiem (parasti pirmais) nosauc ciemu, kur iesaukas nesējs dzīvo, vai arī apdzīvoto vietu, no kurienes iedzīvotājs ir pārcēlies uz dzīvi kādā citā vietā (parasti šis komponents ir toponīms, piemēram, *Kazierī, Pariža, Vidsāts*), vai arī norāda uz māju atrašanās vietu, paaugstinātu vai pazeminātu reljefu, kādu objektu mājas tuvumā u. tml. (piemēram, *kolns, ļeja, grāvis, krosts, azargols, pasts*). Kā otrais komponents šajās iesaukās mēdz funkcionēt priekšvārds vai tā hipokoristika, vai arī apelatīvs, kurš metaforiski norāda iesauktā raksturīgu pazīmi: **Kolnu Geļa** s dzīvo kalnā, **Kolnu Juļa** s māja atradās uzkalniņā, **Azargola Stons** v dzīvo ezera malā, **Krostu Boņs** v dzīvo pie upes krasta, **Grāvišu Jānis** v kādreiz tajā vietā, kur tagad atrodas māja, bijis grāvis, **Kopu Pīters** v dzīvo blakus brāļu kapiem, **Pasta Jānis** v vecāku mājās kādreiz atradies pasts, **Gaļeņa Jons** v dzīvo mājā, kas atrodas ciema pašā galā, **Parižis Ženka** v sādžas nosaukums *Pariža*, **Vidsātu Miļa** s pēc mājas nosaukuma *Vidsētas*, tā sauc visu mūžu, pat tagad, kad dzīvo citā mājā, **Strunžina Stons** v no mājas netālu esot bijusi ķieģeļu ražotne, kuras saimnieka uzvārds bijis *Strunžins*.

Tomēr lielāko daļu šīs grupas materiāla viedo vienvārda iesaukas. Iesaukā kā motivētājpazīmes parādās gan saistība ar kādu debespusi: **Austrums** v dzīvo pagasta austrumu pusē; gan māju atrašanās pie kāda objekta: **Aizupīts** v dzīvo aiz upes, **Bebrs** v netālu no mājām ir bebru ala, **Ļipeņš** v mājai, kurā agrāk dzīvoja, apkārt auga daudz liepu, **Skujeņš** v dzīvoja skuju koku meža malā, **Začs** v pie mājām bijis liels kolhoza ābeļu dārzs; gan vietvārds: **Dēļupnieks** v visilgāk dzīvo vietā, ko sauc par *Dēļupi*, **Pitkīts** v dzīvo *Pitku* sādžā, **Skabeits** v dzīvoja pie vecmāmiņas laukos, kuru nosaukums ir *Skabi*; gan mājas bijušo vai esošo saimnieku personvārds: **Rusiniete** s dzīvo mājā, kurā kādreiz dzīvoja saimnieki ar uzvārdu *Rusiņi*. Vienā iesaukā motivētājpazīme saistās ar teritoriju, kurā iesaukas īpašnieks

agrāk dzīvojis: **Lubuonīts** v pēc dzimšanas vietas ir no Madonas raj. Lubānas.

Atsevišķi minamas iesaukas, kuru motivētājpazīme saistīta ar iebruķšanu no citām teritorijām. Ir labi zināms fakts, ka Latgales reģiona latvieši iebrucējus no citiem reģioniem dēvē par *čiuļiem*. Līdz ar to nereti šis apelatīvs (etnonīms) pāriet antroponīma (iesaukas) funkcijā: **Čeivļs** v ieprecējies no Kurzemes, **Čyule** v (< *čyuls* 'cilvēks, kurš nerunā kādā no latgaliskajām izloksnēm') dzimtā puse nav Latgale, **Čyuļs** v vairāk runā latviešu literārajā valodā, nevis kādā no augšzemnieku dialekta izloksnēm, jo ir iebrucējs no Vidzemes. Vērojams arī pretējs process – Latgales latvieši nereti tiek saukti par *čangaliem*. Fiksēta viena šāda iesauka Rušonas pagastā: **Čangals** v Rīgā darbā ieguvis šo iesauku, jo runājis latgaliski.

9. Vecuma motivētas iesaukas.

Šādu iesauku apkopotajā materiālā nav daudz. Tās visbiežāk tiek dotas gados jauniem vai gados veciem iedzīvotājiem: **Jaunais** v kompānijā ir visjaunākais, **Pioneri gr.** jaunākā darba brigāde zemnieku saimniecībā, **Stariks** v (< kr. *старик* 'vecs vīrietis') vīrietis pensijas gados, vecākais no trīs *Jāņiem* folkloras kopā „Vydsmuiža”, **Synoks** v (< kr. *сын* 'dēliņš') viens no jaunākajiem strādniekiem zemnieku saimniecībā.

10. Materiālā stāvokļa motivētas iesaukas.

Ne visiem iedzīvotājiem darba un labi situētas dzīves iespējas ir vienādas. Līdz ar to nereti cilvēki, kuriem pieder kāds lielāks vai mazāks uzņēmums, zemnieku saimniecība, tiek pie materiālā stāvokļa motivētas iesaukas. Šāda veida iesauku apkopotajā materiālā nav daudz, to motivācija saistīta ar labiem dzīves apstākļiem: **Bacja** v (<kr. *батьа* 'tēvs, tētis, tētuks') lielas zemnieku saimniecības vadītājs, daudz padoto, **Bormanšs** v labi situēts, pagastā pazīstams cilvēks, **Hazajins** v (< kr. *хозяин* 'saimnieks, īpašnieks') turīgs, kāda uzņēmuma īpašnieks, **Kungs** v turīgs cilvēks un labi pazīstams tuvākajā apkārtnē.

11. Vairāku pazīmju motivētas iesaukas.

Analizējot apkopoto iesauku materiālu, fiksētas iesaukas, kuras ir vienlaicīgi vairāku pazīmju motivētas.

1) Ārējā izskata un nodarbošanās vai paraduma motivētas iesaukas. **Agrobūmis** v liela galva; pēc profesijas ir agronoms; daudzi saka: „Galva tik liela kā bomis, ka ar to varētu kurkuļus dauzīt”, **Bomba s** (sal. kr. *бомба* 'bumba') dūšīga sieviete, daudz dzer; agrāk bija lielas vīna pudeles kā šampanietim, tās sauca par „bombām”, no tā arī iesauka, **Vārnas Matilde**

s vienmēr izspūrušiem matiem, nemazgājusies, gulēja maizes cepamajā ceplī.

2) Dzīvesvietas un rakstura/uzvedības motivētas iesaukas. **Austrumu gudrais** v dzīvo pagasta austrumu daļā un parasti visus māca, kā pareizi jādzīvo, **Kudļu propka** s ļoti ziņkārīga sieviete, kas dzīvo *Kudļu* kalnā; vienmēr visu cenšas uzzināt, visur lien, kur vien ko jaunu var ieraudzīt vai dzirdēt, **Roščys koza** s vienmēr jautra, labi iedzērusi, dzīvo pie bērzu birzs (sal. kr. *пoucha* 'birtala').

3) Ārējā izskata un rakstura/uzvedības motivētas iesaukas. **Čempiņš (Čempis)** v (< *čempions*) maza auguma, bet, kad iedzer, ar lielu drosmi, **Dizeļs** v liela auguma, daudz spēka, **Krekers** v jocīga gaita, nav īsti pie skaidra prāta, **Lukstu Kēniņš** v parasti brauc kamanās vai linijdroškā; vienmēr labi ģērbies, **Puspuiss** s uzvedība, ģērbšanās stils un runas veids bija kā vīrietim.

4) Dzīvesvietas un ārējā izskata motivētas iesaukas. **Daduļu vīnrūce** s dzīvoja *Daduļos*, vienai rokai bija amputēta plauksta, **Začine** s salīkušu augumu, ātri staigā; dzīvoja pie meža un vienmēr uz pagastu gāja pāri pļavai.

5) Nodarbošanās un rakstura/uzvedības motivētas iesaukas. **Brigadīrs** v strādāja kolhoza laikā par brigadieru, patik visus komandēt, **Dona Beiža** s viegla uzvedības dāma laukos, „točkas” īpašniece.

12. Neskaidras motivācijas iesaukas.

Nereti runātāji vairs nezina patieso iesaukas motivāciju, līdz ar to daļai materiāla vākšanas gaitā nav izdevies noskaidrot patieso motivāciju. Lai arī daudz ir tādu iesauku, par kuru motivāciju var izteikt hipotēzes, piemēram, *Atamans* (?) – varbūt bijis valdonīgs vai palaidnīgs), *Jevreičiks*, *Židoks* (?) – varbūt pēc tautības ebrejs), bet, tā kā informanti nav devuši skaidrojumu, droši iedalīt tās vienā vai otrā semantiskajā grupā nav iespējams.

Atamans (< kr. *атаман* 'atamans') ?, **Baraviks** v ?, **Bebrs** v ?, **Biezpiengalva**, **Sviesta galva** un **Kāpostgalva** *ģim.* trīs brāļi, **Boženka** v ?, **Brežņevs** v ?, **Broilers** v ?, **Bumažņiks** v (< kr. *бумажник* 'kabatas portfelis') ?, **Bumbuls** v ?, **Čada** ?, **Čika** s ?, **Čorts** v ?, **Daguta vecs** v ?, **Dātuks** v ?, **Dieļa purns** s ?, **Drūsine** s (? < *drūss* 'drošs, varonīgs') ?, **Dubļu ūkst** v ?, **Duļbāns** ?, **Džigits** v ? tā sauc jau no skolas gadiem, **Fricss** v ? joprojām sauc tā no skolas gadiem, **Galveņas Gunārs** v ?, **Graps** ?, **Guss**

v (< kr. зыць 'zoss') ?, **Jautrā atraitne** s ?, **Jevreičiks** v ?, **Judašs** ?, **Ķibele** ?, **Mieteileits** v ?, **Myzyns** v ?, **Partizāns** v ?, **Sineglazka** s ?, **Sisjuķiņa** s ?, **Striča gols** s ?, **Striga** v ?, **Sumka** v (< kr. сумка 'soma, somiņa') ?, **Šļopanka** s (< kr. шлёпанцы 'čības, čabatas') ?, **Tarass Buļba** v ?, **Unuks** v ?, **Uozeits** v ?, **Ūteņš** v ?, **Velns un Eņģelis** gr. ?, **Vērdiņš** v ?, **Zemļjaks** v (< kr. земляк 'tautietis; novadnieks') ?, **Ziļu vepri**, **Ziļainais** v ?, **Zorģis** v ?, **Zūsyns** v ?, **Židoks** v ?, **Žoriks** s ?.

Analizējot iesauku materiālu, kļūst redzams, ka liela nozīme iesauku veidošanā ir literatūrai, mākslas filmām, vēsturiskiem, politiskiem, aktuāliem mūsdienīgu sabiedriskās dzīves vai sporta notikumiem. Nereti tiek saskatīta ārējā izskata, rakstura, uzvedības, priekšvārda, uzvārda līdzība ar kādu literāru tēlu, mākslas filmas personāžu, vēsturisku vai politisku personību.

Iesauku iedalījums no motivatīvās (etimoloģiskās) semantikas viedokļa katrā pētāmajā teritorijā var atšķirties, respektīvi, tādas, kas vienā teritorijā ir ļoti raksturīgas, citā var vispār nebūt. To paredzēt ir grūti, pat neiespējami, jo iesauku rašanās atkarīga no atsevišķām tajā apvidū dzīvojošām personībām, savstarpējiem kontaktiem un radošā gara.

Saīsinājumi:

s – sievietes iesauka
v – vīrieša iesauka
< – iesauka radusies no ...
adj. – adjektīvs
gr. – grupas iesauka
ģim. – ģimenes iesauka
kr. – krievu valoda
prv. – priekšvārds
uzv. – uzvārds
? – nezināma iesaukas motivācija
u. c. – un citi
utt. – un tā tālāk

1. Balodis, P. *Latviešu personvārdu etimoloģiskās semantikas teorētiskais modelis un tā realizācija*. Promocijas darbs. Rīga, 2008.
2. Briška, A. *Īpatnējā leksika Vidsmuižas pagasta izloksnē*. Diplomdarbs. Rīga, 1988.
3. Bušs, O. Īpašvārdu semantika (Interpretācijas mēģinājums). No: *Valodas aktualitātes – 1984*. Rīga : Zinātne, 1985, 49.–57. lpp.
4. Bušs, O. Vēl dažas pārdomas par īpašvārdu semantiku. No: *Vārds un tā pētīšanas aspekti*: Rakstu krājums 10. Liepāja : Liepājas Pedagoģijas akadēmija, 2006, 30.–33. lpp.
5. Butkus, A. *Lietuvių pravardės*. Kaunas : Aesti, 1995.
6. Ernstsone, V. Neoficiālie vārdi jeb iesaukas jauniešu valodā. No: *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 6. Liepāja : LPA, 2002, 422.–427. lpp.

7. Latkovskis, L. *Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas*. München: Latgaļu izdevnīceiba, I d., 1968, 2. d., 1971.
8. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. I–VIII. Rīga, 1972–1996.
9. Leikuma, L. Par sātu un cytim nūsaukumim Latgolā. No: *Tāvu zemes kalendārs 1996*. Rēzekne, 1995, 268.–275.lpp.
10. Noble, V. *Nicknames: past and present*. Hamilton, 1976.
11. Morgan, J., O'Neil, Ch., Harre, R. *Nicknames: their origins and social consequences*. Routledge, 1979.
12. Plāķis, J. *Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi*. I–II. Rīga, 1936–1939.
13. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa. LU LaVI, VVA. Rīga : Madonas poligrāfists, 2007.
14. Подольская, Н. *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва : Наука, 1988.
15. Сталтмане, В. Латышская антропонимия. В. кн.: *Фамилии*. Москва : Наука, 1981.

VĀRDS TULKOJUMĀ

Jānis Sīlis

Ieskats ēdienu internacionālo nosaukumu tulkošanā latviešu valodā

*Translation is not a matter of words only:
it is a matter of making intelligible a whole culture.
Anthony Burgess*

*Tulkošanā nav runa tikai par vārdiem vien,
tā padara mums saprotamu veselu kultūru.
(Entonijs Bērdžess, 1917–1993)*

Mēs, 21. gadsimta cilvēki, dzīvojam „tulkotā realitātē”, tāpēc angļu rakstnieka, dzejnieka, dramaturga, komponista, valodnieka un tulkotāja Entonija Bērdžesa teiktajam mūsdienās ir īpašs svars: būvējot tiltus no vārda uz vārdu, mēs savienojam veselas pasaules. Izdarot loģisku secinājumu, šai atskārtai mūsu laikabiedros būtu jārada īpaša attieksme pret jebkuru tulkotu tekstu, taču redzam, ka tulkošanas produkti jau tik lielā mērā kļuvuši par ikdienas sastāvdaļu, ka nenovērtējam tos tikpat kā gaisu, kuru elpojam. Ja pēkšņi pazustu gaiss, mēs izzustu kā bioloģiska suga, ja pazustu tulkojumi – pārstātu eksistēt kā sociālas būtnes.

Darbs ar ēdienu, dzērienu un pārtikas produktu nosaukumiem, pārstrādājot un papildinot šī raksta autora 1996. gadā klajā laisto „Latviešu-angļu sarunvārdnīcu” (Sīlis 1999), kas atkārtoti publicēta 2003. un 2009. gadā, izraisīja vēlēšanos vērīgāk ielūkoties ēdienu internacionālo nosaukumu tulkošanas praksē un šīs jomas tradīciju maiņā laika posmā no pagājušā gadsimta trīsdesmito gadu beigām līdz mūsdienām.

SIA „Tulkojumu birojs *Skrivanek Latvia*” mārketinga direktore Agnese Birnbauma-Eglīte rakstā „Valoda, kuru pamanot, nepamanām” (Birnbauma-Eglīte 2009) runā par sava bruņurupuča brīnumaino izglābšanos, jo, pateicoties saimnieces angļu valodas zināšanām, tas nedabūja nogaršot „bruņurupuču vitamīnus” (tā vēstīja uzlīme ar produkta apraksta tulkojumu latviešu valodā). „Vitamīni” patiesībā izrādījās rūpuļu bruņu pulējamais līdzeklis ar aktīvām pretparazītu vielām. Pārdevēja uz raksta autorei pārmetumu, ka tā dzīvniekus var pat nogalināt, attrauca, ka *tas taču esot tikai tulkojums, ko neviens pat nelasot.*

Skumji, ka lasītāju uztverē acīmredzot pastāv Tulkojumi un tulkojumi – tulkotie teksti, kas atrodas uz dažādiem sociālā prestiža pakāpieniem. Daiļliteratūra, nozīmīgi politiski, ekonomiski un juridiski teksti ieņem redzamākās vietas uz augšējā ievēribas kāpņu laukumiņa, kamēr lietošanas instrukcijas, produktu apraksti un līdzīga tipa tulkojumi noslēpti pagraba kāpnīšu lejasgalā. Ar nožēlu jāatzīst, ka šādu tulkojumu tipu pasūtītāji un arī paši tulkotāji tos bieži vien uzskata par „trešo šķiru”, ko var iztulkot pa roku galam – ka tikai būtu uzlīme ar tekstiņu, kura izlasīšanai vajadzīga jaudīga lupa.

Pārtikas produktu aprakstu tulkojumi ir plaša tēma, kas pelnījusi pamatīgu izpēti un aprakstu, tāpēc šīs jomas apskatu atstāsim citai reizei.

Šoreiz autora mērķis ir ar tulkotāja aci ielūkoties trijos tulkoto tekstu tipos: Latvijas restorānu un kafejnīcu ēdienkartēs, kulināro recepšu tekstos un pāris daiļliteratūras tulkojumos, kuros ēdienu un dzērienu nosaukumi ir oriģināldarba kultūras reāliju slāņa būtiska sastāvdaļa. Pirmie divi tekstu tipi uz tulkojumu sociālā prestiža kāpnēm atrodas tā ap vidu, bet daiļliteratūras tulkojumi kā mākslas forma ir kāpņu augšgalā.

Populārzinātniskās literatūras žanra noteikumu „spēles laukuma” robežās ēdienu internacionālo nosaukumu tulkojumi ēdienkartēs, receptēs un daiļprozā iespēju robežās tiks ilustrēti ar piemēriem fonētiskajā, morfoloģiskajā, sintaktiskajā, leksiskajā un frazeoloģiskajā, stilistikajā un teksta tipoloģiskajā līmenī.

Autora sākotnējais priekšstats par šo tēmu kā viegli aprakstāmu jomu, kuras sakarā pavārmākslas speciālisti gardēžus informē par mazāk pazīstamiem un tāpēc eksotiskiem pasaules ēdieniem, bet žurnālisti meklē sensācijas, tāpēc valodniecības lauciņš šajā sakarā vēl ir atmatā, izrādījies maldīgs.

Būdams neprašā kulinārijā un tās recepšu jomā, autors ar patīkamu pārsteigumu atklāja, ka pēdējā laikā par šo tēmu ne vienreiz vien izteikušies kā pavārmākslas speciālisti un žurnālisti, tā arī valodnieki un tulkojumzinātnieki.

Var minēt, piemēram, profesionālo biedrību „Pavāru klubs”, kuras mājaslapa <http://www.chef.lv> katram interesentam viegli pieejama internetā. Biedrības valdē, ja mājaslapas informācija atbilst šībrīža realitātei, ir tādi atzīti sava amata meistari kā Ēriks Dreibants, Deniss Ivankovs, Kaspars Jansons, Māris Jansons, Svetlana Riškova, Jānis Šiliniks un Uldis Šulte.

Uldis Šulte (Šulte 2004a; 2004b; 2007a; 2007b; 2007c), rūpēdamies par literārās valodas normu ēdienu un pārtikas produktu latviešu nosaukumos un arī aizguvumos, šo problēmu pētījis no tīri valodnieciska viedokļa, veltot šim aspektam veselu virkni rakstu, kuros skarti tādi jautājumi kā ēdienkaršu struktūra un tās nacionālās īpatnības, kulinārā

terminoloģija, valodas kļūdas, pareizrakstība, vienskaitļa un daudzskaitļa lietošana, dzīvnieku valsts produktu nosaukumu lingvistiski pareiza atveide, terminu semantiskā konsekvence, tulkojumu loma un kvalitāte, jaunvārdi, svešvārdi, senvārdi ēdienu nosaukumos, cittaute terminu oriģinālrakstībā, apzīmētāju virkņu sintaktiskās normas, salikteņu vēlamība vai nevēlamība pārtikas produktu nosaukumos u. c.

Atsevišķām leksikostilistikām problēmām jaunu ēdienu un pārtikas produktu nosaukumos pievērsušās Jolanta Sēnele (Sēnele 2006), Andra Šulca (Šulca 2006) un Astra Spalvēna (Spalvēna 2009). Ēdienu nosaukumu un pārtikas produktu nosaukumu tulkošanai pretējā virzienā – no latviešu valodas angļu valodā – pievērsies arī žurnālists Kārlis Streips (Streips 2010).

Visas minētās problēmas nesenā pagātnē ieinteresējušas arī Latvijas valodnieces un tulkojumzinātnieces Ieva Zauberga (Zauberga 2008) un Beati Paškevicu („Par kulināro izejvielu terminoloģijas tulkošanu ES dokumentos”, referāts Vidzemes Augstskolas 2009. gada 5. maija seminārā „Tulkojums ar garšu”).

Ieva Zauberga, rakstot par žanra un stila tradīcijām tulkojumos (Zauberga 2008), atzīmē, ka šīs tradīcijas nosaukumos (arī ēdienu nosaukumos internacionālismos) nosaka teksta tips, vispārīgas stila, pareizrakstības un interpunkcijas tradīcijas, svara un tilpuma mērvienību vispāpieņemtā terminoloģija un tulkošanas „tradīcijas”. Jāpiekrit autores secinājumam, ka mērķvalodas tradīciju „pārbide”, veicot tulkojumu, ietekmē arī oriģinālvalodas lietojuma leksiskos un stilistikos aspektus. Nekonsekvences ēdienu nosaukumu oriģinālvariantu un tulkojumu lietojumā I. Zauberga konstatējusi jau pirms desmit gadiem, un arī šī raksta autoram jāsecina, ka situācija šajā jomā nav īpaši uzlabojusies arī pašlaik.

Ieskatoties 20. gadsimta trīsdesmito gadu beigu mājturības literatūrā (Mazvērsītis 1938) un 21. gadsimta pirmās desmitgades autoru tekstos, kļūst skaidrs, ka ēdienu internacionālo nosaukumu atveidi latviešu valodā ietekmējušas šo 62 gadu laikā notikušās kultūrvēsturiskās un sociālpolitiskās izmaiņas.

Šīs izmaiņas vērojamas visos līdz šim lietotajos ēdienu un dzērienu internacionālo nosaukumu atveides paņēmienos:

- 1) leksikosemantiski un funkcionāli ekvivalentā tulkojumā,
- 2) oriģinālnosaukuma praktiskajā transkripcijā (kādas valodas vārdu – īpašvārdu, sugasvārdu – izrunas ortogrāfiska atveide citā valodā vienas grafētiskās sistēmas ietvaros: *Šellijs*, *Soltleiksitija*, sīkāk sk. Skujiņa 2007, 307),
- 3) oriģinālnosaukuma transliterācijā – vienas valodas, vienas grafētiskas sistēmas burtu un burtkopu rakstījuma atveidošana

ar atbilstošiem citas sistēmas burtiem un burtkopām: *Ņeva, Ščukins*, sīkāk sk. Skujiņa 2007, 409).

- 4) oriģinālnosaukuma grafiskās formas burtiskā pārnēsē tulkojumvalodas grafiskajā vidē.

Augstāk minētie atveides paņēmieni šajā rakstā tiks aplūkoti vairākos teksta tipos:

- 1) ēdienkartēs,
- 2) pavārgrāmatās,
- 3) preses publikācijās,
- 4) dailliteratūras tulkojumos.

Ikdienā iegriežoties veikalos un kafējnīcās, sadzīviski tērējot ar draugiem, katrs no mums nevilus iesaistās mutvārdu tulkošanas procesā, jo kaut kā taču jānosauc smalki vīni, konjaki un viskiji, kuru nosaukumi visbiežāk būs redzami oriģinālrakstībā. Tikai retais no mums ir poliglots un nešaubās par pareizo izrunu, tāpēc autors minējis arī dažas populārākās svešzemju dzērienu nosaukumu izrunas kļūdas, ieteikdams atbilstošākus variantus.

Ēdienu un dzērienu internacionālo nosaukumu latviskā atveide ēdienkartēs, pavārgrāmatās un publicistikā

Tulkojums

Šāda pieeja parasti neizraisa iebildumus un diskusijas, jo tulkojumā bieži vien tiek izmantots kāds no mērķvalodas hiperonīmiem – piemēram, *bouillabaisse* varētu netranskribēt (bujabess), bet pārtulkot ar vārdkopterminu, kurā franču nosaukums tiktu atveidots ar latviešu hiperonīmu: „*zivju zupa franču gaumē*”.

Interesantas izmaiņas vērojamas tulkotāja izvēlē starp internacionālu aizguvumu un dzimtās valodas vārdu konkrēta ēdiena nosaukumā vai pagatavošanas procesa aprakstā. Sociolingvists Pīters Tradžils (Trudgill 1995, 51) jau uzsvēra, ka autoritāro un totalitāro režīmu valodas politikai raksturīgs pārspīlēts pūrisms un ksenofobija. Pagājušā gadsimta trīsdesmito gadu beigu autoritārajā Latvijā šī tendence atspoguļojās arī kulinārijas sfērā, cittaute ēdienu nosaukumos, receptēs un ēdienu pagatavošanas aprakstos atsakoties no internacionālismiem un to vietā lietojot dzimtās valodas vārdus:

stindzenis vai *recekļis* – vārda želatīns vietā (*rubeņi stindzenī* – Mazvērsītis 1938, 430),

virums – vārda *zupa* vietā (*dūjas virums vācu gaumē* – turpat, 194),

miecskābe (turpat, 138) – vārda *tanīns* vietā

selderiņš – vārda *selerija* vietā (*selderiņa maizītes* – turpat, 163),

ogles divskāblis (turpat, 139) – vārdkoptermina *oglekļa dioksīds* vietā.

Reizēm tika mainīta vārda morfoloģija, piemēram, svešvārds tika saglabāts, bet galotne nomainīta uz „latviskāku” variantu:

delikātne (turpat, 161) mūsdienu *delikateses* vietā.

Praktiskā transkripcija – tradīciju maiņa

Fonētikas un ortogrāfijas tendenču maiņa vairāku gadu desmitu laikā vērojama arī oriģinālnosaukumu atveidē, izmantojot praktisko transkripciju un transliterāciju.

1938. gads (Mazvērsītis 1938)	Mūsdienas
bifsteks	bifšteks
steks	steiks
kroķete	krokete
frikasejs	frikasē
sandarts	zandarts
antrikots	antrekots
sterilēšana	sterilizēšana
rulāde	rulete
sāga	sāgo (putraimi, ko iegūst no sāgo palmu stumbros vai manioka saknēs esošās cietes vai arī no kartupeļu un kukurūzas cietes – Baldunčiks, Pokrotniece 1999, 699)
rassols	rasols (mūsdienu lietojumā dzirdēts arī variants „rosols” – to atzīmē arī Astra Spalvēna: „tautas balss internetā paralēli ļoti plaši lieto vārdu ‘rosols’”, sk. Spalvēna 2009)
kāperi	kaperi
grogs	groks
omelete	omlete
agar-agens	agars, agaragars: jūras aļģu želatīns, kuru, atšķirībā no gaļas un zivju galertu pagatavošanai lietotā dzīvnieku izcelsmes želatīna jeb <i>aspika</i> (sk. Mazvērsītis 1938, 77), var izmantot veģetāro ēdienu pagatavošanai
Majonnas mērce	majonēze
Hollandiešu mērce	holandiešu mērce
šampinjoni	šampinjoni

Ar praktisko transkripciju saistītas ir arī pārsteidzošas un grūti izskaidrojamas leksikosemantiskas izmaiņas olu dzeltenuma un cukura maisījuma nosaukumā, ko raksta autora bērnībā un jaunībā mēdza dēvēt

par *gogelmogeli* (arī tagad šo nosaukumu var atrast interneta portālā „receptes.lv” (<http://www.receptes.lv/receptes/gogelmogelis/>). 1938. gadā *gogelmogēļa* „vārds” bijis *hopelpopelis* (Mazvērsītis 1938, 491).

Izrādās, ka pagājušā gadsimta trīsdesmitajos gados vārds *torte* plašākiem sabiedrības slāņiem bijis vēl pasvešs, jo 1938. gada „Mājturības leksikonā” atrodam šādu skaidrojumu: „Par tortēm mēdz saukt lielākus cepumus jeb kūkas.” (Turpat, 473).

Mūsdienās transkribēto svešzemju kulinārijas terminu pulks ir strauji pieaudzis, it īpaši dzērienu jomā. Piemēram, 21. gadsimta pasaulē nekādi nevaram izvairīties no dažādiem *longdrinkiem* – *haiboliem*, *kolinsiem*, *slingiem* un *kūlieriem* (Konti, 22) *deizijiem* (turpat, 23) un *džulepiem* (turpat, 152).

Rozas Marijas un Toma Donhauzeru pavāgrāmatas „Grillen. Raclette. Fondue” latviešu tulkojumā „Grilēšana. Raklete. Fondī” (Donhauzere, Donhauzers, no vācu valodas tulkojusi Rudīte Brūvere) lielākā daļa ēdienu nosaukumi ir atveidoti ar transkripcijas metodi:

barbekjū – vārds varētu būt radies arī no *de la barbe a la cue*, kas nozīmē ‘tik daudz kā no bārdas līdz astei’ un atgādina par laiku, kad virs uguns cepināja nesadalītus dzīvniekus. .. tulkojams kā „grilēšanas svētki” (turpat, 12). „Barbekjū – grilpikniks amerikāņu stilā” (turpat, 36);

raklete (turpat, 73) – no govs piena gatavots kausēts siers, ko sākotnēji iecienījuši Alpu gani. Tagad tas tiek uzskatīts par šveiciešu visiemīļotāko ēdienu; to ēd ar vāriem vai apceptiem kartupeļiem, marinētiem sīpoliem un pipargurķīšiem;

fondī (turpat, 78) – savos pirmsākumos tas bija siera ēdiens, un tā nosaukums cēlies no franču valodas vārda *fondre*, kas nozīmē ‘kausēt’. Parasti ēdiens tiek gatavots no siera *Gruyère* un *Emmenthaler*, pievienojot arī sausu baltvīnu un nedaudz ķiploku. Fondī tiek pasniegts īpašā traukā, kurš uz mazas uguns liesmas tiek uzturēts vajadzīgajā temperatūrā, lai siers nesabiezē. Izkausētajā sierā ar speciālām, garām dakšīņām iemērc mazos gabaliņos sagrieztas franču bagetes vai dārzeņus. Mūsdienās kausējamajā katlīnā var būt arī karsta eļļa, kurā mērcē un vāra gaļu, zivis, sēnes u. c. pārtikas produktus. Lielu popularitāti ieguvis arī šokolādes fondī ar svaigu augļu (banānu, zemeņu, mandarīnu u. c.) gabaliņiem, kurus mērcē karstajā šokolādē (sk. arī <http://www.receptes.lv>).

Atsevišķos gadījumos šī ēdiena nosaukums latviski ticis atveidots kā *fondjū* (iespējams, ietekmējoties no šī franču vārda krieviskā tulkojuma *фондю*), tomēr valodnieki – romāņu valodu speciālisti un tulkotāji – atzīst, ka šo variantu nevajadzētu lietot.

Vairākos gadījumos, kad bija jālatvisko grieķu ēdienu nosaukumi, tie tikuši transkribēti no transliterēta angļu variantā:

- 1) *cacikī* (turpat, 88), raksta autors gan Grieķijā viesmīlus lūdza rūpīgi izrunāt šī ēdiena nosaukumu un tur tas skanēja kā *zadziki*, taču jāņem vērā, ka arī šī ēdiena angļiskajā un vāciskajā pierakstā ir vismaz trīs varianti – *tzatziki*, *tzadziki* un *tsatsiki*, tāpēc tulkotāji izvēlējušies pēdējo no tiem;
- 2) „Lai uzrīkotu jauku grieķu vakaru, laikus novietoju vēsumā grieķu baltvīnu: svekoto *Retsina* vai sauso *Domestiko* ar svaigu augļu aromātu.” (Turpat, 88)

Transliterācija

Šis paņēmiens izmantots, latviski atveidojot krievu un ukraiņu ēdienu nosaukumus. Starparkar Latvijā šie nosaukumi bija mantojumus no Krievijas impērijas laikiem: *borščs* (Mazvērsītis 1938, 188), *okroška* (turpat, 195), *krievu „batviņa”* (turpat, 184), *vatruškas* (turpat, 230). *Borščs* mūsdienās ieguvis pasaules popularitāti (sk. angļu *borscht*) un saglabājis savas pozīcijas arī mūsu restorānu un kafejnīcu ēdienkartēs.

Transliterācija mūsdienās galvenokārt izmantota, lai nosauktu ēdienus, kas mūsu apziņā saistās ar padomju periodu un latviešu valodā nonākuši no PSRS tautu valodām: *pelmeņi*, *vareņiki*, *soļanka*, *belašs*.

Pelmeņi kā ēdiens nācis no Ķīnas, kur tā nosaukums bijis *cjao czi*. Krievu valodā ēdiena *пельмени* nosaukums aizgūts no komiešu valodas un udmurtu valodas vārda *пельнянь* (burtiskā tulkojumā „auss maize”, tāpat mīklas izstrādājums auss formā). Jāsecina, ka latviešu *pelmeņi* ir divkāršas transliterācijas rezultāts: komi un udmurtu valodas vārdu aizguvusi krievu valoda, bet no tās vēlāk – latviešu valoda. Tieši tas pats latviešu valodā noticis ar *belašu*: krievu valodā vārds *беляш* pārceļojis no baškīru *вак бәләш* un tatāru *бәләш*, *bəleš*.

Ķīniešu un citu Dienvidaustrumu Āzijas ēdienu nosaukumu skaniskā forma latīņu alfabēta lietotāju ērtībām jau pasenā pagātnē atveidota tiem saprotamās rakstu zīmēs, bet latviešu valodā šīs pārveides rezultāts tiek pasniegts kā „oriģinālnosaukums”, nemēģinot noskaidrot un atveidot autentisko skanējumu ar latviešu rakstu zīmju palīdzību:

Chao (latviski varētu skanēt kā *čao*) – maisīšana un sutināšana vokpannā (Donhauzere, Donhauzers, 136),

Jian (latviski varētu atveidot kā *czjaņ*) – ēdiena cepšana, to neizkustinot (turpat, 136),

Shao (latviskā rakstībā varētu būt *šao*) – ēdiena sautēšana (turpat, 136),

Zheng (latviskā rakstībā varētu būt *žen*) – ēdienu sautēšana vokpannā (turpat, 136).

Interesanti, ka sastopams gadījums, kad vācu oriģinālteksta

tulkotājs kāda Āzijas ēdiena nosaukumu tomēr atveidojis, kaut daļēji domājot par latviešu lasītāja ērtībām: *džiaozi* – nūdeļu mīklas saiņiši ar dažādu pildījumu (turpat, 170).

Līdzīgā veidā radušies arī indiešu ēdienu latviskotie nosaukumi. Te gan jāsaaka, ka, atkarībā no tā, kā kurš ēdienkartes izveidotājs vai pavārgrāmatas tulkotājs interpretējis indiešu ēdienu un dzērienu angļiski transliterētos nosaukumus, iespējamas dažādas viena nosaukuma variācijas. Latviskojumi arī ne vienmēr atbilst ortogrāfijas normām. Lūk, daži piemēri no grāmatas „Vēdiskā veģetārā pavārmāksla”, ko 1995. gadā latviešu valodā (tulkotājs nav minēts) publicējusi izdevniecība „The Bhaktivedanta Book Trust International” (ilustratīvajos piemēros esmu saglabājis šīs grāmatas latviskajā tulkojumā lietoto pārtikas produktu un ēdienu nosaukumu rakstību, kas neatbilst latviešu valodas pareizrakstības normām, tomēr tās vērtēšana nav šī raksta mērķis):

„*Divas* sastāvdaļas, kas receptēs minētas ļoti bieži, – *ghī* (kausētais sviests) un *panīrs* (mājas siers) – ..” (Vēdiskā veģetārā pavārmāksla, 61).

Khičari (vārīti rīsi, dāli un dārzeni), *čānā masālā* (zirņi ar garšvielām) – turpat, 105.

„Par *dālu* sauc pākšaugus, kuriem noņemta miziņa un kuri ir sašķelti.” (Turpat, 106)

Čapāti (rupja maluma kviešu miltu plāceņi), *parāthā* (plāna rupja maluma kviešu miltu maize), *purī* (eļļā vārīti kviešu miltu plāceņi) – turpat, 125.

Čatnī, saldi asa ievārījuma konsistences piedeva ēdienam (turpat, 200), bet grāmatā „Grilēšana. Raklete. Fondī” atrodam latviskotāku variantu *čatnījs* (Donhauzere, Donhauzers, 24).

Originālnosaukuma grafiskās formas burtiskā pārnese

Šis atveides paņēmiens izmantots, piemēram, Hansa Joahima Debelīna grāmatas „Italien. Kulinarische Streifzüge” latviešu tulkojumā „Pasaules tautu kulinārija. Itālija” (tulkojuši Ineta un Māris Lielkalni). Tekstā minēts, ka Itālijas ziemeļos „.. jūtama spēcīga Austrijas kulinārijas tradīciju ietekme. Tikai netālu no Treno cilvēki un viņu mitekļi kļūst itāļiski. Arī valodā jaušams tiroliešu akcents. [...] knēdeļi, ko tur dēvē par *canederli*, ir neiztrūkstoša ēdienkartes sastāvdaļa.” (Debelīns, 7)

„Tas ir vienalga, vai gatavo *tortellini*, *tagliatelle* vai kādu citu no apmēram 300 nūdeļu veidiem...” (Turpat, 7)

„*Gnocchi*, tik lieli kā mandarīni, ir knēdeļu paveids. .. Skaisto nosaukumu dēļ nedrīkstam nepieminēt arī *schlutzkrapfe* un *tirtle*. Aiz šiem vārdiem slēpjas mums pazīstamie pelmeņi (arī *ravioli*).” (Turpat, 8)

Nevienmērsaprotama tulkotāju izvēle par labu oriģinālnosaukuma

burtiskai pārnesei vai praktiskajai transkripcijai.

Ritas Hensas un Renātes Kiselas pavārgrāmatā „Pasaules tautu kulinārija. Meksika”, ko no vācu valodas tulkojuši Ineta un Māris Lielkalni, abi tulkotāji minētos paņēmienus izmanto pat vienā un tajā pašā lappusē: kukurūzas un kviešu tortīļas, bet quesadillas ar sieru. (Hensa, Kisela, 66)

Populārākās kļūdas ēdienu un dzērienu internacionālo nosaukumu latviskajā izrunā

Nepareizi	Pareizi
Vorčest(e)ras mērce	Vūsteras mērce/Vūsterširas mērce
Merlots	Merlo (uzsvars uz otro zilbi)
Kabernets	Kabernē (uzsvars uz otro zilbi)
Camuss	Kamī (uzsvars uz otro zilbi)
Kamamberts	Kamambērs
Širazs	Širā (uzsvars uz otro zilbi)
Sirahs	Sirā (uzsvars uz otro zilbi)
Bizē kūka	Bezē (<i>baiser</i> – fr. 'skūpstīt') kūka
Mozarella	Mocarella
Mojito	Mohito

Izrunas problēmas rodas arī ar pašreiz populāriem viskija šķirņu nosaukumiem. Kompetentas skotu, īru un angļu interneta vietnes ienes šajā jautājumā skaidrību (šīni materiālā raksta autors apzināti neizmanto plašam lasītāju lokam nepazīstamo specializēto fonētisko transkripciju, bet lieto visiem saprotamu pierakstu), piemēram,

Chivas Regal jāizrunā kā šivas rīgel (<http://sibehzai.blogspot.com/2010/06/correct-pronunciation-of-chivas-regal.html>),

Glennfiddich jāizrunā kā glen'fidih (uzsvars uz otrās zilbes, skaņa „h” tiek izrunāta cietāk un dziļāk rīklē – <http://www.howjsay.com>),

Laphroaig jāizrunā kā la'froig,

Jameson jāizrunā nevis kā džeimison bet džæmison („æ” izrunā kā latviešu plato „e”, piemēram, vārdā „elpa”),

Bruichladdich jāizrunā kā brūk'lædi (visi trīs pēdējie izrunas paraugi minēti interneta vietnē <http://www.gizmag.com/whisky-demon-drink-becomes-sound-financial-investment/11290>).

Ēdienu un dzērienu internacionālo nosaukumu atveide ārzemju daiļliteratūras tulkojumos latviešu valodā

Daiļliteratūras tulkojumos vērojams galvenokārt oriģinālrakstības vai tās transliterētā „starpniekvalodas” varianta lietojums. Ielūkosimies Ē. M. Remarka romāna „Laiks dzīvot un laiks mirt” tulkojumā no vācu valodas (tulkojusi H. Gintere):

„*Jochanisberger Kochsberg 37*” (Remarks 1957, 180).

– Starp citu, man tagad nebūtu iebildumu pret glāzīti vodkas. (Turpat, 425)

Ne vienmēr arī daiļliteratūras tulkotāji spējuši saglabāt konsekvenci. Šī paša romāna tulkojumā H. Gintere vienas vīna šķirnes nosaukuma divos vārdos izmanto oriģinālrakstību un transkripciju:

– Kā būtu šodien ar pudelīti „*Jochanisberger Kālenberg*” vīna? – tas jautāja. Vai arī .. –

– *Kālenbergu*, – teica Grēbers. (Turpat, 209)

Grēbera atbildē salīdzinājumā ar viesmīļa jautājumu transkripcija ir vairāk attaisnojama.

Oriģinālvalodas nosaukuma pārneši vai šī nosaukuma transliterācijas paņēmieni ar skaidrojumu zemsvītras piezīmēs konsekvēnti izmantojusi tulkotāja L. Sile Hari Kunzru un Džeisona Gudvina romānu tulkojumos no angļu valodas (ilustratīvajos piemēros saglabāta tulkotājas rakstība):

„Tad Mati Lals varētu mierīgi iekāpt vilcienā, palasīt kādu pamfletu un iedzert kādu *chai** glāzi stacijā..” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Chai* – tēja ar garšvielām.” (Kunzru, 17)

„Prans sāk just izsalkumu un lūdz dažas *pakoras**.” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Pakora* – mīklā cepti puķkāposti vai citi dāzeņi.” (Turpat, 49)

„Viņš apstājas, lai paskatītos, kā pārtikas tirgotājs gatavo *jalebi**.” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Jalebi* – cukurotas eļļā vārītas mīklas standziņas.” (Turpat, 61)

„– Iebaudi vienu no maniem īpašajiem *lassi**, – Ma-dži aicina, ..” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Lassi* – atspirdzinošs dzēriens, gatavots no dabiskā jogurta, kam piejaukti augļi un ārstnieciskie augļi.” (Turpat, 65)

„... atstādami aiz sevis pa grīdu griežamies *Dom Perignon** pudelī, viņi attālinās pa gaiteni.” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Dom Perignon* – dārgs franču šampanietis.” (Turpat, 98)

„Viņš paņēma cāli, sadalīja, uz gaļas naža plaknes sasmalcināja valriekstus un pagatavoja *Acem Yahnisi** ar granātābola sulu.” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Acem Yahnisi* – vienkāršais ragū no vistas, valriekstiem un granātābolu sulas.” (Gudvins 2009, 22)

„Neviens formulārs tieši neliedza akreditētam diplomātam un ārzemju varas pārstāvim staigāt pa pilsētu ar divām 52% bizonzāles degvīna pudelēm*, tomēr Paļevskis sevišķi nesteidzās to pārbaudīt.” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Bizonzāle* – īpaša, rūgta zāle, ko nostādina degvīnā; mūsdienās dzēriens pazīstams ar nosaukumu „*Zubrovka*.”” (Turpat, 24)

„Mustafa Albānis aizdomīgi paostīja spēķu* bļodiņu.” Tulkotājas

zemsvītras piezīme: „*Spēķi* – ēšanai sagatavotas dzīvnieku iekšas.” (Turpat, 46)

„Jašims mēģināja domāt. Ja pusdienās ieradīsies Paļevskis, kā bija solījis, viņam vajag kaut ko pamatīgu. Tātad zupa un *manti**.” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Manti* (turku val.) – dūres lieluma pelmeņi ar jauktas gaļas un garšvielu pildījumu vai jēra gaļu miklas apvalkā. Gaļa vārīta vai sautēta. Stambulā tos parasti pasniedz jogurta mērcē ar saberztiem pipariem un mazliet sviesta, var pievienot arī piparmētru.” (Turpat, 63)

„– Es ņemšu šo, – viņš sacīja, norādīdams uz oranžu ķirbi. – Dažus puravus, ja jums ir. Labāk mazākus.

– Dažus ļoti mazus puravus, labi. Jumsim taisīt *balkabagi**? Tad jumsim vajag daži sīpoli.” Tulkotājas zemsvītras piezīme: „*Balkabagi* (turku val.) – ķirbis.” (Turpat, 63)

Publikācijas tapšanas procesā kļuva skaidrs, ka daudz ko no iecerētā neizdosies iekļaut šādā nelielā formāta materiālā (piemēram, nācās attiekties no pārtikas produktu nosaukumu tulkojuma apskata), tāpēc tas ir stimulē nākotnes darbam šī raksta tēmai radniecīgās jomās.

Intereses vērts būtu, piemēram, mēģinājums salīdzināt ēdienu nosaukumus vienas valodas dažādos kultūras posmos. Šo procesu ļoti brīvā interpretācijā arī varētu nosaukt par „tulkojumu”, tikai šoreiz ne no vienas valodas otrā, bet gan no vienas kultūras otrā. Mūsdienu latvietim būtu interesanti uzzināt, ko tādi ēdieni kā *ķenītis*, *kuldeņu zupa*, *spētīķis*, *skuldurs*, *bigas*, *balstiņas*, *siderbiksis* un *salabuks* nozīmēja 19. gadsimta beigū latviešiem dažādos mūsu zemes novados.

Tikpat aizraujoši būtu turpināt kulinārijas tēmu un iepazīties ar 20. gadsimta beigū un 21. gadsimta sākuma kokteiļu pagatavošanas terminiem, kuros ņirb nespeciālistam daļēji saprotami vai arī pilnīgi nezināmi vārdi, piemēram, *šeikeris*, *miksglāze*, *streineris*, *bārkarote* un *tumbleris*. Vai šie termini kļūs vispāratzīti un jebkuram saprotami, vai tie nogrims aizmirstībā kā kādreiz „Mērnieku laiku” *aplauðsemanges dipitors* un Švauksa ērmīgā latviešu valoda?

1 Baldunčiks, J., Pokrotniece, K. *Svešvārdu vārdnīca*. Jumava, Rīga : 1999.

2. Birnbauma-Eglite, A. *Valoda, kuru pamanot, nepamanām* [tiešsaiste]. Raksts publicēts 2009. g. 7. jūlijā. [Skatīts 2010. g. 3. septembrī.] Pieejams: <http://www.7guru.lv/dienasgramatas/autori/Skrivanek/article.php?id=55692>

3. Debelins, H. J. *Pasaules tautu kulinārija. Itālija*. Rīga : Zvaigzne ABC, [b.g.].

4. Donhauzere, R., M., Donhauzers, T. *Grilēšana. Raklete. Fondī*. Rīga : Zvaigzne ABC, [b.g.].

5. Gudvins, Dž. *Janičāru koks*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009.

6. Hensa, R., Kisela, R. *Pasaules tautu kulinārija. Meksika*. Rīga : Zvaigzne ABC, [b.g.].
7. Konti, L. *Kokteīli*. Rīga : Zvaigzne ABC, [b.g.].
8. Kunzru, H. *Impresionists*. Rīga : Zvaigzne ABC, [b.g.].
9. Mazvērsītis, J. (virsred.). *Mājturības leksikons*. Rīga : Grāmatu draugs, 1938.
10. Remarks, Ē. M. *Laiks dzīvot un laiks mirt*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1957.
11. Sēnele, J. Nu tad, par šarmantām vakariņām! *Labu apetīti!*, 6/2006.
12. Silis, J. *Latviešu – angļu sarunvārdnīca*. Rīga : Jumava, 1996/2003/2009.
13. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Atb. red. V. Skujiņa. LU LaVI, VVA. Rīga : Madonas poligrāfists, 2007.
14. Špalvēna, A. Rasols – no Olivjē salātiem līdz bīstamajām uzkodām [tiešsaiste]. *Kultūras forums*, 2009. gada 18. decembris – 2010. gada 8. janvāris. Pieejams: <http://www.chef.lv/index.php?mode=2&ID=456&article=355>
15. Streips, K. Problēma Latvijas restorānos. *Kurš uzsauks?* 2010. g. 18. maijs. Pieejams: <http://www.kursuzsauks.lv>
16. Šulca, A. Ēdiena dizains. *Dizaina studijas*, 4/2006
17. Šulte 2004a – Šulte, U. Veiksmīgas ēdienkartes labirintos. *Gastromāns* – 1 (2) 2004.
18. Šulte 2004b – Šulte, U. Kulinārās valodas spoguļi. *Gastromāns* – 2 (3) 2004.
19. Šulte 2007a – Šulte, U. Restorānu pakalpojumu korektas interpretācijas loma mūsdienu informācijas laukā. *HoReCa*, № 22, 2007, marts–aprīlis.
20. Šulte 2007b – Šulte, U. Leksika un terminoloģija. *HoReCa*, № 23, 2007, maijs–jūnijs
21. Šulte 2007c – Šulte, U. Cittautu ēdieni mūsu viesiem. *HoReCa*, № 24, 2007, jūlijs–augusts
22. Trudgill, P. *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. 3rd edition. Penguin Books, 1995.
23. *Vēdiskā veģetārā pavārmāksla*. [Grödinge:] The Bhaktivedanta Book Trust International, 1995.
24. Zauberga, I. Genre and Style Conventions in Translation. No: *Valoda. Tulkošana. Starpkultūru komunikācija*. J. Silis un A. Skrābane (red.). Ventspils : Ventspils Augstskola, 2008, 242.–260. lpp.

Ieva Zauberga

Valodas lietojuma īpatnības mutiskajā tulkošanā

Šajā rakstā tiks piedāvāts profesionāli specifisks skatījums uz valodas lietojumu un funkcijām. Raksta autore ir profesionāla tulce ES institūcijās un balstās uz pieņēmumu, ka tulki un tulkotāji valodu lieto apzināti un parasti apzinīgi. Tātad pārsvarā arī valodas normām un situācijai atbilstīgi. Tomēr dažkārt, no malas skatoties, var rasties priekšstats, ka tulku pieeja valodai ir pavirša vai vismaz atšķirīga no citiem profesionāliem valodas lietotājiem. Šī raksta mērķis ir palīdzēt izprast, kādēļ mutiskajā tulkojumā valodas līdzekļu izvēlē izšķirošais faktors ir nevis lingvistiskie faktori, bet gan komunikatīvās situācijas vajadzības, kas reizēm var arī novest pie atkāpēm no stingrām literārām normām.

Lai labāk aprakstītu visu procesu, iesākumā būtu izdarāmi divi pamatnošķīrumi.

1. Konceptuālais nošķīrums: tulkojumvaloda un oriģinālvaloda/ rakstiskais un mutiskais tulkojums

Tulkojuma valoda vienmēr atšķirsies no **oriģinālvalodas**. Mūsdienu tulkošanas teorijā visi tulkojumi tiek uzskatīti par hibrīdtekstiem, jo tie ietver gan oriģinālvalodas un kultūras, gan arī tulkojumvalodas un kultūras elementus (Zauberga 2001, 266). Bieži vien tulkotiem tekstiem raksturīgi vārdi, vārdu savienojumi un konstrukcijas, kas ir semantiski un gramatiski pareizas, tomēr šķiet samākslotas. Dažkārt šī samākslotības pakāpe ir atkarīga no tulkotāja profesionalitātes, bet bieži vien to nosaka tulkojumteksta īpašās funkcijas. Piemēram, ES dokumenti, kas tiek dēvēti par „supranacionāliem hibrīdtekstiem”, tiek radīti vienā no ES oficiālajām valodām (visbiežāk angļu vai franču), izmantojot specifiski ierobežotu vārdu krājumu, savdabīgas gramatiskās konstrukcijas, stipri vispārīgas nozīmes vārdus, un pēc tam tajos tiek iestrādātas dalībvalstu juridisko sistēmu koncepcijas. Veidojas specifisks teksta tips ar savām prasībām un tradīcijām (Zauberga 2001, 275). Ieskatam tipiska eiroteksta tulkojuma fragments – priekšlikums Eiropas Parlamenta un Padomes direktīvai par cilvēku tirdzniecības novēršanu un apkarošanu un cietušo aizsardzību, ar kuru atceļ Pamatlēmumu 2002/629/TI:

Neskarot tiesības uz aizstāvību un saskaņā ar kompetentu iestāžu veiktu individuālu cietušā personisko apstākļu izvērtējumu dalībvalstis nodrošina, ka cilvēku tirdzniecībā cietušie saņem īpašu aprūpi, lai nepieļautu to, ka viņi atkārtoti kļūst par kādā noziedzīgā nodarījumā cietušajiem, saskaņā ar valstu tiesību aktos definētu pamatojumu, kā arī saskaņā ar tiesiskās

diskrēcijas noteikumiem, praksi vai nostādnēm, cik vien iespējams, izvairoties no nevajadzīgi atkārtotas iztaujāšanas izmeklēšanā, kriminālvajāšanas laikā un tiesas procesā. (11. pants.)

Šī teksta samākslotība ir objektīvi nosacīta, jo tas, pirmkārt, ir tulkojums un, otrkārt, specifisks juridiska teksta paveids. Veicot **rakstisku tulkojumu**, viens no tulkotāja uzdevumiem ir raudzīties, lai iztulkotais teksts iekļautos jau esošajā līdzīgu tekstu sistēmā. Piemēram, eirotekstu tulkojumiem pamatprasības ir terminoloģijas un tekstuālo konvenciju viendabīgs lietojums. Citiem vārdiem sakot, tulkojums kļūst par sistēmas elementu. Te arī iezīmējas viena no rakstiskā un **mutiskā tulkojuma** pamatatšķirībām – mutiskais tulkojums ir vienreizējas lietošanas teksts, un tā pamatuzdevums ir nodrošināt, lai konkrētajā komunikatīvajā situācijā (konferencē, sēdē) klausītājs varētu maksimāli viegli un skaidri saprast, ko runātājs vēlas pateikt. Sistēmiskais elements saistībā ar mutisko tulkošanu izpaužas veidā, kā tiek organizēts tulkošanas process.

2. Mutiskā tulkojuma funkcionēšanas mehānisms ES institūcijās

Eiropas institūcijās rakstiskais un mutiskais tulkojums funkcionē pilnīgi autonomos režimos. Eiropas Komisijā izveidots gan rakstiskās, gan mutiskās tulkošanas ģenerāldirektorāts: *DG Translation and DG Interpretation*. Šajā rakstā aprakstīta pieredze, kas gūta, kopš 2004. gada strādājot Eiropas Komisijas Mutiskās tulkošanas ģenerāldirektorātā (plašāk pazīstams ar franču valodā darināto saīsināto nosaukumu *SCIC*), kas ir lielākais mutiskās tulkošanas dienests pasaulē. *SCIC* nodarbina ap 500 štata tulku, kā arī lielu daļu no 2700 ārštata tulkiem. Gada laikā *SCIC* nodrošina aptuveni 135 000 tulkdienu gandrīz 11 000 sanāksmēs, kas sešas reizes pārsniedz tulkdienu skaitu ANO. Tulkojums tiek nodrošināts 23 ES oficiālajās darba valodās. Šāds multilingvāls režīms ir pasaulē unikāls, un tas tiek realizēts, izmantojot sarežģītus plānošanas mehānismus. (Sk. 1. attēlu.)

Šeit redzamā shēma uzskatāmi atspoguļo ES institūcijās izmantoto tulkošanas mehānismu. Shēmā redzams Vides padomes tulkošanas režīms. Tā kā šī ir augsta līmeņa sēde ar ministru piedalīšanos, tulkojums tiek nodrošināts 22 oficiālajās ES darba valodās, un sēdē strādā 69 tulki. Redzam, ka latviešu kabīnē šajā sēdē tiešais tulkojums latviešu valodā tiek nodrošināts tikai no angļu un franču valodas. Tas nozīmē, ka no pārējām valodām tiek tulkots ar angļu vai franču valodas starpniecību, citiem vārdiem sakot, tiek izmantots **relejtulkojums**. Ja runātājs, piemēram, uzstājas portugāļu valodā, latviešu valodas tulks tulko pastarpināti, visbiežāk no angļu valodas. Savukārt, ja uzstājas latviešu runātājs, latviešu valodas tulks pārtulko tekstu angļiski (**retūrs** – tulkojums no tulka dzimtās

SCIC

DIRECTION GENERALE
DE L'INTERPRETATIONProgrammation des réunions et de l'interprétation
REGIME LINGUISTIQUE VARIABLE

OBJET:	Le tuesday 30 october 2007 1000 1910
Titre:	CONSEIL ENVIRONNEMENT
Lieu:	LUXEMBOURG/LUXEMBOURG
Institution:	CONSEIL DE MINISTRES
Remarque:	

FR	DE	EN	IT	ES	NL	PT	EL	DA
M. Girard-F FR EN IT ES PT Ms Hubert-A DE EN IT M. Vanden Bossche EN IT DA RO	Ms Doerzapf FR EN NL PT EL DA SV ET Ms Hanay FR EN ES NL DA Ms Lonatowna PL M. Mogalle FR EN IT ES PT SV	Ms Fojan GA M. Mackin GA Ms Pratt-H FR ES PT M. Rose FR DE IT NL PT DA MS Zazera FR IT ES EL	Ms D'Annunzio FR EN ES PT Ms Ruffino FR EN NL FI Ms Zanon-C FR DE EN ES NL	Ms Mendez Asbach FR DE EN EL Ms Rafael FR EN IT PT GL M. Sainz-Pena FR DE EN IT NL PT SV GL	Ms Stevens FR EN IT ES PT Ms Vannoorsel FR DE EN ES PT Ms Zandbergen DE EN ES DA FI	Ms Lones Ana FR EN ES NL Ms Ramos FR DE EN IT NL Ms Rodrigues-T FR EN IT ES NL	M. Ffragiadakis FR EN IT ET Ms Fantazioud FR DE EN IT NL M. Psatiantas FR DE EN IT ES	Ms Halpkov FR DE EN NL Ms Hiorth->FR FR DE EN ES SV Ms. Rode FR DE EN IT NL SV
R: BG CS DA EL ET FI GA GL HU LT LV MT NL PL SK SV	R: BG CS GA GL HU LT LV MT RO SK SL	R: FI GL PL SK	R: BG CS DA EL ET FI GA GL HU LT LV MT NL PL RO SK SL SV	R: BG CS DA EL ET FI GA HU LT LV MT PL RO SK SL	R: BG CS EL ET FI GA GL HU LT LV MT PL RO SK SL SV	R: BG CS DA EL ET FI GA GL HU LT LV MT PL RO SK SL SV	R: BG CS DA ET FI GA GL HU LT LV MT PL RO SK SL SV	R: BG CS EL ET FI GA GL HU LT LV MT PL PT RO SK SL
FI	SV	CS	ET	LV	LT	HU	MT	PL
Ms Baer-M->DE DE EN NL Ms Huotari EN ES Ms Pohjanvirta FR DE EN SV	Ms Calafatis FR EN IT FI M. Oestberg-H EN IT NL Ms Stromberg-A->EN FR DE EN DA	Ms Reichtrova->EN EN SK Ms Sherga DE EN SK Ms Sirokowska->EN FR DE EN SK	Ms Einre->EN EN SK Ms Niibo-R DE Ms Sommer->EN EN FI	Ms Rotanova EN Ms Skula->EN FR EN Ms Zauberga->EN EN FR	Ms Blzericu->EN EN Ms Kolette->EN EN Ms Mikkelson EN DA	Ms Gecov-K->EN EN M. Horvath-Za EN DE Ms Vittav->EN FR EN	Ms Brincat->EN EN M. Gerada EN IT Ms Saliba->EN EN	Ms Lopatowna->DE DE Ms Szczena-O FR EN M. Zakrzewski->DE DE NL
R: BG CS DA EL ET FI GA GL HU IT LT LV MT PL PT RO SK SL	R: BG CS EL ES ET FI GA GL HU LT LV MT PL PT RO SK SL	R: BG DA EL ES ET FI GA GL HU IT LT LV MT NL PL PT RO SK SL SV	R: BG CS DA EL ES FR GA GL HU IT LT LV MT NL PL PT RO SK SL SV	R: BG CS DA DE EL ES ET FI GA GL HU IT LV MT NL PL PT RO SK SL SV	R: BG CS DE EL ES ET FI FR GA GL HU IT LV MT NL PL PT RO SK SL SV	R: BG CS DA EL ES ET FI GA GL IT LT LV MT NL PL PT RO SK SL SV	R: BG CS DA DE EL ES ET FI FR GA GL HU LT LV NL PL PT RO SK SL SV	R: BG CS DA EL ES ET FI GA GL HU IT LV MT PT RO SK SL SV
SK	SL	BG	RO					
M. Kamenicko-B DE EN CS M. Kusenda->FR FR EN CS Ms Skacaniova->FR FR DE NL CS	Ms Popovic->EN DE EN SR BS HR M. Rogic FR EN M. Smrekar->FR FR DE NL CS	Ms Karanetrova->EN EN Ms Saheva FR Ms Terzieva-C->EN EN	M. Cherata-W->EN EN FR Ms Dragomires-K->EN FR EN Ms Furnea-R DE EN					
Dejeuner: Diner:	Oui/Non Oui/Non		Imprime le 11/01/2006 11:51					
R: BG DA EL ES ET FI GA GL HU IT LT LV MT PT RO SK SV	R: BG CS DA EL ES ET FI GA GL HU LT LV MT NL PL PT RO SK SV	R: CS DA EL ES ET FI FR GA GL HU IT LT LV MT NL PL PT RO SK SL SV	R: BG CS DA EL ES ET FI GA GL HU IT LT LV MT NL PL PT SK SL SV					

1. attēls. Multilingvālā tulkošana ES darba valodās: plānošana

valodas svešvalodā), un pārējās kabīnes izmanto angļu tulkojumu (releju), lai tulkotu vācu, spāņu, portugāļu un visās pārējās sēdes darba valodās. Situācija ir specifiska, un tā izvirza arī īpašas prasības tulku darbam un valodas lietojumam (Zauberga 2008, 124). Par galvenajiem tulkojuma kvalitātes kritērijiem izvirzās domas skaidrība un terminu atpazīstamība.

3. Laba mutiskā tulkojuma kritēriji

Mutiskā tulkojuma kvalitāte ir bieži diskutēts un tomēr neskaidrs jēdziens. Parasti mutiskā tulkojuma kvalitāte tiek definēta stipri vispārīgi – kā dinamiska kategorija, kas ir atkarīga no dažādo lietotāju vajadzībām. Mutiskā tulkošana ir **daudzpakāpju komunikatīvā ķēde** (Zauberga 2001, 283), kurā iesaistīti vismaz trīs, bet multilingvālā kontekstā četri vai dubultā releja gadījumā pat vairāki dalībnieki: runātājs, tulks, kas nodrošina releja

tulkojumu, pārējie tulki, kas tulko releju savā dzimtajā valodā, un delegāti. Lai gan kopumā tiek atzīts, ka augstas kvalitātes tulkojums nozīmē pilnīgu un precīzu oriģinālteksta atveidojumu, detalizētāki pētījumi liecina par to, ka konkrētās situācijās, mainoties apstākļiem, izvirzās atšķirīgas prioritātes. Piemēram, *AICC (International Organisation of Conference Interpreters)* organizētā aptauja parāda, ka tulkojuma kvalitātes vērtēšanas kritēriji ir atkarīgi no tādiem apstākļiem kā konferences tematika, dalībnieku skaits, attiecīgā respondenta iepriekšējā konferenču pieredze, pat dalībnieka vecums un dzimums (Mackintosh 1995, 62). Citiem vārdiem sakot, kvalitātes novērtējums vienmēr ir subjektīvs. Klausītāji parasti nav vienādi ieinteresēti visā piedāvātajā informācijā un tādēļ klausās un analizē selektīvi. Daudziem klausītājiem patīk, ja tulks tulko mierīgi un pārliecinoši, tad viņi arī parasti dod pozitīvu vērtējumu par tulkojuma saturu. Bet, ja tulka darba stilā šīs pārliecības trūkst, klausītāji parasti vērtē kritiskāk arī saturiskos aspektus. Var uzskatīt, ka tulkojuma noformējums (*packaging*) dažkārt traucē objektīvam satura novērtējumam (Gile 1995, 33).

Ļoti būtisks aspekts ES institūciju kontekstā ir tas, ka tulkojumam ir **dubults adresāts** – saujiņa delegātu zālē un kolēģi citās kabīnēs (iepriekš minētajā sēdē 66 kolēģi citās kabīnēs), kas attiecīgo tulkojumu izmanto par releju tālākam tulkojumam savā dzimtajā valodā. Abām adresātu kategorijām ir atšķirīga pieeja un atšķirīgas prasības attiecīgajam tulkojumam. Delegāti jeb klausītāji tradicionālā nozīmē klausās tulkojumu, lai varētu sekot līdzi sēdes gaitai un lielās līnijās saprast runātāja pozīciju. Viņiem domas skaidrība un raits runas plūdums ir galvenais kvalitātes kritērijs. Bet tulkam, kas nodrošina retūru, jāreķinās arī ar savas valsts delegācijas un runātāju īpašajām prasībām. Kad viens no delegātiem uzstājas latviešu valodā, viņa kolēģi parasti rūpīgi seko līdzi tulkojumam. Viņiem jau bez tulkojuma ir skaidra teiktā jēga, bet viņiem svarīga ir tulkojuma precizitāte, kas dažkārt tiek reducēta uz burtisku atbilstību. Bieži tiek izmantoti iepriekš sagatavoti rakstiski teksti ar rakstu valodai tipiskiem gariem un sarežģītiem teikumiem. Šī klausītāju grupa sagaida, lai tulkojums būtu pilnīgs un ļoti precīzs. Viņiem nav tik svarīgi, lai tulkojums būtu viegli saprotams (viņi tekstu saprot arī bez tulkojuma) un ērti lietojams kā relejtulkojums. Lai gan tulku formālais pamatuzdevums ir strādāt sēdes delegātiem, tomēr reāli bieži viņu darba galvenais patērētājs ir kolēģi citās kabīnēs, kas izmanto doto tulkojumu kā releju. Savukārt šī adresāta galvenās prasības ir tulkojuma sinhronitāte (jāraugās, lai arī pastarpināta tulkojuma gadījumā, tulki visās kabīnēs varētu pabeigt tulkojumu daudz maz vienlaicīgi ar runātāju), terminu atpazīstamība, bet galvenais – domas skaidrība, ko nodrošina īsi, precīzi formulējumi (tā sauktā *salami* tehnika) un nepieciešamības gadījumā arī tulkojumā iestarpināti papildus

skaidrojumi. Tulkojumam jābūt tādām, lai to varētu ērti lietot (šajā sēdē un dotajā brīdī). Tas ietver arī prasību tulkojumā atbrīvoties no mazāk svarīgiem elementiem, kas apgrūtina izteiksmes skaidrību, kā arī nepieciešamību lietot šajā vidē ierastus vārdus un formulējumus. Tātad tulkam jāveic rūpīga teksta analīze un jāmēģina saskaņot dažādo tulkojuma lietotāju prasības. Nedrīkst aizmirst sava darba mērķi – nodrošināt komunikāciju dotajā situācijā, paturot prātā, ka citā komunikatīvā situācijā vārdu un formulējumu izvēle var būt atšķirīga. Tulks nedrīkst būt perfekcionists, jo tiekšanās pēc pilnīgi nevainojama tulkojuma palēnina spēju ātri reaģēt un pielāgoties dotajai situācijai. Tulka uzdevums ir palīdzēt sēdes dalībniekiem vienam otru saprast.

4. Tulku un tulkotāju valodas lietojuma atšķirības

Gan tulki, gan tulkotāji uzskatāmi par tulkojumvalodas kopējiem un nostiprinātājiem. Abu uzdevums ir nodrošināt starpkulturālo saziņu. Gan rakstiskais, gan mutiskais tulkojums uzskatāmi par ierobežotā profesionālā kontekstā sniegtu pakalpojumu ar izteikti komunikatīvu funkciju (Gile 1995, 21). Tomēr tulku un tulkotāju radītie gala produkti ir ļoti atšķirīgi, kas arī nosaka atšķirības valodas lietojumā.

4.1. Fiziskie aspekti — telpa, laiks, statiskais un dinamiskais aspekts

Rakstiskais tulkojums ir statisks – to ir iespējams apskatīt, izlasīt, labot. Pie tā var atkārtoti atgriezties, noslipējot to līdz perfekcijai. Rakstiskais tulkojums var tikt izmantots dažādiem mērķiem – kā tīri informatīvs materiāls, reklāma, likumdošanas akts, pat literārs piemineklis. Tas var būt kolektīvu pūliņu rezultāts, bet tas var tikt radīts pilnīgā izolācijā. Pie vienas lapas tulkotājs var strādāt pusstundu vai arī vairākas dienas. To var labot un pārstrādāt atkal un atkal.

Mutiskais tulkojums ir vienreiz izmantojams produkts, ko tulks rada konkrētā komunikatīvā situācijā ar mērķi palīdzēt delegātiem citam citu saprast. Gan oriģināls, gan tulkojums izskan vienu reizi, un pie tiem nav iespējams atgriezties. Ja vienā vai otrā ieviesušās kļūdas, pastāv iespēja, ka kļūda tiek labota, bet tas vienmēr ir publisks process, no kura gan runātāji, gan tulki cenšas izvairīties. Tulkam ir iespēja neuzkrītoši palabot savas kļūdas tulkojuma gaitā, kas reizēm tiek arī darīts, bet parasti labojumiem nav laika, jo teksts atrodas nemitīgā kustībā.

Svarīgi ir tas, ka tulkiem bieži ir iespēja fiziski kontaktēties ar tulkojuma lietotājiem un runātājiem. Tādēļ, manuprāt, tulks labākā situācijā nekā tulkotājs, jo tulks var noskaidrot saturiskas un terminoloģiskas neskaidrības, saņemt tiešu sava darba vērtējumu un pat reizēm ietekmēt runātāju. Šim aspektam plašāk pievērsīšos nedaudz vēlāk.

4.2. Atkarība no konteksta

Tulki daudz vairāk nekā tulkotāji savā darbā ir atkarīgi no konteksta. Viņi terminus izvēlas, sekojot sēdes gaitai un klausoties, kādus terminus lieto delegāti. Pastāvot atšķirībām oficiālajā un neoficiālajā terminoloģijas lietojumā, tulki dod priekšroku sēdes dalībnieku lietotajam variantam, kamēr tulkotāji savos tekstos lieto oficiālos terminus neatkarīgi no tā, vai eksperti tos akceptē vai ne (Zauberga 2005, 198). Tulki kā tieši pakalpojuma sniedzēji vadās pēc principa: „klientam taisnība”. Tulki atrodas tiešā kontaktā ar viņu sniegtā pakalpojuma lietotājiem, tādēļ viņiem ir iespējams pielāgot gala produktu lietotāja vēlmēm. Pat, ja delegātu terminoloģijas lietojums ir acīmredzami subjektīvs, tulks cenšas to izmantot, lai nodrošinātu terminu atpazīstamību un konsekveni terminoloģijas lietojumā dotajā komunikatīvajā kontekstā. Var likties, ka šāda pieeja ir pārāk patvaļīga un var novest pie atkāpēm no normas un tradīcijām, tomēr jāpatur prātā mutiskā tulkojuma komunikatīvā dimensija. Uzklusot ekspertus, kas piedalās sēdēs, tulkam ir vieglāk nonākt pie optimāla terminu lietojuma, nekā autonomi strādājošam tulkotājam. Sēžu dalībnieki kā terminu pamatlietotāji labprāt izsaka savu viedokli par vienu vai otru termina lietderību. Piemēram, enerģētikas eksperti ir norādījuši, ka nevēlas, lai tulki lietotu jaundarināto terminu *atjaunīgie energoresursi*, bet atbalsta seniedibinātā termina *atjaunojamie energoresursi* lietošanu. Vairākkārtīgi mainīti arī citi tulkojumi, piemēram, terminu *durable and sustainable* latviskie tulkojumi. Periodiskas oficiāli izsludinātas atsevišķu terminu maiņas ne tikai apgrūtina terminu tiešo lietotāju – nozares speciālistu – un pastarpināto lietotāju – tulku/tulkotāju – darbu, bet arī noved pie sistēmiskas nekonsekvences, apgrūtinātas izpratnes un liekas darba slodzes, iestrādājot jaunus terminus esošajos tekstos.

4.3. Orientācija uz auditoriju pretstatā orientācijai uz valodu

Lai gan arī profesionāli tulkotāji patur redzes lokā potenciālo lasītāju, tomēr viņi strādā ar tekstu, lielu uzmanību pievēršot valodnieciskiem aspektiem, viņiem ir svarīgi ievērot tekstu tipu tradīcijas, literārās valodas normas, konsekveni terminoloģijas lietojumā.

Mutiskais tulks ir orientēts uz konkrētu auditoriju. Tulki rada tekstu, nevis izejot no vārda (lingvistiskās sistēmas), bet gan vadoties no komunikatīvās situācijas (Zauberga 2005, 107). No auditorijas reakcijas tulks redz, vai tā ir apmierināta ar tulka darba rezultātu. Dažkārt tulki no saviem klientiem saņem norādes un komentārus; viņiem var būt iespēja sazināties ar pasākumu dalībniekiem pirms sēdes un noskaidrot saturiskas vai terminoloģiskas neskaidrības. Atsevišķās situācijās tulkiem ir iespēja sniegt delegātiem norādes par runāšanu, lai viņu teiktais varētu tikt pēc

iespējas veiksmīgāk noraidīts klausītājiem. Ja delegāts runā pārāk ātri un sarežģīti, tulkojums nerasniegs vēlamo rezultātu. Ieskatam šādas sadarbības piemērs – Eiropas Komisijas tulkošanas dienesta izstrādātās rekomendācijas runātājiem, lai atgādinātu par multilingvālās saziņas specifiku.

***„Kā rakstīt runas – padomi veiksmīgai sadarbībai ar tulkiem
Atcerieties, ka gatavojat runu, nevis rakstisku tekstu un ka jūsu
auditorija ir multilingvāla un multikulturāla***

- Runājiēt brīvi un dabiski (lai arī jūsu teikto latviešu valodā pārsvarā saprot tikai tulks, jums tomēr ir auditorija, kuras priekšā jāievēro visi ierastie komunikācijas pamatprincipi – **uzrunājiēt savu auditoriju!**).
- Nelietojiet garas un sarežģītas teikuma konstrukcijas – klausoties tās grūti uztveramas.
- Nelasiēt sarežģītus tekstus – tā nav laba komunikācijas metode pat dzimtās valodas auditorijas priekšā. Tulkojumā lasītais var tikt sagrozīts vai pat pazust. Ja nu tomēr jālasa (piemēram, uzstājas ministrs), lūdzu, iedodiet **laicīgi** tulkam tekstu. Lūdzu, lasiēt mērenā tempā un jēgpilni, jo runa tiek tulkota ne jau tikai no latviešu uz angļu vai vācu valodu, bet tālāk vēl bieži vien 20 valodās.
- Lūdzu, paskaidrojiet saīsinājumus, un, ja iespējams, atkārtojiēt skaitļus.
- Atsaucoties uz kādu dokumentu (piemēram, regulas pantiem), nosauciēt tos **pirms** citēšanas, lai kolēģi un tulki var sameklēt attiecīgo tekstu.
- Nebaidiēt atkārtot galvenās domas – ja izsakās pārāk kompakti, var gadiēt, ka teiktais netiek pamanīts (ne jau tādēļ, ka tulks neiztulko, bet gan tādēļ, ka sēdes dalībnieki vienlaikus nodarbojas ar dažādām lietām, un viņu uzmanība ir dalīta).
- Noslēgumā rezumējiēt galveno, bet pēdējo teikumu atstājiēt mazāk nozīmīgām frāzēm, jo var gadiēt, ka tas pazūd, sēdes vadietājam pārslēdzot mikrofonu.

Mēs zinām valodas, bet jūs esat eksperti, turklāt bieži esat piedalījušies arī iepriekšējā sēdē. Dažkārt tulki jūtas kā seriālā, kura iepriekšējo sēriju nav redzējuši. Ja vien iznāk laiks, lūdzu, informējiēt mūs īsumā par situācijas būtību un savu pozīciju. Jo labāk mēs pārziņām kontekstu, jo labāki komandas biedri varam būt. **Nacionālās pozīcijas ir nenovērtējamas!** Tās palīdz saprast jautājuma būtību, Latvijas intereses, izvēlēties labāko terminu, i. e. nodrošina kontekstu.

Lūdzu, palīdziet mums palīdzēt jums komunicēt ar kolēģiem!”

Sadarbība ar delegātiem atvieglo tulku darbu, kaut daļēji ļaujot tulkam prognozēt situāciju un sagatavoties tulkošanai. Tulku vidū pastāv uzskats, ka grūtākais viņu darbā ir situācijas neprognozējamība un tas, ka viņi tiek nepārtraukti vērtēti. Kontakts ar auditoriju un runātājiem ievērojami mazina spriedzi, radot komandas darba atmosfēru.

5. Nobeigums

Noslēgumā vēlētos atgriezties pie laba mutiskā tulkojuma kritērijiem. Nesen organizētajā Eiropas Komisijas Mutiskās tulkošanas dienesta organizētajā aptaujā par tulkojumu kvalitāti izteiksmes skaidrība un precizitāte, kā arī tulka komunikācijas spējas (pauzēšanas stratēģija, artikulācija, intonācija) tika atzīti par galvenajiem tulkojuma kvalitātes rādītājiem, ievērojami apsteidzot tādus kritērijus kā gramatiskā un terminoloģiskā precizitāte. No valodnieku un terminologu viedokļa raugoties, tas var likties dīvaini, bet vēlos vēlreiz uzsvērt, ka mutiskā tulkošana ir specifiska disciplīna, kurā tulkam jāatrod līdzsvars starp pareizu valodas lietojumu, tekstuālo skaidrību un tīri cilvēciska komforta radīšanu sēdes dalībniekiem. Jāpatur prātā, ka sēdes dalībniekiem ir grūti visu dienu sekot līdzī sēdes gaitai, klausoties tulkojumu austiņās. Viņu uztvere ir selektīva, jo vienlaicīgi ar klausīšanos jāveic arī citas funkcijas, pirmkārt, komunikācija ar kolēģiem un savas pozīcijas koordinēšana dzirdētā kontekstā. Tulkam jādara viss iespējamais, lai palīdzētu delegātiem sekot līdzī sēdes vai konferences gaitai ar iespējami mazāku piepūli: teikumi jāveido pēc iespējas īsi, vārdi jāizrunā pēc iespējas skaidrāk, jānodrošina vienmērīgs, intonatīvi možs un mierīgs runas plūdums, jāizmanto atpazīstama terminoloģija. Tieši šo iemeslu dēļ tulks var izvēlēties lietot transkribēto terminu *ftūčers* oficiāli piedāvātā *nākotnes līguma* vietā (*future agreement*) vai arī *klasters* latviskākā *kopa* (*cluster*) vietā. Ārpus konkrētās sēdes konteksta būtu pilnīgi nepieļaujami *Copenhagen Compact* tulkot kā *Kopenhāģenas kompakts*, bet esmu to darījusi, lai palīdzētu delegātiem orientēties daudzo sēdes gaitā izskatīto līgumu klāstā. Atpazīstamības vārdā tulki dažkārt latviskotajam terminam pievieno transkribētu angļu terminu, piemēram, *iespēja nepiemērot jeb optauts* (*opt-out clause*) vai *augsta riska ieguldījumu fonds jeb hedžands* (*hedge funds*). Tulku terminoloģijas lietojums gan izriet no valodas sistēmas, bet tiek pakļauts komunikatīvajai situācijai. Varētu teikt, ka tulki konsolidē izstrādāto terminoloģiju, to izvērtējot un pielāgojot tās pamatlietotāju vajadzībām. Tulku darbā dominē komunikatīvā dimensija, jo labs ir tas tulkojums, kas nodrošina precīzu saziņu pasākuma dalībnieku vidū.

1. Gile, D. *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training*. Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1995.
2. Mackintosh, J. Portrait of the „Ideal” Interpreter as Seen through Delegates’ Eyes. In: *AIIIC Bulletin*, Volume 23, No 3., 1995, p. 61–63.
3. Zauberga, I. Discourse Interference in Translation. In: *Across Languages and Culture*, Volume 2, Issue 2. Budapest : Akademiai Kiado, 2001, p. 265–277.
4. Zauberga, I. Variables in Quality Assessment in Interpreting. In: *Dolmetschen. Publikationen des Fachbereichs Angewandte Sprach- und Kulturwissenschaft der Johannes Gutenberg-Universität Mainz in Gernersheim*. Frankfurt am Main : Peter Lang, 2001, p. 279–286.
5. Zauberga, I. Which is the Right Term? In: *Contrastive and Applied Linguistics*, Volume XII. Rīga : Latvijas Universitāte, 2005, p. 193–204.
6. Zauberga, I. Handling Terminology in Translation. In: *New Trends in Translation Studies*. Budapest : Akademiai Kiado, 2005, p. 107–117
7. Zauberga, I. It is Worth it and it Works: Multilingualism in the EU Institutions. In: *English – the Lazy Way out? Maybe...but is it Worth it? Proceedings of the International Conference*. Riga : National Language Commission, University of Latvia, Internationale Vereinigung Sprache und Wirtschaft, 2008, p. 115–128

CITVALODU ĪPAŠVĀRDU ATVEIDE

Ojārs Bušs

Horvātu valoda un horvātu īpašvārdu atveide

Samērā bieži izskan jautājums, vai tiešām četras bijušās Dienvidslāvijas mantiniekvālstis runātās valodas – horvātu, serbu, bosniešu un melnkalniešu valoda – atzīstamas par patstāvīgām valodām, vai tās nav – kā tika uzskatīts sociālistiskajā Dienvidslāvijā un arī pirms tam, Dienvidslāvijas karalistē – vienas (serbhorvātu) valodas varietātes? Ir tiesa, ka šīs valodas veidojušās uz vienota dialektu kontinuuma pamata un ir savstarpēji saprotamas, t. i., vienas valodas runātājs var bez īpaši lielām grūtībām saprast vairumu tekstu jebkurā no pārējām trim minētajām valodām. Taču savstarpējā saprotamība vai nesaprotamība nav izšķirošais kritērijs, ar kura palīdzību atšķirt patstāvīgu valodu no dialekta: savstarpēji saprotamas ir arī, piemēram, čehu un slovāku valoda, krievu un baltkrievu valoda, bet savukārt diezgan grūti būs saprasties, piemēram, vācu valodas bavāriešu dialekta runātājiem ar berlīniešiem. Šoreiz daudz svarīgāka par lingvistisko saprašanu ir politiski emocionālā saprašanās. Politiskās robežas novilkšana pati par sevi gan vēl neizraisa jaunas valodas rašanos: austrieši joprojām runā vāciski, nevis „austriski”, Moldovas pamatiedzīvotāji runā rumāniski pat par spīti „moldāvu valodas” ideoloģiskai uzspiešanai. Tomēr, ja jaunas valstis ir radušās, atbrīvojoties no miniimpērijas (bijušās Dienvidslāvijas) centrālās valsts, resp., Serbijas dominēšanas tieksmēm un šo valstu piedzimšanu pavadījusi Serbijas iniciēta karadarbība (nemaz nerunājot par Srebrenicas slaktiņu), ir saprotama gan politiskā, gan emocionālā vēlme norobežoties no visa serbiskā, tostarp no serbu valodas. Vispārsaprotamāk tas ir horvātu valodai, kuras patstāvīgās attīstības tradīcijas ir visai senas. Mazāk pieredzējušās uz lingvistiskās vēstures skatuves ir bosniešu valoda un it sevišķi melnkalniešu valoda, tomēr šķiet, ka arī par šīm divām valodām turpmāk dzirdēsim arvien biežāk.

Horvātu valoda (*hrvatski jezik*) ir valsts jeb oficiālā valoda Horvātijas Republikā, viena no trim oficiālajām valodām Bosnijā un Hercegovinā, viena no piecām oficiālajām valodām Melnkalnē, kā arī viena no septiņām oficiālajām valodām Vojvodinas autonomajā novadā (Serbijā). Šo valodu kā savu dzimto valodu runā apmēram 5,5 miljoni cilvēku. No valodnieciskā viedokļa tā pieder pie indoeiropiešu valodu saimes slāvu valodu grupas dienvidslāvu valodu apakšgrupas rietumu atzarojuma (līdz ar serbu, slovēņu, bosniešu un melnkalniešu valodu). Horvātu valodas runāto formu

veido trīs dialekti: štokaviešu, kajkaviešu un čakaviešu dialekts; normētās rakstu valodas pamatā ir štokaviešu dialekta ijekaviešu variants (dialektu un to variantu nosaukumi atspoguļo atsevišķu vārdu vai zilbju izrunu un rakstību).

Senākie horvātu valodas rakstu pieminekļi saglabājušies no 11. gs, tie rakstīti glagolicas alfabētā. Glagolica izmantota arī pirmajā horvātu valodā iespiestajā grāmatā (1483. g.). Savukārt senākais saglabājies latīniskajā alfabētā rakstītais teksts horvātu valodā (čakaviešu dialektā) datējams ar 1345. gadu. 15. gadsimta beigās horvātu literatūrā iekļaujas autori, kas raksta štokaviešu dialektā, līdz ar to liekot pamatu tradīcijai, kas vēlāk novedīs līdz mūsdienu horvātu literārajai valodai. 19. gadsimtā ļoti nozīmīga loma vienotas horvātu rakstības izveidē bija Ļudevita Gaja (1809–1872) darbībai, īpaši viņa ieteikumiem par pareizrakstību. Šai laikā uz štokaviešu dialektu balstītās rakstu valodas normas pieņem arī, piemēram, Zagrebas un tās apkaimes literāti, kaut gan viņi pārstāv novadu, kurā tiek runāts kajkaviešu dialekts. Literārajā valodā iekļaujas arī atsevišķas kajkaviešu un čakaviešu dialekta iezīmes.

19. gs. beigās pieņemamas spēkā tendences veidot vienotas normas horvātu un serbu valodai (izņemot, protams, grafiku, jo serbu valodas rakstībā izmanto kirilicu). Nodibinoties neatkarīgai Dienvidslāvijas valstij 1918. gadā, šīs tendences iegūst likuma spēku. Vienotajā serbhovrātu jeb horvātserbu literārajā valodā dominē serbu rakstu valoda, tās ietekmē pārtrūkst daudzas horvātu literārās valodas tradīcijas (piemēram, bieži vien horvātu valodas mantotos vārdus aizstāj serbu valodā lietotie internacionālisti, sal. horvātu *glazba, ravnatelj, stranka* resp. serbu *muzyka, dupektor, napmuja*). Šāda situācija turpinās līdz 20. gs. 90. gadiem – ar neilgu pārtraukumu 40. gadu sākumā izveidotās neatkarīgās Horvātijas laikā (ši valsts pastāvēja no 1941. līdz 1945. gadam). Tikai pēc Horvātijas valstiskās neatkarības atjaunošanas 1990. gadā rodas iespējas atkal kopt un attīstīt horvātu literāro valodu atbilstīgi mūsdienu vajadzībām, tostarp – atbrīvoties no politisko apstākļu dēļ uzspiestajiem serbismiem.

Alfabēts

Horvātu rakstu valodā lieto latīnisko alfabētu ar dažiem papildburtiem:

A a, B b, C c, Č č, Ć ć, D d, Dž dž, Đ đ, E e, F f, G g, H h, I i, J j, K k, L l, Lj lj, M m, N n, Nj nj, O o, P p, R r, S s, Š š, T t, U u, V v, Z z, Ž ž.

Burtu č un ć apzīmētās skaņas tiek uzrunātas aptuveni kā latviešu č; horvātu ć ir mazliet mīkstāks, tomēr atšķirība šo skaņu izrunā ir samērā neliela. Savukārt horvātu dž (šis burts horvātu valodā sastopams tikai samērā nesenos aizguvumos) un đ izrunā aptuveni kā latviešu dž (đ –

mazliet mīkstāk). Horvātu *lj* un *nj* izrunā attiecīgi kā latviešu *l* un *ņ*, dažās pozīcijās ar ļoti nelielu saklausāmu *j* pieskaņu.

Horvātu rakstībā visai konsekventi tiek ievērots fonētiskais princips, t. i., rakstība atbilst izrunai.

Horvātu valodas skaņu un burtu atbilstes latviešu valodā (atveidojot horvātu vietvārdus)

Horvātu alfabēta burts	Starptautiskais fonētiskais alfabēts IPA	Atbilde latviešu valodā	Horvātu vietvārds	Latviskais atveidojums
A a	[a]	A a	<i>Andrijaševci c</i> <i>Blato c</i> <i>Vela Luka c</i>	Andrijaševci Blato Vēla Luka
B b	[b]	B b	<i>Bibinje c</i> <i>Brač s</i> <i>Donja Brela c</i>	Bibiņe Brača Doņa Brela
C c	[ts]	C c	<i>Cres p, s</i> <i>Crikvenica p</i> <i>Obrovac p</i>	Cresa Crikvenica Obrovaca
Č č	[tʃ]	Č č	<i>Čakovec p</i> <i>Mače c</i> <i>Poreč p</i>	Čakoveca Mače Poreča
Ć ć	[tʃ]	Č č	<i>Mošćenice c</i> <i>Bačin c</i> <i>Orebič p</i>	Mošćenice Bačina Orebiča
D d	[d]	D d	<i>Dubrovnik p</i> <i>Donji Mekinjar c</i> <i>Seget Donji c</i>	Dubrovnika Doņi Mekinžara Segetdoņi
Dž dž	[dʒ]	Dž dž	–	–
Đ đ	[dʒ]	Dž dž	<i>Đakovo p</i> <i>Đakovački Pisak c</i> <i>Međurič c</i>	Džakova Džakovački Pisaka Medžuriča
E e	[e]	E e	<i>Erdut c</i> <i>Drenje c</i> <i>Senj p</i>	Erduta Dreņe Seņa
F f	[f]	F f	<i>Feričanci opš</i> <i>Ferdinandovac opš</i> <i>Novi Marof p</i>	Feričanci Ferdinandovaca Novi Marofa
G g	[g]	G g	<i>Glina p</i> <i>Viganj c</i> <i>Pag p, s</i>	Glina Vigaņa Paga
H h	[x/h]	H h	<i>Hrvatska</i> <i>Hrvatski Čuntić c</i> <i>Tuhelj c, opš</i>	*Horvātija Hrvatski Čuntiča Tuhēla
I i	[i]	I i	<i>Ilok p</i> <i>Ivanič-Grad p</i> <i>Oriovac c, opš</i>	Iloka Ivaničgrada Oriovaca
J j -lj- sk. sarakstā pēc L -nj- sk. sarakstā pēc N	[j]	J j	<i>Janjina c, opš</i> <i>Vojakovac c</i> <i>Mali Lošinj p, s</i>	Jaņina Vojakovaca Mali Lošiņa

CITVALODU ĪPAŠVĀRDU ATVEIDE

K k	[k]	K k	Korčula p, s Klakar c, opš Klanjec p	Korčula Klakara Klaneca
L l	[l]	L l	Lumbarda c Lupoglav c, op š Pokonji Dol s	Lumbarda Lupoglava Pokonji Dola
Lj lj	[ʎ]	Љ љ	Srednja Ljubina c Lipovljani op š Kuželj c	Srednja Ljubina Lipovljani Kužela
M m	[m]	M m	Molat c, s Mimice c Umag p	Molata Mimice Umaga
N n	[n]	N n	Nin p Knin p Sveta Nedjelja p	Nina Knina Sveta Nedjelja
Nj nj	[ɲ]	Њ њ	Podvinje c Svinjarevci c Sinj p	Podvinje Svinjarevci Siņa
O o	[o]	O o	Osor c Omiš p Donje Sitno c Kutjevo p	Osora Omiša Donje Sitno Kutjeva
P p	[p]	P p	Podcrkavlje c, op š Pupnat c Koločep s	Podcrkavlje Pupnata Koločepa
R r	[r]	R r	Rijeka p Krak p, s Hvar p, s	Rijeka Krka Hvara
S s	[s]	S s	Split p Sisak p Martinska Ves c	Splita Sisaka Martinska Vesa
Š š	[ʃ]	Š š	Šibenik p Kaštel p Mikleuš c, op š	Šibenika Kaštela Mikleuša
T t	[t]	T t	Trogir p Dugi Otok s Kašt c	Trogira Dugi Otoka Kašta
U u	[u]	U u	Utinja c, u Kukunjevac c Pula p	Utiņa Kukunjevaca Pula
V v	[v]	V v	Vukovar p Krbavica c Novo Selo na Dravi c	Vukovara Krbavica Novo Selo pie Dravas
Z z	[z]	Z z	Zagreb p Zadar p Ozalj p	Zagreba Zadara Ozaļa
Ž ž	[ʒ]	Ž ž	Županja p Križevci p Gruž pilsētas daļa un osta (Dubrovnikā)	Župaņa Križevci Gruža

Piezīmes

1. Vietvārdi, kas horvātu valodā rakstīti kā vārdkopas, latviski atveidojami vienā vārdā, ja attiecīgās vārdkopas pirmais vārds horvātu valodā beidzas ar līdzskani; ja vārdkopas pirmais vārds beidzas ar patskani, latviskajā atveidojumā rakstāmi divi vārdi, taču pirmais no tiem tekstā paliek nelokāms, piemēram, *Vela Luka*,

ģenitīvs *Vela Lukas*. No trim vārdiem veidotais pilsētas nosaukums *Sveti Ivan Zelina* latviski rakstāms divos vārdos: *Sveti Ivanzelina*.

2. Vietvārdi, kas horvātu valodā beidzas ar -o (piem., *Jastrebarsko*), latviski parasti atveidojami kā sieviešu dzimtes vārdi ar galotni -a (*Jastrebarska*), izņemot divzīlbu vārdus (piem., *..Selo*) un dažus itāļu cilmes vietvārdus (piem., *Čiovo*), kas arī latviskajā atveidojumā saglabā izskaņu -o.
3. Vietvārdi, kas horvātu valodā un latviskajā atveidojumā beidzas ar -i, parasti lokāmi kā daudzskaitlinieki, piemēram, *Svinjarevci*, ģenitīvs *Svinjarevcu*.
4. Vietvārdi ar izskaņu -ski latviski parasti atveidojami ar izskaņu -ska, piem., *Imotska*.

Nozīmīgāko Horvātijas vietvārdu un to latvisko atveidojumu saraksts

horvātu valodā

Bakar p
Bednja u
Beli Manastir p
Belišće p
Biokovo kgr
Biševo s
Bosut u
Brač s
Brijuni s
Cres p, s
Crveno jezero ez
Čabar p
Čakovec p
Čiovo s
Dalmacija nov
Daruvar p
Dinara k, kgr
Donja Stubica p
Donji Miholjac p
Drava u
Drniš p
Drvenik s
Dubrovnik p
Dugi Otok s
Dugo Selo p
Dunav u
Đakovo p
Đurđevac p
Elafiti salu grupa
Glina p, u
Grubišno Polje p
Hrvatska
Hrvatska Kostajnica p
Hvar p, s
Ilovik s
Imotski p
Istra puss

latviešu valodā

Bakara
 Bedņa
 Beli Manastira
 Belišče
 Biokovas kalni
 Biševa
 Bosuta
 Brača
 Brijuni
 Cresa
 Crveno ezers
 Čabara
 Čakoveca
 Čiovo
 Dalmācija
 Daruvara
 Dinara resp. Dinaras kalni
 Doņa Stubica
 Doņi Miholjaca
 Drava
 Drniša
 Drvenika
 Dubrovnika
 Dugi Otoka
 Dugo Selo
 Donava
 Džakova
 Džurdževaca
 Elafiti
 Glina
 Grubišno Poļe
 Horvātija
 Hrvatska Kostajnica
 Hvara
 Ilovika
 Imotska
 Istra, Istras pussala

CITVALODU ĪPAŠVĀRDU ATVEIDE

<i>Ivanić-Grad</i> p	Ivaničgrada
<i>Iž</i> s	Iža
<i>Jastrebarsko</i> p	Jastrebarska
<i>Karlovac</i> p	Karlovaca
<i>Klanjec</i> p	Klaņeca
<i>Knin</i> p	Knina
<i>Korana</i> u	Korana
<i>Korčula</i> p, s	Korčula
<i>Kraljevica</i> p	Kraļjevica
<i>Krk</i> p, s	Krka
<i>Krka</i> u	Krka
<i>Kupa</i> u	Kupa
<i>Kurļaj</i> k	Kurļajs
<i>Kutjevo</i> p	Kutjeva
<i>Lastovo</i> s	Lastova
<i>Lonja</i> u	Loņa
<i>Lošinj</i> s	Lošiņa
<i>Mali Lošinj</i> p, s	Mali Lošiņa
<i>Mljet</i> s	Mļeta
<i>Molat</i> s	Molata
<i>Mursko Središće</i> p	Mursko Središče
<i>Novalja</i> p	Novaja
<i>Novi Marof</i> p	Novi Marofa
<i>Novi Vinodolski</i> p	Novi Vinodolska
<i>Olib</i> s	Oliba
<i>Omiš</i> p	Omiša
<i>Opatija</i> p	Opatija
<i>Osijek</i> p	Osijeka
<i>Ozalj</i> p	Ozāja
<i>Pag</i> p, s	Paga
<i>Peļešac</i> puss	Peļešaca, Peļešacas pussala
<i>Petrinja</i> p	Petriņa
<i>Plitvička jezera</i> ez	Plitvices ezeri
<i>Pula</i> p	Pula
<i>Rab</i> p, s	Raba
<i>Rijeka</i> p	Rijeka
<i>Rovinj</i> p	Roviņa
<i>Samobor</i> p	Samobora
<i>Sava</i> u	Sava
<i>Senj</i> p	Seņa
<i>Sestrunj</i> s	Sestruņa
<i>Silba</i> s	Silba
<i>Sinj</i> p	Siņa
<i>Sisak</i> p	Sisaka
<i>Slavonski Brod</i> p	Slavonski Broda
<i>Slunj</i> p	Sluņa
<i>Split</i> p	Split
<i>Stari Grad</i> p	Stari Grada
<i>Sveta Nedelja</i> p	Sveta Nedelja
<i>Sveti Grgur</i> s	Sveti Grgura
<i>Sveti Ivan Zelina</i> p	Sveti Ivanzelina
<i>Susak</i> s	Susaka
<i>Šibenik</i> p	Šibenika
<i>Škarda</i> s	Škarda
<i>Trilj</i> p	Triļa
<i>Trogir</i> p	Trogira
<i>Ugljan</i> s	Ugljana
<i>Umag</i> p	Umaga
<i>Unije</i> s	Unije
<i>Valpovo</i> p	Valpova
<i>Varaždin</i> p	Varaždina

Velebit kgr
 Vinkovci p
 Vir s
 Vis p, s
 Vodnjan p
 Vransko jezero ez
 Vrbovec p
 Vrbovska p
 Vrgorac p
 Vukovar p
 Zadar p
 Zagreb p
 Zaprešić p
 Žirje s
 Županja p
 Žut s

Velebits, Velebita kalni
 Vinkovci
 Vira
 Visa
 Vodnana
 Vransko ezers
 Vrboveca
 Vrbovska
 Vrgoraca
 Vukovara
 Zadara
 Zagreba
 Zaprešiča
 Žirje
 Župaņa
 Žuta

Par horvātu personvārdiem un to latvisko atveidi

Arī horvātu personvārdu rakstībā tiek ievērots jau minētais fonētiskais princips, tāpēc šo personvārdu latviskā atveidē var izmantot vietvārdu atveidei paredzēto horvātu valodas skaņu un burtu atbilstmju tabulu. Starp nedaudzajiem horvātu personvārdiem, kuru atveide rada specifiskas problēmas, var nosaukt sieviešu personvārdu *Dunja*. Lai neradītu nepamatotas asociācijas ar krievu personvārda *Avdotja* hipokoristiku (saīsināto formu) *Duņa*, minēto horvātu personvārdu var atveidot ar *Dunja* (kaut gan arī atveidojums *Duņa* nav nepareizs). Starp citu, abu minēto vārdu cilme ir atšķirīga, *Avdotja* ir krievu tautas mutē fonētiski stipri pārveidots grieķu cilmes vārds (< grieķu *eudokia* 'labvēlība; labpatika; laba vēlējums'), bet horvātu personvārdam *Dunja* pamatā horvātu valodas sugas vārds *dunja* 'čidonija'. Savukārt no tipiskām atveides kļūdām var minēt, ka dažkārt nepareizi (bez galotnes) latviski ir rakstīts bijušā ilggadējā Dienvidslāvijas valsts vadītāja, pēc tautības horvāta, vairāk ar segvārdu Tito pazīstamā valstsvīra īstais uzvārds *Brozs* (pilnā vārdā: *Josips Brozs Tito*, horvātu valodā *Josip Broz Tito*; uzvārds un segvārds nav apvienojami vienā saliktā pseidouzvārdā).

Nelielajā piemēru sarakstā iekļauts pa 30 populārākajiem visu paaudžu horvātu sieviešu un vīriešu priekšvārdiem un uzvārdiem, kā arī 2009. gada jaundzimušajiem visbiežāk dotie vārdi. Interesanti, ka visbiežāk sastopamais horvātu uzvārds ir *Horvat*. No priekšvārdiem visu mūsdienu Horvātijas paaudžu kopumā vēl joprojām visbiežāk sastopamie ir tradicionālie *Ivan* un *Marija*, savukārt 2009. gada jaundzimušajiem populārākie: *Luka* un *Lana* (*Ivan* popularitātes rangā joprojām 2. vietā, *Marija* – 9. vietā).

Tulkotājiem būtu jāpiesargās, lai pārpratumus neradītu tas, ka vairākiem iecienītiem horvātu vīriešu personvārdiem ir galotne *-a* vai *-e*, līdz ar to, piemēram, horvātu vīriešu (!) personvārds *Nikola* ir pilnīgi

homonīmisks analogiskajam latviešu sieviešu vārdam.

Sieviešu personvārdi

horvātu valodā

Ana
Anica
Anka
Danica
Dragica
Dunja
Ema
Gordana
Iva
Ivana
Ivanka
Jelena
Josipa
Kata
Katarina
Katica
Kristina
Lana
Ljubica
Lucija
Maja
Mara
Marica
Marija
Marijana
Marina
Martina
Mia
Milka
Mirjana
Nada
Nika
Petra
Sanja
Sara
Snježana
Vesna

latviešu valodā

Ana
Anica
Anka
Danica
Dragica
Dunja, Duņa
Ema
Gordana
Iva
Ivana
Ivanka
Jelena
Josipa
Kata
Katarina
Katica
Kristina
Lana
Lūbica
Lūcija, Lucija
Maja
Mara
Marica
Marija
Marijana
Marina
Martina
Mia
Milka
Mirjana
Nada
Nika
Petra
Saņa
Sara
Sņežana
Vesna

Viriešu personvārdi

horvātu valodā

Ante
Antun
Branko
Damir
Darko
David
Dragan
Dragutin
Filip
Franjo
Goran
Igor
Ivan
Ivano

latviešu valodā

Ante
Antuns
Branko
Damirs
Darko
Dāvids, Davids
Dragans
Dragutins
Filips
Fraņo
Gorans
Igors
Ivans
Ivano

Ivica
 Josip
 Karlo
 Luka
 Marijan
 Mario
 Marko
 Matej
 Milan
 Mirko
 Miroslav
 Mladen
 Nikola
 Petar
 Slavko
 Stjepan
 Tomislav
 Vladimir
 Zlatko
 Zoran
 Željko

Ivica
 Josips
 Karlo
 Luka
 Marijans
 Mario
 Marko
 Matejs
 Milans
 Mirko
 Miroslavs
 Mladens
 Nikola
 Petars
 Slavko
 Stepans
 Tomislavs
 Vladimirs
 Zlatko
 Zorans
 Željko

Uzvārdi

horvātu valodā

Babić
 Bošnjak
 Blažević
 Božić
 Filipović
 Grgić
 Horvat
 Jurić
 Knežević
 Kovačević
 Kovačić
 Kovač
 Lovrić
 Lukić
 Marić
 Marković
 Matić
 Novak
 Pavić
 Pavlović
 Perić
 Perković
 Petrović
 Popović
 Radić
 Šarić
 Šimić
 Tomić
 Vidović
 Vuković

latviešu valodā

Babičs
 Bošnjaks
 Blaževićs
 Božičs
 Filipovičs
 Grgičs
 Horvats
 Juričs
 Kneževićs
 Kovačevićs
 Kovačičs
 Kovačs
 Lovričs
 Lukičs
 Maričs
 Markovičs
 Matičs
 Novaks
 Pavičs
 Pavlovičs
 Peričs
 Perkovičs
 Petrovičs
 Popovičs
 Radičs
 Šaričs
 Šimičs
 Tomičs
 Vidovičs
 Vukovičs

Saīsinājumi tabulā un vietvārdu sarakstā:

c – ciems

ez – ezers

k – kalns

kgr – kalnu grēda, kalnājs

nov – novads

opš – opština (mazākā pašvaldības teritorija Horvātijā, aptuveni atbilst pagastam Latvijā)

p – pilsēta

puss – pussala

s – sala

u – upe

1. *Hrvatski jezik*. Red. M. Lončarić. Opole : Uniwersytet Opolski – Institut Filologii Polskiej, 1998.
2. Kačić, M. *Kroatisch und Serbisch. Irrtümer und Falsifizierungen*. Zagreb : Novi Most, 1997.

VĀRDS JAUNAJIEM VALODNIEKIEM

Santa Jērāne

Jampadracis ap Oto*

*2010. gada „lingvistiskais šovs personvārdu laucīnā”, kā trāpīgi teikts kādā interneta komentārā, skatītājos ievilcis arī LU Humanitāro zinātņu fakultātes studentus, kas izvēlējušies specializāciju valodniecībā. Tāpēc vārds viņiem – topošajiem valodniekiem. Kursabiedru viedokļus apkopojusi Santa Jērāne, zinātniskā konsultante – asociētā profesore Lidija Leikuma.

Pēc LNT 2010. gada 24. oktobra raidījuma *TOP 10* īpašu uzmanību izpelnījies personvārds *Oto* (LNT Top10 2010). Sižetā vēstīts, ka kāda ģimene sava jaundzimušā vārdu vēlējusies reģistrēt ar diviem burtiem *t – Otto* –, taču Dzimtsarakstu nodaļā saņēmusi atteikumu, jo Ministru kabineta noteikumi Nr. 114 „Noteikumi par personvārdu rakstību un lietošanu latviešu valodā, kā arī to identifikāciju” (turpmāk – Noteikumi) nosaka, ka troksnenis *t* šādā gadījumā nav dubultojams (Noteikumi, 11.2). Dancis ap vārdu ir ildzis vai visu 2010. gadu, un lai nu Sanitas Leišaunieces un Gvido Ikaunieka dēliņš patiešām ņem par labu vecāku izcīnīto „uzvaru” (TVNET-2 2010). Kādreiz būs interesanti uzzināt paša Raula Otto viedokli, – cik būtiska cīņa par „taisnīgo” lietu nez būs šķitusi viņam pašam?...

Re, kādi Latvijā „slikti” likumi! Kā tie ierobežo „cilvēka tiesības”! Un dažam patiesi varbūt šķiet, ka problēma te ir viena burta tādā vai citādā rakstījumā. Taču runa ir nevis par burtu un pat ne konkrēto zēna vārdu, bet gan par valodu kā sistēmu, kurā pastāv likumi, normas un noteikumi, kas valstī, kurā šo valodu lieto, būtu jāievēro.

Par dažām skolas patiesībām

Stabilā sistēmā, par kādu var uzskatīt arī latviešu valodu, daudz kas ir tik pašsaprotami. Gluži kā neaizdomājami, vārdu *Rīga* rakstīdami ar lielo sākuma burtu vai vārdu *Alberts* – ar *-ts*, tā automatizētai vajadzētu būt iemaņai personvārdu *Gita*, *Rasa*, *Vika* u. tml. rakstībā. Taisni tāpat kā sen vairs nelauzām galvu, vai vārds *Aloizs* rakstāms ar *-ss* vai tomēr ar *-zs*, nebūtu jāizdomā jauni likumi tādu īpašvārdu kā *Oto*, *Ingus* vai *Neimanis* pareizrakstībā.

Ja arī jaunākajās klasēs kāds bērns vārdu *Aloizs* uzrakstītu ar *-ss*, rakstot *Gatis*, *Rita*, diez vai kāds kļūdītos. Tomēr tas, kas skaidrs pamatskolēnam, mūsdienu sabiedrībā, izrādās, var sacelt vētru ūdens glāzē.

Tā 2010. gadā notika ar personvārdu *Oto*, plašsaziņas līdzekļos sākoties diskusijai par latviešu pareizrakstību. Kamēr vieni apgalvoja, ka minētajā vārdā vajadzīgs viens *t*, tikmēr citi, latviešu valodas pareizrakstības normas ignorējami, centās uztiept, ka vārds *Oto* rakstāms ar diviem *t*. Tomēr pēc diviem līdzskaņu burtiem šai personvārdā nav nekādas vajadzības, un arī kalendāros jau labu laiku tiek rakstīts tikai *Oto*.

Personvārds *Oto*, tāpat kā daudzi citi, ir ienācis latviešu valodā ar vācu valodas starpniecību. Tas noticis jau sen. Kā rāda Klāva Siliņa „Latviešu personvārdu vārdnīca” (Siliņš 1990, 257), *Ot(t)o* latviešu kalendāros sastopams kopš 1767. gada. Vārds rakstīts gan ar diviem *t* (agrāk, pastāvot ciešākai atkarībai no vācu rakstības) – *Otto*, gan ar vienu (jaunākos laikos) – *Oto*. Diezgan bieži pāriets uz vārda latviskojumu – *Atis*. Izloksnēs izplatīti vēl citi šā personvārda varianti – *Otis*, *Ots*, *Ote*, *Otiņš*, kas parādās daļīliteratūrā un skan sarunvalodā.

Vārda *Oto* literārā izrunā dzirdams pozicionāls līdzskaņa pagarinājums, proti, nebalsīgais troksnenis *t*, kas atrodas starp uzsvērtu un neuzsvērtu patskani, **izrunā** skan garāk nekā citā pozīcijā (sal. *tas* un *Oto*). Līdzīgi šādā pozīcijā – starp uzsvērtu un neuzsvērtu patskani – līdzskaņu pagarināšana runas plūsmā notiek, piemēram, vārdos *aka*, *upe*, *kaķis*, *visi*, *veči*, *muša*, *mati* u. tml. Šo un vēl citu vārdu izrunu eksperimentāli ir pētījis un pēc tam troksneņu *k*, *p*, *ķ*, *s*, *č*, *š*, *t* kvantitāti (izrunas laiku) aprakstījis fonētiķis Elmārs Liepa (Liepa 1963). Parastā (ne fonētiskā) **rakstībā** šādas izrunas pagarinājumus neatspoguļo.

Cilvēki, kas tik dedzīgi iestājas par *Oto* rakstību ar diviem *t*, šķiet, nesaprot valodas sistēmismu. Ja neņemtu vērā, ka līdzskaņa pagarinājums ir pozicionāls, un turpinātu rakstīt *Otto*, pēc analogijas būtu jāraksta *Attis*, *Gattis*, *Etta*, *Itta*, *Litta*, *Ritta*, *Vitta*, *Zitta*, arī *Jette*, *Katte*, *Zette*, *Jutta*, *Rutta*, tāpat *Dacce*, *Friccis*, *Jukkums*, *Vikka*, *Mikkus*, *Miķķelis*, *Rassa* u. tml. Gandrīz visi šie personvārdi, tāpat kā *Oto*, ir nelatviskas cilmes vārdi, tomēr par līdzskaņa pagarinājumu tajos neviens neuzstāj un tiesāties nesāk (K. Tropa).

ABBA ir laba

Aplami ir salīdzināt personvārdu *Oto* ar tādiem vārdiem kā *attaisnot*, *attīrīt*, *attīt* u. c., kā ticis darīts interneta komentāros. Minētajos darbības vārdos *t* dubultojums radies, robežojoties divām morfēmām – šai gadījumā priedēklim, kas beidzas ar *t*, un saknei, kas ar šo pašu līdzskani sākas. Vārdā *Oto* nekāda morfēmu sadura nerodas, tāpēc līdzskaņa dubultojums rakstībā nav vajadzīgs.

Vārda saknē latviešu valodā dubulto skaneņus. Tie ir līdzskaņi *l*, *j*, *m*, *n*, *ņ*, *r*. Piemēram, runājam un arī rakstām *Alla*, *Bille*, *Stella*, *Emma*, *Žanna*, *Valle*, *Buļļupe*, tāpat *balle* un *baļļa*, *elle* un *eļļa*, *mulla* un *mullja*, nerunājot

nemaz par sadzīvē bieži apspēlētajām skaniski līdzīgajām reālīgām *Anna, kannā, vanna, manna, panna* dažādās šo vārdu kombinācijās. Un vai Ernesta Birznieka-Upīša stāstu krājuma virsraksts „Bucis un Ulla” (ne „*Buccis un Ulla*”) pareizrakstības ziņā neko nesaka priekšā?

Vēl līdzskaņu – gan troksneņu, gan skaneņu – dubultoņus bieži sastopams salikteņos. Piemēram, vārdos *skābbarība, daudzdzīvokļu, lietussargs, krusttēvs, savvaļa, liellaiva, datorraksts, Druvvaldis, Mazzālītis, Nicciems, Lejasstrazdi, Mazzalve, Liellauki, Ozolles, Ziemassvētki*, arī garākos nosaukumos, kā *Kraujupplava, Silmalliekni* u. tml. Šajos gadījumos dubultoņus rodas, blakus nonākot divām leksiskajām saknēm vai salikteņu pirmā komponenta galotnei un nākamā komponenta saknei, un tad nav svarīgi, vai atkārtojās skanenis (*l, r*) vai troksnenis (*b, s, t, v* utt.).

Muļķīgi ir jautāt, kādēļ valodniekiem netraucē nupat minētās *krusttēvs*, bet traucē *Otto* – par salikteņiem katrs taču vismaz kaut ko ir mācījies skolā. Vēl muļķīgāks ir „mierinājums”, ka *Otto* latviešu valodu „nemaitās”, jo valodā sastopami un to vēl „nav samaitājuši” tādi vārdi kā *ABBA* un *Lattelecom*, kuros arī ir līdzskaņa dubultoņus (par to, ka *Otto* latviešu valodu „nebojās”, publiskajā telpā pirms kāda laika sprieda pat viena no LU Datorikas fakultātes docētājām). Taču gan *ABBA*, gan *Lattelecom* ir abreviātas – saīsinājumi, ko darina no vārdu savienojuma vai salikteņa sastāvdaļu sākumburtiem vai pirmajām zilbēm. Zviedru popmūzikas grupas *ABBA* nosaukums veidots no tās dalībnieku vārdu – Annija Frīda, Bjerns, Bennijs, Agneta – pirmajiem burtiem. Savukārt *Lattelecom* (agrāk – *Lattelekom*) ir nosaukuma „Latvijas valsts telekomunikāciju uzņēmums” saīsinājums.

Īpašie zuši un zaķi

Var pievienoties tiem diskusijas dalībniekiem, kuri uzsver personvārdu īpašo stāvokli. Visi īpašvārdi, tostarp vietu nosaukumi (kas Latvijā tāpat ne visi ir labi sakārtoti), savā ziņā patiešām ir īpaši vārdi, tomēr uz tiem attiecas tie paši gramatikas likumi kā uz sugasvārdiem. Ja valodā ir likums, ka troksneņus noteiktās pozīcijās nedubulto, tad tos nedubulto ne sugasvārdos, ne īpašvārdos. Ja to neņemtu vērā, sanāktu, ka skolā ir jāmāca divas gramatikas – viena, kas attiecas uz sugasvārdiem, un otra, kas attiecas uz īpašvārdiem (par to TV sižetā arī valodniece Dite (ne *Ditte*) Liepa. Tas būtu absurdi jau tāpēc vien, ka daudzi īpašvārdi tikuši darināti no sugasvārdiem. Piemēram, Aknīstes novadā ir Asares pagasts. Pagasta nosaukums saistāms ar sugasvārdu *asaris*, kurā, tāpat kā personvārdā *Oto*, dzirdams nebalsīgā troksneņa pagarinājums. Līdzskani *s* garāk izrunājam gan sugasvārdā *asaris*, gan īpašvārdā *Asare*, taču ne viena, ne otra vārda saknes *s* rakstībā nav dubultojams. Būtu neloģiski, rakstot *asaris*, īpašvārdam piemērot

jau citu likumu. Tad pagasta nosaukums sarakstos parādītos kā *Assare* (kaut *asaris* un *Asare* ir vienas saknes vārdi). Šāds fonētikas un rakstības „uzlabojums”, par laimi, nevienam neienāk prātā. Tāpat – netaisāmies taču mainīt dzelzceļa stacijas *Asari* nosaukumu un negrasāmies grozīt rakstību uzvārdā *Asaris*, *Asare*. Tiesa, ja vietas nosaukums vai uzvārds būtu radies no diviem vārdiem (piemēram, *asi* + *sari*), divu līdzskaņu *ss* rakstījums blakus būtu pamatots.

Tāpat ir, piemēram, ar vārdu *zaķi* vai *graši*. Abi funkcionē gan kā sugasvārdi, gan īpašvārdi – *Zaķi* ir ciems Liepupes pagastā, *Zvārtavā* un *Tumē*, savukārt *Graši* – ciems Cesvaines pagastā. Šai gadījumā īpašvārds no sugasvārda atšķiras tikai ar lielo sākuma burtu. Fonētikas likumi no tā nemainās – ir vienalga, vai, sakot *zaķi*, domājam dzīvniekus vai minam apdzīvotu vietu. Gluži tas pats ar *zušiem* – *Zušiem*, *lašiem* – *Lašiem*, *bitēm* – *Bitēm* un vēl citām dzīvām un nedzīvām būtnēm.

Latviešu valodas ortogrāfijas pamatā ir fonētiski morfoloģiskais rakstības princips. Tas nozīmē, ka vārdā rakstām tos burtus, kas atbilst dzirdamajām skaņām, taču atsevišķās neskaidrās pozīcijās (tādas, piemēram, ir vārdos *darbs*, *krasts*, *biezpiens*, *atbalss*) jāraksta tāds burts, kāds būtu vārda sastāvdaļu rakstījumā tad, ja skaņa tiktu runāta skaidrajā pozīcijā. Daudzskaitļa nominatīvā (*darbi*) dzirdam visas izrunātās skaņas un rakstībā nekļūdāmies, vienskaitļa nominatīvā (*darbs*) jau iespējama kļūda, jo līdzskanis *b* atrodas neskaidrā pozīcijā. Tomēr lietvārda pareizrakstība viegli nosakāma pēc citām locījumu formām – *darba*, *darbam*, *darbā*. Tātad, rakstot pēc morfoloģiskā principa, netiek atspoguļoti skaņu pārveidojumi runas plūsmā jeb, citiem vārdiem sakot, ne gluži visu rakstām tā, kā izrunājam. Sakām, piemēram, [massalaca], bet rakstām *Mazzalaca* (< *mazā Salaca*), jo vārda sakne ir *maz-*, nevis *mas-*. Tam, ka uz 20. gs. sākuma pastkartēm atrodams uzraksts *Mas-Salaze* – *Salisburg*, nav vairs nozīmes mūsdienu pareizrakstībā.

Kā rodas Olls un Epa

Vārdu *Oto* rakstām pēc fonētiskā principa, taču tas, ka *t* izrunā tiek pagarināts, nenožīmē, ka šo pagarinājumu nepieciešams atspoguļot rakstībā. Jaundzimušā zēna vecāki te būtu varējuši saklausīt vēl kādu neatbilstīgu izrunai – beigu *o* taču runājam *gari*, tomēr par šo ne viņi, ne citi diskusijas dalībnieki neizsakās.

Ģermāņu cilmes personvārdu *Oto* vācieši raksta ar diviem *t* – *Otto*, bet latvieši to ir asimilējuši līdzīgi citiem vārdiem. Abu valodu savstarpējās atbildes atspoguļotas Noteikumos: 99.12. *o* – *o* vai *ō* (rakstos tikai *o*): *Otto* – *Oto* [izrunā: *Otō*], *Ottília* – *Otilija* [*O.*]. Diemžēl Noteikumos nekas netiek teikts par *t* izrunas garumu.

Tāpat kā personvārdu *Oto*, ar vienu *t* rakstām arī nelokāmus aizgūtos sugas vārdus *bruto*, *foto*, *loto*, *moto*, *neto*, *veto* (Ceplītis 1995, 140, 230, 429, 467, 489, 848), tajos beigu patskani tāpat izrunā gari.

Vāciskais līdzskaņu dubultojums atsevišķos īpašvārdos latviešu rakstībā turējies ilgi. Tas sakāms ne tikai par *Otto*, arī Kusa savulaik bija *Kussen*, Subate – *Subbat*, Apriķi – *Appricken*. Vai mums būtu jāatgriežas pagātnē arī vietvārdu rakstībā? Un ko darīt ar latviešu valodā ienākušajiem sugasvārdiem, kā *grupa* no vācu *Gruppe* vai *zupa* no vācu *Suppe*?

Salīdzinājumam paanalizēsim dažus igauņu personvārdus. Līdzīgs vācu *Otto* ir igauņu *Ott*, kurš latviešu valodā tiek atveidots kā *Otis* (Raģe 1960, 54). To nosaka noteikumi par igauņu valodas īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu valodā. Gluži tāpat troksneņa dubultojums netiek saglabāts, piemēram, sieviešu dzimtes personvārdā, ko igauniski raksta *Epp*, bet, atveidojot latviešu valodā, – *Epa* (Raģe 1960, 57). Turpretī skaneņa dubultojums paliek nemainīgs, piemēram, igauņu personvārdi *Oli* un *Eli* latviešu valodā atveidojami kā *Olls* un *Ella* (Raģe 1960, 54, 56).

Latviešu valodā ir pieņemts cittautu personvārdus atveidot, iekļaujot tos mūsu valodas fonētiskajā un gramatiskajā sistēmā. Cilvēks, kurš nav mācījies attiecīgas svešvalodas, nevar zināt, kā būtu izrunājams, teiksim, norvēģu personvārds *Bjørn* vai igauņu *Tõnu* – latviešu alfabētā nav ne burta *ø*, ne *õ*. Ja Dzimsarakstu nodaļā atteiktos reģistrēt nule minēto igauņu vai norvēģu personvārdu tā, kā tas rakstāms oriģinālvalodā, lielākajam vairumam *Otto* aizstāvju atteikums šķistu pilnīgi loģisks un pieņemams, un diezin vai kādam ienāktu prātā par to veidot TV sižetus vai rakstīt apceres preses izdevumos.

Tā kā valoda ir sistēma, nebūtu korekti citvalodu personvārdu atveides nosacījumus attiecināt tikai uz dažām valodām vai atsevišķiem personvārdiem, citus atstājot oriģinālrakstībā. Norvēģi, igauņi, vācieši savus personvārdus, rakstītus norvēģiski, igauniski, vāciski, prātis gan pareizi izlasīt, gan izrunāt. Detalizēti personvārdu atveides nosacījumi no svešām valodām uz latviešu ir domāti tam, lai svešos īpašvārdus iespējami tuvu oriģinālam varētu izrunāt tieši latvieši, respektīvi, „lai valoda būtu ērta pēc iespējas lielākam skaitam **tās lietotāju**, nevis nelietotāju” (Mosties. org., 2010). Šādus noteikumus latviešu valodnieki izstrādā kopš 20. gs. 60. gadiem.

No *Otto* līdz *Atim*

Par svešvārdu iekļaušanos latviešu valodas sistēmā, balstoties uz tiem pašiem principiem kā mūsdienās, daudz gādāts starpkaru Latvijā. Tā, piemēram, grāmatiņā „Valodas un rakstības jautājumi” ērti pieejami Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļas sēžu atzinumi, no kuriem vairāki

aktuāli arī patlaban. Nodaļā „Svešu īpašvārdu izruna un rakstība” lasāms: „Skaužami svešos īpašvārdos nevietā rakstītie dubultnieki, piemēram, A. Krippe (pareizi: Kripe), I. Mussards (pareizi: Musards).” (Endzelīns, 1940, 45)

Īpašvārdu atveides principi tikuši skaidroti skolā, piemēram, Valerijas Bērziņas vidusskolas kursā „Latviešu valodas gramatika” (1943) atrodams: „Nesaliktos vārdos vienādi līdzskaņi nav dubultojami, atskaitot garos plūdeņus (l, l, r, r) un nāseņus (m, n, ņ), ja aiz tiem seko patskanis vai ja sekojošais līdzskanis ir lokāmā galotne, piem.: *Misiņš, Bute, Knape, Zade* (nevis: *Missiņš, Butte, Knappe, Zaddē*); *Zommers, Nolle, Vills, Manns, Zonne*, bet: *Zonbergs*, jo aiz *n* seko līdzskanis.” (Bērziņa 1943, 238)

Norādījumos par vācu valodas īpašvārdu atveidi atgādināts, ka „vācu *t, tt, th* atdarināms latviešu valodā ar *t*” (Ceplītis 1960, 21). Agrākie pieņēmumi atstāti spēkā minētajos 2004. gada Noteikumos: 105.29. *t, tt, th – t: Tell – Tells, Tella; Otto – Oto; Thälmann – Tēlmanis, Tēlmane*. Tātad ģermāņu cilmes personvārds, ko vāciski raksta *Otto*, latviski atveidojams kā *Oto* – iespējamajam vārda lietotājam te viss pasacīts skaidri un gaiši.

Personvārdus ar troksneņa dubultojumu latvieši rakstīja laikos, kad vēl nebija skaidru noteikumu par cittautu personvārdu atveidi, nebija vienošanās, kuri līdzskaņi tajos dubultojami, kuri – ne. Ar troksneņa dubultojumu sākotnēji rakstīts, piemēram, vēsturnieka, romāņu filologa Arnolda Spekes (1887–1972) uzvārds. Ja ir vēlēšanās, personvārdu var pārreģistrēt atbilstoši pašreiz pieņemtajiem noteikumiem arī agrāku ierakstu īpašnieki. Ne viens vien vecāka gadagājuma latvietis, kam dokumentos sākotnēji bija ieraksts *Otto*, ar laiku ir pārgājis uz vārda jaunāku rakstības variantu – *Oto*. Cik zināms, nekādas jukas mantojuma vai citās lietās nevienam tāpēc nav radušās. Pareizrakstības pieņēmumu attīstības ziņā pamācīgas ir slavenā jaunlatvieša Ata Kronvalda personvārda rakstības maiņas: *Otto Kronwald > Kronvalda Attis* (tā iecirsts arī viņa kapa pieminekļi Vecpiebalgas Vidus kapos) *> Kronvalda Atis > Atis Kronvalds* (visi varianti atrodami rakstu izlasē – Kronvalds 1987). Savukārt valodnieces Daces Markus ģimenē bija radusies pavisam unikāla situācija – *Otto* Briediņš bija apprecējis *Gittu* Lūsi. Mātes vārda rakstība izlabota ātri, bet tēva vārda rakstījums ar diviem *t* turējies vēl labu laiku, līdz beidzot vecāki bijuši *Gita* un *Oto* Briediņi.

Tiesu filoloģija

Valodas likumus daļa sabiedrības pārkāpj apzināti. Pie šīs „daļas” pieskaitāmi arī tiesāties naskie Raula Otto vecāki. Neba aiz valodas likumu nezināšanas vai nespējas ko saprast viņi tiesājās (jo Dzimtsarakstu nodaļā abiem tika paskaidrots, kādēļ *Oto* ar diviem *t* reģistrēt nav iespējams). Nu

ambīcijas ir apmierinātas, un vienlaikus apliecināts arī tas, ka valodnieki Latvijā atzīti tikai par tādu vāru dažu augstskolu vai vēl kādu iestāžu dekorāciju, jo valodas jautājumos daudz „zinošāka”, izrādās, ir tiesa.

Par Augstākās tiesas kompetenci valodas jautājumos savu viedokli ir paudusi Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas priekšsēdētāja Ilze Rūmniece un Valsts valodas centra direktors Māris Baltiņš. Kā norāda publikācijas autori, Augstākā tiesa prasa pārkāpt Valsts valodas likumu un Ministru kabineta noteikumus, par ko savukārt sodu varētu piemērot cita tiesa (Rūmniece, Baltiņš 2010). Rodas jautājums – kādās situācijās un kādās iestādēs pareizi ir rīkoties atbilstoši likumam un kurās – tieši pretēji – pareizi ir pārkāpt likumu. Un patiešām – „kā lai likumpaklausīgs pilsonis uzzina, vai šis nav tas „netipiskais gadījums”, kad viņam, rīkojoties saskaņā ar likumu, beigu beigās nāksies maksāt par morālu kaitējumu” (Rūmniece, Baltiņš 2010).

2010. gada toplīdzskaņa *t* kontekstā svarīgi būtu nevis smīkņāt par „kašķīgo latviešu” kaislībām ap viena burta rakstību, bet gan notikušajā saredzēt draudošo lavīnas efektu (L. Helviga). Administratīvā apgabaltiesa tomēr ir lēmusi atļaut reģistrēt personvārdu *Otto* (TVNET-2 2010). Sanāk, ka tiesa kalpo nevis likumam, bet atsevišķu personu iegribām. Tiesa tāpat pastāv, nevis lai aizstāvētu valstī pieņemto kārtību, bet gan lai apmierinātu to personu vēlmes, kam Latvijas likumi nav pa prātam. Ja, piemēram, tiesā kāds panāktu, ka viņam vienīgajam atļauj nemaksāt nodokļus (resp., neievērot likumu), tad tiesāties gribētu arī citi (I. Lipšāne). Un dažs varbūt pat pamanītos nopelnīt, piedzenot no valsts morālo kaitējumu, izdevumus, zaudējumus un vēl nezin ko, ko viņam „sliktie” Latvijas likumi ir atņēmuši.

Lavīna patiesībā jau ir sākusies (ja vienam kas ļauns, citam arī gribas). Pirms tika pasludināts spriedums *Oto* lietā, kāds no interneta komentētājiem rakstīja: „Ja *Otto* vinnēs, tad arī es skriešu tiesāties. Paklausieties, cik skaisti skan *Huggo!*” (Hugo 2010). Par tamlīdzīgām piebīdēm, protams, var pasmaidīt, taču smiekli vairs nenāca, kad 2010. gada decembra sākumā plašsaziņas līdzekļos parādījās ziņa, ka ANO Cilvēktiesību padome apmierinājusi kāda Leonīda Raihmana prasību pret Latvijas valsti. Prasībā L. Raihmans bija izteicis neapmierinātību par sava vārda latviskošanu (Moshis.org 2010). Turpmāk šā kunga uzvārds latviski būs jāraksta bez galotnes – *Raihman*. Rodas jautājums – vai ANO Cilvēktiesību padomē šādu lietu lēmējiem vispār ir sajēga, kādas funkcijas latviešu valodā ir vārdu galotnēm?...

Minētā instance atzina, ka vārda latviskošana ir „patvaļīga iejaukšanās privātajā dzīvē” un tādējādi ir pretrunā ar Starptautisko paktu par pilsoniskajām un politiskajām tiesībām (Mosties.org. 2010). Tomēr, kā uzsver citētās publikācijas autors, Raihmana lieta patiesībā ir nevis

cilvēktiesību, bet gan filoloģijas jautājums (Mosties.org. 2010). Šeit vietā valodnieces Rasma Grīšles atzinums: „Svešo īpašvārdu īpašniekiem te nebūtu nekādas teikšanas – tāpat kā mums nav un nevajag teikšanas par latviešu īpašvārdu lietošanu cittaute valodās.” (Grīšle 2005, 153) L. Raihmana „uzvarai” no valodas sistēmas viedokļa var būt daudz tālāk ejošas sekas nekā vārda *Oto* vāciskai rakstībai, tomēr abas vieno fakts, ka tiek pārkāptas latviešu valodas pareizrakstības normas.

ANO Cilvēktiesību tiesa nav vienīgā, kas grēko pret valodas likumiem. Grūti saprotama ir mūsu pašu tiesu sistēma, jo, izrādās, Latvijā daži ir vienlīdzīgi par citiem. Un uz dažiem likumi neattiecas. Protams, – būsim godīgi – reti kurš no mums ir ielūkojies Ministru kabineta noteikumos – kur nu vēl tad, kad jāizvēlas vārds bērnam (Z. Saulgrieze), bet, ja pat tiesa likumus ignorē, izliekoties neredzam ne speciālistu izstrādātos norādījumus par citvalodu personvārdu atveidi, ne Ministru kabineta noteikumus, tad kam tādi norādījumi un noteikumi vispār vajadzīgi? (L. Rubene).

Nez pēc kādiem kritērijiem mūsu valstī tiek vērtēti, kuri noteikumi ir pietiekami cienīgi, lai tos respektētu, un kuri ne? Kāpēc, teiksim, cilvēks nevar iet veikālā un grābt to, kas patīk? Te arī kāds ir izdomājies ierobežojumus un pat sagatavojis likumu, bet kādam citam savukārt ne visai patīk, ka tāds likums pastāv. Princips jau tas pats – kādam šķiet, ka neņemt to, kas stāv pa rokai, ir idiotisks aizliegums, kāds cits neapmierinātais var skriet tiesāties. Tomēr te būtu grūtāk – likuma neievērotāji nevarētu draudēt, piemēram, ar aizbraukšanu no valsts un apelēt pie tā, ka valsts pazemo savu pilsoni, jo citās zemēs jau arī zagst neļauj (L. Trezūna).

Par Pēteri un viņa vectēvu

Valodas jautājumi būtu jāizlemj valodniekiem, nevis tiem, kuru zināšanas par pareizrakstību, kā izskatās, beidzas ar apjausmu, ka pirms „bet” jāliek komats. Ka *Oto* nav jāraksta ar diviem *t*, izlemts iepriekšējā gadsimtā, bet vispār par svešvārdu atveidi latviešu valodā sākušī gādāt jau jaunlatvieši. Arī 20. gs. latviešu inteliģences pārstāvjiem nav bijis vienalga, kādā redakcijā viņu personvārdi parādās lietvedībā. Literatūras un teātra zinātniece Valda Čakare atceras, cik neapmierināts bijis viņas tēvs, kura vārds padomju gados kādu brīdi rakstīts ar diviem *t* (krievu valodā personvārdu *Oto* iespējams atveidot gan kā *Omo*, gan *Ommo*), līdz rakstība tikusi stabilizēta – *Oto* Čakars.

Tiem, kas bērniem izvēlas kādu no kalendārā iekļautajiem personvārdiem, domstarpības ar likuma pantiem nerodas. Vecāki, protams, var nezināt, kā dažs zēna vai meitenes vārds pareizi rakstāms. Kāda *Oto* mamma atklāj – bērnam vārdu izvēlējusies, skatīdamās kalendārā, tāpēc

neesot bijis jādāmā, vai *Oto* rakstāms ar vienu vai diviem *t*. Dzimtsarakstu nodaļā viņiem vēl noprošs – vai vecāki zina, ka vārds rakstāms ar vienu *t*? Kad vēlāk kāds jautājis par *t* skaitu bērna vārdā, jaunā māmiņa paskaidrojusi, ka kalendārā *Oto* ar diviem *t* nemaz nav (I. Neimane no Saldus).

Nav mazsvarīgi, cik kompetents valodas jautājumos ir jaunā pilsoņa reģistrētājs vai dokumentu kārtotājs kādā valsts iestādē. Ja ierēdnis no latviešu valodas tik vien zina, cik mācījies pamatskolā, viņš, ne aci nepamirkšķinājis, vārdu reģistrēs kaut ar pieciem *t*. Kā tajā anekdotē:

– *Kā tevi sauc?*

– *Pe-pe-pe-pēteris.*

– *Tu rausti valodu?*

– *Nē, mans vectēvs raustīja, bet tas, kas reģistrēja, bija...* (pieklājības pēc *Pe-pe-pe-pēteri* šeit neturpināsim citēt).

Valodas jautājumu risināšanu uzticēt cilvēkiem, kas nav lingvisti, ir tikpat neapdomīgi, cik uzskatīt cilvēku ar autovadītāja tiesībām par pietiekami zinošu, lai sēstos pie lidmašīnas stūres (K. Tropa). Vai no tā kas labs var sanākt?!

Interneta portāla TVNET ziņās minēts: „Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes Personvārdu datubāzē redzams, ka līdz šā gada janvārim [domāts 2010. gada janvāris – S. J.] ledzīvotāju reģistrā reģistrētas dažādu paaudžu 159 personas ar vārdu *Otto* un 171 persona ar vārdu *Oto*” (TVNET-1 2010). Bet vai kāds ir papētījis, cik no Latvijas 159 *Otto* savu vārdu šādā redakcijā varējuši pierakstīt ierēdņu nezināšanas vai paviršības dēļ. Un vai visi reģistrā minētie *Otto* ir Latvijas pilsoņi?...

Ne jau valodā vai valodniekos ir problēma, bet gan ierēdņu un iestāžu darbinieku nekompetencē un attieksmē (I. Lipšāne). Emocijas *Oto* sakarā 2010. gada beigās interneta vidē bija kļuvušas tik sakāpinātas, ka dažs labs nekautrēdamies rakstīja: „Nāvi valodniekiem!” (Hugo 2010)¹.

Ja nu vēl kādam ļoti gribētos tiesāties (lai apliecinātu savas zināšanas un pārliecinātos par citu nekompetenci latviešu ortogrāfijas jautājumos), varbūt vairāk der ieklausīties etnodemogrāfa Ilmāra Meža prognozē: 2100. gadā Latvijā būs atlicis vairs tikai 300 000 latviešu... Vai nav tā, ka „cīnoties” nevis par bērnu dzimšanu kuplākā skaitā, bet gan par nedaudzo atvašu personvārdu oriģinalitāti, izmirstam vēl straujāk?

1. Bērziņa, V. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : Latvju grāmata, 1943, 288 lpp.

2. Ceplītis, L. *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā. III daļa. Vācu valodas īpašvārdi*. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1960, 77 lpp.

¹ Vēlāk šis komentārs acimredzot dzēsts.

3. Ceplītis, L. u. c. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 943 lpp.
4. Grisle, R. *Spēkildze I*. Rīga : Antava, 2005, 160 lpp.
5. Kronvalds, A. *Tagadnei*. Rīga : Liesma, 1987, 313 lpp.
6. Liepa, E. Nebalsīgo troksneņu kvantitāte atkarā no pozīcijas mūsdienu latviešu literārajā izrunā. No: *Latviešu valodas jautājumi. Zinātniskie raksti, XXXV sēj.* Rīga : P. Stučka Latvijas Valsts universitāte, 1963, 9.–27. lpp.
7. Raže, S. *Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrūnu latviešu literārajā valodā. I daļa. Igaņu valodas īpašvārdi*. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1960, 93 lpp.
8. Siliņš, K. *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga : Zinātne, 1990, 349 lpp.
9. *Valodas un rakstības jautājumi*. Red. J. Endzelīns, sak. V. Rūķe. Rīga : Ramaves apgāds, 1940, 64 lpp.
10. Mosties.org. *Tiesāšanās par personvārdiem* [tiešsaiste]. Raksts. [Skatīts 11.12.2010.]. Pieejams: <http://mosties.org/ieraksti/1308/>
11. Rūmniece, I., Baltiņš, M. *Parnekrietnu tiesas spriedumu latviešu valodas pareizrakstības jautājumos* [tiešsaiste]. 2010. gada 17. decembrī. [Skatīts 07.01.2011.]. Pieejams: <http://www.apollo.lv/portal/life/articles/223898>
12. Noteikumi – *Noteikumi par personvārdu rakstību un lietošanu latviešu valodā, kā arī to identifikāciju* [tiešsaiste]. Ministru kabineta noteikumi Nr. 114, 2004. gada 2. martā. [Skatīts 11.12.2010.]. Pieejami: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=85209>
13. LNT Top 10. *Valsts tiesājas par vienu t burtu bērna vārdā* [tiešsaiste]. 2010. gada 24. oktobrī. [Skatīts 11.12.2010.]. Pieejams: http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/351253valsts_tiesajas_pret_vienu_t_burtu_berna_varda/video
14. Hugo. *Tiesa izlems, vai bērnam varēs likt vārdu Otto* [tiešsaiste]. Komentāri, 2. lpp. 2010. gada 17. novembris. [Skatīts 11.12.2010.]. Pieejams: http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/354379-tiesa_izlems_vai_bernam_vares_likv_vardu_otto/comments/page/2
15. TVNET-1. *Tiesa izlems, vai bērnam varēs likt vārdu Otto* [tiešsaiste]. Raksts. 2010. gada 17. novembris. [Skatīts 11.12.2010.]. Pieejams: http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/354379-tiesa_izlems_vai_bernam_vares_likv_vardu_otto
16. TVNET-2. *Tiesa liek reģistrēt bērnam vārdu Otto un maksāt Ls 500* [tiešsaiste]. Raksts. 2010. gada 17. novembris. [Skatīts 11.12.2010.]. Pieejams: http://www.tvnet.lv/zinas/latvija/354448-tiesa_liek_registret_bernam_vardu_otto_un_maksat_ls_500
17. Helviga, L., Lipšāne, I., Rubene, L., Saulgrieze, Z., Trezūna, L., Tropa, K. – LU Humanitāro zinātņu fakultātes Baltu filoloģijas bakalaura studiju programmas 3. kursa studentes; I. Neimane – Oto māmiņa no Saldus.

VALODAS KONSULTĀCIJAS

Šajā krājuma nodaļā apkopoti biežāk uzdotie, un, pēc valodas konsultantu domām, aktuālākie un arī interesantākie valodas konsultantēm adresētie jautājumi. Bieži vien, atbildot uz tiem, nepietiek ar vārdnīcu vai interneta materiāliem – tādās reizēs esam ļoti pateicīgas kolēģiem un speciālistiem, kas ir gatavi dalīties pieredzē, neatsaka savu padomu vai dod ierosmi uzziņu literatūras meklējumos. Tāpēc sakām paldies LU mācībspēkiem prof. *Dr. philol.* Ilzei Rūmniecei, prof. *Dr. philol.* Annai Vulānei, LU aģentūras „Latviešu valodas institūts” vadošajam pētniekam *Dr. habil. philol.* Ojāram Bušam, Liepājas Universitātes kolēģēm, īpaši doc. *Dr. philol.* Dzintrai Šulcei par konsultācijām pareizrūnas jautājumos, VVC direktoram prof. *Dr. habil. med.* Mārim Baltiņam un LZA terminoloģiem.

Pareizrakstība

• Kā pareizi rakstāms svešvārds: *hematogens* vai *hematogēns*?

Ārstniecības preparātu, ko lieto mazasinības ārstēšanai, sauc par **hematogēnu** (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 261. lpp.). Jāuzsver, ka arī citi svešvārdi, kuriem ir tāds pats otrais komponents, proti, - *gēns*, piemēram, *antigēns*, *fosgēns*, rakstāmi ar garo patskani.

• Kā pareizi rakstāms vārds: *autoklavēt* vai *autoklāvēt*?

Vārds **autoklavēt** rakstāms ar īsā patskaņa burtu *a* fināles -ēt priekšā (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 112. lpp.).

• Kā pareizi saīsināt priekšvārdu *Dzintars* (ar *Dz.* vai *D.*)? Kāds iniciālis ir jālieto vārdu un uzvārdu saīsinājumā, ja vārds sākas ar burtu kopu *dz* vai *dž*?

Termina *iniciālis* sākotnējā nozīme ir saistīta ar rakstīto tekstu pirmā burta izcēlumu. Uzziņas materiālos kā otrā nozīme ir dota – personvārda (vārda, uzvārda, tēvvārda) pirmais burts. Ja vārds vai uzvārds latviešu valodā sākas ar līdzskaņu burtu kopu (burtkopu jeb digrafu) *dz* vai *dž*, tad tradicionāli iniciāli ir pieņemts lietot atbilstošo burtu kopu, piem., *Dzintra* – *Dz.*, *Dzidra* – *Dz.*, *Dzintars* – *Dz.*, *Dzenītis* – *Dz.*, *Dzilna* – *Dz.*, *Džohars* – *Dž.*

Tāda lietojuma prakse ir nostiprinājusies tādēļ, ka šie līdzskaņi vārda sākumā apzīmē vienu skaņu.

Rakstītie teksti liecina, ka iniciāli pēc XIX gadsimta vācu tradīcijas reizēm tika atstāti vēl daži līdzskaņu burti (parasti līdz patskaņa burtam), piem., *Fricis Bārda – Fr. Bārda, Krišjānis Barons – Kr. Barons*. Mūsdienu rakstībā tāda prakse nebūtu atbalstāma.

• **Kurš no vietvārda *Jeruzaleme* rakstības variantiem ir īstais, jo dažādos avotos tie atšķiras.** Grāmatā „Ebreju tradīcija” (Rīga : Šamir, 2006) konsekventi lietota forma *Jeruzāleme*, bet 2008. gadā karšu izdevniecības „Jāņa sēta” izdotajā „Lielajā pasaules atlantā” lietota forma *Jeruzaleme*.

Jeruzāleme atspoguļo vācisko izrunu un, ja ievērotu vēl arī ebrejisko un arābisko, kurām šai sakarā tomēr lielāka loma, tad nepaliktu neviena zilbe (izņemot latvisko galotni), kura kādā no valodām nebūtu gara. Tā kā rakstība *Jērūzālēme* būtu pārāk sarežģīta (un arī grūti izrunājama), tad īpašvārdu kodificētāji, saskaņojot savu viedokli arī ar Bībeles tulkotājiem, nolēma nevienai zilbei privilēģijas nepiešķirt un palikt pie rakstības bez garumzīmēm (vēl par Bībeli runājot: reāli dažādos izdevumos abi varianti – *Jeruzaleme* un *Jeruzāleme* – atrodami atšķirīgās proporcijās, palaikam pat abi divi vienā un tai pašā grāmatā; varētu teikt, ka viens no izšķirošajiem bija jaunā tulkojuma gatavotāju viedoklis brīdī, kad Rīgā *Laboratorijas* iela tika pārdēvēta par *Jeruzalemes* ielu). Tātad – ***Jeruzaleme***.

• **Kā rakstāmi sporta veidu nosaukumi – *loka šaušana* vai *lokšaušana*; *klinšu kāpšana* vai *klinškāpšana*?**

Minētie sporta veidu nosaukumi rakstāmi divos atsevišķos vārdos, t. i., kā vārdkopa: ***loka šaušana*** un ***klinšu kāpšana*** (*Sporta vārdnīca*. Rīga : n.i.m.s, 2002, 80. un 67. lpp).

• **Kādas ministrijas mājaslapā rakstīts *re-investēt*. Vai tā ir pareizi?**

Latviešu valodā piedēklis *re-* [latiņu *re* 'atpakaļ, atkal, pretim'] norāda uz atkārtoto, atjaunošanos, dotajai pretēju darbību, pretestību (Skujiņa, V. *Latīņu un grieķu cilmes vārdaļu vārdnīca*. Rīga : Kamene, 1999, 111. lpp.). Kā zināms, latviešu valodā piedēkļi nav rakstāmi atsevišķi no pārējās vārda daļas, nekāds izņēmums nav arī piedēklis *re-*, tātad ***reinvestēt***.

• **Kā latviešu valodā sauc *Guaicwood* un *Petitgrain* ēteriskās eļļas?**

Gvajaka koka ēteriskā eļļa tiek izmantota kosmētikā. *Petitgrain* ir ***sīkgraudu*** (iespējams, kādu konkrētu graudu) ***ēteriskā eļļa***.

• **Kā pareizi jāsaīsina latīņu teiciens *Post Scriptum* – P. S. vai P. s.?**

Latviešu valodā šī piezīme vēstules beigās tradicionāli nostiprinājusies, saīsinājumā rakstot lielos burtus. Tas arī fiksēts vairākos avotos (Bankavs, A. *Latviešu valodas saīsinājumu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2003, 59. lpp.; *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 883. lpp.; arī Skujiņa, V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999, 24. lpp.).

• **Kā pareizi latviski rakstīt vārdu savienojumu: *Jēlas Universitāte* vai *Jēla Universitāte* (ASV)**

Par savu nosaukumu minētajai universitātei ir jāpateicas kādam Velsas tirgonim vārdā Elaihu Jeilam (*Elihu Yale*), kurš itin devīgi sponsorējis topošo augstskolu, turklāt šī uzvārda izruna patiešām ir [jeil]. Protams, *Yale* faktiski ir kļuvis par visa universitātes kompleksa nosaukumu un tādējādi arī par jaunvietvārdu, kas mazliet sarežģī dzimtes jautājumu. Taču ar *Hārvardu* un vēl dažu labu patiesībā ir gluži tāpat, tāpēc, paturot prātā šo un citas analogijas, par visprecīzāko varētu atzīt universitātes nosaukuma variantu **Jeila Universitāte**.

Leksika

• **Kā atveidot angļu *flash mob* latviešu valodā? Dažviet lasāmi minētā jēdziena latviskojumi: *mirkļa pasākums*, *mirkļa saiets*, *mirkļa akcija*, *momentakcija*, arī *zibakcija* (pēc analogijas ar jau ierasto *zibatmiņu* angļisma *flešs* vietā).**

Anglismu *flash mob* lieto, apzīmējot iepriekš organizētu cilvēku grupas (vai pūļa) pulcēšanos noteiktā vietā un laikā, lai veiktu kādu vienotu un iepriekš saskaņotu darbību.

Jautājums par angļu ***flash mob*** atveidi latviešu valodā tika izskatīts LZA Terminoloģijas komisijas (TK) 24.08.2010. sēdē. Sēdes dalībnieki atzina, ka šis jautājums nav īsti LZA TK kompetencē, proti, lai kādu no variantiem apstiprinātu oficiāla un tātad obligāti lietojama termina statusā. Tomēr no visai liela saņemto piedāvājumu klāsta par, iespējams, atbilstošākajiem tika atzīti: *pēksnis* (un var būt arī *pēkšņotāji*), *pārsteiga*, *ņūklis*. Apspriesti, bet noraidīti tika varianti: *zibpulce* (darinājums pēc termina *koppulce* parauga), *zibsapulce* (jo tā tomēr nav „sapulce”), kā arī *momentakcija* (jo tam jau ir citas nozīmes).

• **Latviešu valodā – salīdzinājumā ar itāļu valodu – vārdiem *pasta* un *makaroni* ir atšķirīgas nozīmes. Cik pamatota un ieteicama būtu tradīcijas maiņa šo vārdu lietojumā?**

Makaroni – ‘kaltēti neraudzētas kviešu mīklas izstrādājumi caurulišu (arī lentišu, spirāļu, zvaigzņiņu u. c.) veidā, piem., *olu makaroni* (Latviešu valodas vārdnīca. Rīga : Avots 2006. 617. lpp.). **Pasta** – ‘masa, ko gatavo no pulverveida vielām, tās sajaucot ar viskozu šķidrums; bieža vai pusšķidra masa, piem., *zobu pasta, saimniecības pasta, slīpēšanas pasta, tomātu pasta* (Latviešu valodas vārdnīca. Rīga : Avots 2006. 803. lpp.). Līdzīgi leksēmas tiek skaidrotas arī citos avotos (piem., *Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. R. : Avots, 2005). „Preses lasītāja svešvārdu vārdnīcā” atspoguļots vārda *pasta* lietojums plašsaziņas līdzekļos – ‘dažādi makaronu izstrādājumi, viens no pamatēdieniem itāļu virtuvē’ (*Preses lasītāja svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Nordik 2004, 357. lpp.); „Angļu-latviešu vārdnīcā” *pasta* – ‘makaronu ēdiens (ar tomātiem un sieru)’ (*Angļu-latviešu vārdnīca*. Rīga : Jāņa sēta 1996, 771. lpp.) apstiprina, ka itāļu (arī angļu) valodas un tradīciju ietekmē Latvijā palaikam makaroni vai to ēdieni tiek dēvēti par pastu.

Latvijas terminologi un pārtikas speciālisti lieto terminu **makaroni** un uzskata, ka šobrīd nav pamatota iemesla šo terminu mainīt, tajā pašā laikā nenoliedzot iespēju, ka ar laiku termins *pasta* lielāko Rietumeiropas valodu ietekmē varētu arī aizstāt terminu *makaroni*.

• **Kā saprast vārdu *drastisks* teikumā „Tik drastiskas izturēšanās pret darba ņēmējiem nav bijis nekad”?**

Drastisks [< gr. *drastikos* ‘enerģisks’] – 1. radikāls, krass; 2. tāds, kurā izpaužas nebēdnība, pārgalvība, arī draiskulība (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 175. lpp.). Kā redzams, šajā vārdnīcā vārdam ir divas pretējas nozīmes, un abas no tām virsrakstā iederas, proti, izturēšanās var būt radikāla, krasa, taču arī pārgalvīga, nenopietna.

Savukārt „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” norādīta tikai vārda viena nozīme – ‘tāds, kur izpaužas nebēdnība, jautrība, pārgalvība, arī draiskulība’ (*Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Rīga : Zinātne, 1973, 388. lpp.). Līdzīgi vārds skaidrots arī „Latviešu valodas vārdnīcā” – ‘bezbēdīgs, jautrs, bravūrīgs; parupjš’ (*Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006, 255. lpp.).

Tātad latviešu valodas vārdnīcās vārdam minēta tikai viena nozīme, bet svešvārdu vārdnīcā – divas. Ko darīt?

Lai nerastos šāda situācija, jāizvairās lietot vārdu ar tik dažādām nozīmēm, it sevišķi, ja no teikuma, bez plašāka konteksta, nav saprotams, kādā nozīmē vārds ir lietots.

• **Kā radies apzīmējums *kasko*?**

Pārbaudot „Ekonomikas skaidrojošajā vārdnīcā” (Rīga : Zinātne, 2000, 248. lpp.) minētos terminus, pie ***kasko*** ir norāde „kravu transportlīdzekļu apdrošināšana” ar paskaidrojumu ‘visu veidu kravu pārvadājumu transportlīdzekļu (kuģu, lidmašīnu, automobiļu, dzelzceļa u. c.) apdrošināšana pret varbūtējiem nelaimes gadījumiem’. Tātad skaidrojums dots bez jebkādas norādes par iespējamu saīsinājumu un tā skaidrojumu. Savukārt vācu valodā termina *Kaskoversicherung* daļa *kasko* ir aizgūta no spāņu valodas, kurā *casco* nozīmē ‘galvaskauss; ķivere; kuģa korpuss’. Tā, sākotnēji domājot tikai par paša automobiļa korpusa apdrošināšanu, vārds ienācis Eiropas valodās (un aizgūts arī latviešu valodā) jau ar paplašinātu nozīmi, kas skaidrota vārdnīcā. Tāpēc arī ir tik grūti par šo vārdu kā saīsinājumu atrast kādu skaidrojumu, jo tas patiešām nemaz nav saīsinājums.

• **Vai cilvēks, kas saistīts ar bohēmu, ir *bohēmists* vai *bohēmietis*? Valodas lietojumā sastopami abi varianti, vārdnīcās ir *bohēmietis*, bet ar to apzīmē arī Bohēmijas iedzīvotāju.**

Lietvārdi ar izskaņu ***-ists*** apzīmē personas pēc to sociālā stāvokļa, attieksmes pret kādu sabiedriski ideoloģisku, zinātnes vai mākslas virzienu, pēc šo personu darbības vai profesijas u. tml. – piem., *sambists*, *budists*, *studists*, *čekiists*, *metālists*, *korists*, *adventists*.

Lietvārdi ar izskaņu ***-ietis*** nosauc personu atbilstoši cilmes vietai, dzīves vietai, piederību pie kāda kolektīva, piem., *vefietis*, *dinamietis*, arī piederīgos kādam sabiedriski ideoloģiskam vai zinātniskam virzienam u. c. – *ulmanietis*, *saskaņieši*. Pamatojoties uz šo skaidrojumu, iespējami abi varianti.

• **Liepājā lepojas ar atjaunoto Karostas tiltu, kas ir *izgriežams*. Vai tiešām tilts var būt *izgriežams*?**

Tehniski tilts patiešām var būt ***izgriežams*** – tas ir tilts ar nekustīgiem balstiem un kustīgu posmu, kurš, griežoties attiecībā pret horizontālu asi, atveras, lai izlaistu cauri kuģus. Piem., *izgriezt tiltu* – ‘atvērt izgriežamo tiltu’ (*Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 3. sēj. Rīga : Zinātne, 1975, 539. lpp.).

• **Kas ir *fantoma sāpes*? Kā to saprast šādā teikumā: „Neskatoties uz lielo prieku par politiskajām pārmaiņām, Austrumvācijā vācu valodā varēja vērot sava veida *fantoma sāpes*.”**

Fantoma sāpes – sāpes vai citas sajūtas, kas šķietami nāk no amputēta locekļa (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 219. lpp.).

Medicīnā tiek lietots termins *fantomsāpes*.

Konkrētajā gadījumā vārdu savienojums **fantoma sāpes** lietots metaforizēti – austrumvācieši, mainoties politiskajai sistēmai, skuma par valodas pārmaiņām – dažu leksēmu un konstrukciju izzušanu uz neatgriešanos. Plašākā nozīmē vācieši šo procesu raksturo ar modernu saplūdeni *ostalģija* (*Ostalgie* no *Ost* ‘austrumi’ + *Nostalgie* ‘nostalģija’), tātad nostalģiju pēc austrumiem, laiku, kad Vācija bija dalīta valsts ar atšķirīgu politisku iekārtu.

• Kas ir **relevanta informācija**?

Relevants [angļu *relevant* < vidusl. lat. *relevans* (*relevantis*) ‘atvieglots; samazināts’] – tāds, kas noteiktā laikā, vietā vai aspektā ir svarīgs, nozīmīgs (kam); *lingv.* nozīmīgs, tāds, kas spēj kalpot valodas vienību atšķiršanai; **relevanta informācija** – informācija, kas noteiktam lietotājam noteiktā laika momentā ir svarīga; **relevants dokuments** – dokuments, kas jēdzieniski atbilst informācijas sistēmas lietotāja pieprasījumam (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 651. lpp.).

• Kas ir **halāla produkti**?

Halāls – tas, kas atbilst islāma noteikumiem. Šo terminu var attiecināt uz visām dzīves situācijām, taču parasti par *halālu* sauc produktus, kurus atļauj lietot musulmaņu uztura likumi, piem., tādu dzīvnieku gaļu, kas kauti, ievērojot vajadzīgo rituālu (*Ideju vārdnīca*. Rīga : Zvaigzne ABC, [b.g.], 192. lpp.).

• Kā pareizi saukt „**guļošos policistus**”?

Tautā dēvētos „guļošos policistus” publiskajā saziņā sauc dažādi – gan par *ātrumu ierobežojošiem vaļņiem* un *sliekšņiem*, gan uz *asfalta veidotiem izciļņiem* un *ātrumvaļņiem*. Ceļu satiksmes drošības direkcijas (CSDD) normatīvajos dokumentos, pašvaldību mājaslapās un presē (sk. interneta vietnes www.csdd.lv; www.lvceli.lv; www.ventspils.lv; www.nra.lv u.c.) minēti **ceļa ātrumvaļņi**, un šis vārdu savienojums arī pakāpeniski nostiprinās oficiālajā saziņā.

• Kā ir pareizi teikt: **dibināta patstāvīga vai pastāvīga komisija**?

Patstāvīgs – 1. Tāds, kas nav pakļauts citiem, nav atkarīgs no citiem; tāds, kas spēj eksistēt bez citu palīdzības, vadības. 2. Tāds, kas ir brīvs no citu ietekmes, var darboties bez citu palīdzības, vadības; tāds, kas tiek veikts vai paveikts bez citu palīdzības, vadības. Tāds, kas var funkcionēt (kādā sistēmā) atsevišķi (*Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006, 811. lpp.).

Pastāvīgs – 1. Nepārtraukts, arī biežs. 2. Nemainīgs. 3. Tāds, kas domāts ilgākam laikam; tāds, kas darbojas, dara ko ilgāku laiku, regulāri (*Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006, 803. lpp.).

Kā liecina vārdu nozīmes, komisija var būt gan **patstāvīga**, gan **pastāvīga** – jāzina, kāda tā ir un kādam mērķim paredzēta. Arī žurnālistiem šie vārdi būtu jāizrunā skaidri un nepārprotami.

• **Kā literārajā valodā pareizi saukt rāvējslēdzēja mēlīti, respektīvi, detaļu, ar kuras palīdzību tiek atvērts rāvējslēdzējs?**

Ierīci (detaļu) kā noslēgšanai, aizķeršanai vai saslēgšanai sauc par **sprūdu** (*Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 7.² sēj. Rīga : Zinātne, 1991, 149. lpp.).

Termini

• **Kā pareizi būtu latviskojams pēdējā laikā popularitāti ieguvušais sociālais tīkls „Twitter”? Varianti, kas pašlaik jau iegājušies „Twitter” lietotāju vidē, ir – *tvīteris* un *tvīters*. Dzirdēts arī *čīveklis* un *vīteris*. Kā nosaukt pašu „Twitter” lietošanas procesu – *tvītošana*, *tvīterošana*, *čīvināšana* vai *vīterošana*?**

Eduards Cauna, LZA TK Informācijas tehnoloģijas, telekomunikācijas un elektronikas terminoloģijas apakškomisijas (ITTEA) priekšsēdētājs, pēc 30. 10. 2009. notikušās LZA TK ITTEA sēdes izplatīja oficiālu paziņojumu preseī, kurā norādīja, ka pats kompānijas „Twitter” pakalpojums ir **tvīteris**; viena tvītera ieraksts, ziņa vai paziņojums ir **tvīts**; **tvītēt** nozīmē rakstīt tvītus, bet tvītu rakstītājs ir **tvītētājs**.

Savukārt process – sazināšanās ar tvītera palīdzību – ir tikai un vienīgi **tvītošana**. Varianti „čīvināšana” un „vīterošana” tika atzīti par nepiemērotiem stilistiski neitrālu terminu veidošanai. LZA TK termini ir atrodami Akadēmiskajā terminu datubāzē „AkadTerm” (<http://termini.lza.lv/akadterm>).

• **Kā pareizi saīsināt filoloģijas doktora nosaukumu latīņu valodā?**

Atbilstoši Latvijā kopš 1991. gada lietotajai sistēmai filoloģijas doktora nosaukumu latīņu valodā saīsina **Dr. philol.**, savukārt filozofijas – *Dr. phil.* Daudzās citās valstīs, piemēram, Vācijā, abos gadījumos raksta vienādi – *Dr. phil.* Jāatceras, ka vārda *doktors* saīsinājumu vienmēr raksta ar lielo sākumburtu – *Dr.* (Skujiņa, V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999, 28. lpp.).

• **Kā pareizi darināt darbības vārdu no lietvārda *rezekcija* – *rezecēt* vai *rezicēt*?**

Rezekcija [lat. *resectio* 'atšķelšana'] – med. ķirurģiska operācija – kaula, orgāna vai orgāna daļas izgriešana, ko izdara dažu patoloģisku procesu (audzēja, iekaisuma, rētaisa sašaurinājuma u. tml.) gadījumā (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 665. lpp.). Verbu **rezecēt** darina no latīņu *re-secare*, kura saknē ir patskanis *-e*, tātad – *rezecēt*.

• **Kā darināt darbības vārdus no lietvārdiem *projekcija* un *injekcija*? Atbilstoši lietvārdiem – *projecēt* un *injecēt* vai *projicēt* un *injinēt*?**

Darbības vārdus no šiem lietvārdiem darina, pamatojoties uz to rakstību oriģinālvalodā, t. i., latīņu valodā *proicere* un *injacere*. Tā kā minētajos pamatvārdos šajā pozīcijā ir *-i*, latviešu valodā vārdi **projicēt** un **injinēt** saknē rakstāmi ar *-i*. (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 607. un 308. lpp.).

• **Kā ar svešvārdu nosaukt darbību *iemidzināt* (uz mūžu)?**

Eitanāzija [gr. *euthanasia* < *eu* 'viegli, labi' + *thanatos* 'nāve'] – viegla nāve; gadījums, kad ārsti atņem dzīvību neglābjami slimam pacientam, kam dzīvības mākslīga saglabāšana sagādā fiziskas ciešanas (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 186. lpp.). Attiecīgais darbības vārds ir **eitanazēt**.

• **Kad latviešu valodā lietojams *termināls* un kad *terminālis*?**

Sākotnēji vārds *termināls* ienāca latviešu valodā kā īpašības vārds, tāpēc, kad to sāka lietot kā lietvārdu, attiecinot uz gala staciju, LZA Terminoloģijas komisija šo lietvārdu apstiprināja ar galotni *-is* – *terminālis*. (*Terminoloģijas jaunumi*. 2003, Nr. 3, 22. lpp.), dsk. *termināļi*, *termināļu* utt.

Terminālis – 'gala, beigu'. Īpaši iekārtota, ar celtniem apgādāta vieta (galvenokārt, konteineru pārkraušanai ostās).

Termināls – 'beigu, gala'; ar robežu vai galējo pakāpi saistīts (*Ilustrētā svešvārdu vārdnīca*. Rīga : Avots, 2005, 791. lpp.).

Tātad pareizais lietvārds ir *terminālis* (piem., Vecmīlgrāvja *terminālis*, ostas *terminālis*), bet īpašības vārds – *termināls*, piem., *termināls* (gala) punkts, *termināla* (gala) stacija, *termināls* stāvoklis.

Gramatika

• **Kā ir pareizi: *akvatorijs* vai *akvatorija*?**

Akvatorija ir noteikts ūdens virsmas rajons. Piem., ostas *akvatorija*

vai jūras līča *akvatorija* (*Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006, 47. lpp.).

• **Kā ir pareizi: *nāku no mājām* vai *nāku no mājas*?**

Ja sakām, ka nākam ***no mājām***, tad saprotams, ka nākam no sava mājokļa. Šī prievārdiskā savienojuma pamatā ir prievārds *no* ar vārdu *mājas* dsk. datīvā. Ja (iz)nākam ***no mājas***, tātad (iz)nākam no kādas ēkas. Šajā gadījumā prievārds *no* tiek lietots ar lietvārdu ģenitīvā. Abas konstrukcijas ir pareizas, taču, runājot par savām mājām, ierasts un loģisks ir leksēmas *mājas* 'mājokļa', nevis *māja* 'ēkas' izmantojums.

• **Kāda ir nākotnes forma – *es lekšu* vai *lēkšu*?**

Darbības vārda nākotnes formas darina no verba nenoteiksmes celma. Tā kā minētā darbības vārda nenoteiksme ir *lēkt*, nākotnē ***es lēkšu*** (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 417. lpp.).

• **Vai lietvārdam *pults* dsk. ģenitīvā ir līdzskaņu mija?**

Vārds ***pults*** ir VI deklinācijas sieviešu dzimtes lietvārds, un, līdzīgi kā citiem 6. deklinācijas lietvārdiem, tam dsk. ģenitīvā ir līdzskaņu mija. Tātad pareizi – ***pulšu***, nevis *pultu* (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca*. Rīga : Avots, 1995, 645. lpp.).

• **Kādi latviešu valodas likumi ir ņemti vērā, veidojot sieviešu dzimtes locījumu formas personvārdiem ar galotni *-us*, piemēram, *Mikūs Grīgus* – *Mikum Grīgum*, *Anna Grīgus* – *Annai Grīgai* (ar atšķirībām datīvā)?**

Sieviešu dzimtes datīva forma ar galotni ***-ui*** ir sastopama jau Annas Brigaderes triloģijā „Dievs. Daba. Darbs”. Viens no tās tēliem ir ***Aņus***. Lūk, daži piemēri: *Tad lai nāk katrs un brīnās: redz, kas tai Aņui par mantām! Vēl trīs lietas ir Aņui, kādu nav nevienai citai sievai. (Anneles stāsti. Sprīdīša bibliotēka. Rīga : Liesma, 1987, 164. lpp.)*. Šāda datīva forma ir raksturīga zemgaliskajām izloksnēm.

Minētā datīva forma tika „atdzīvīnāta” Latviešu valodas ekspertu komisijā, kad tur notika diskusijas par uzvārdu rakstību latviešu valodā atbilstoši latviešu valodas gramatiskajai sistēmai. Šo formu ieteica salīdzināmi vēsturiskās gramatikas speciāliste Marta Rudzīte. Tātad šī sieviešu dzimtes galotne nav nekāds valodnieku „izdomājums”, bet tā sakņojas latviešu valodā, kā to apliecina arī vēsturiskās gramatikas pētījumi.

Interpunkcija

• **Kā pareizi lietot pēdiņas? Esmu dzirdējusi, ka abām pēdiņām jābūt augšpusē, bet vai tām jābūt taisnām vai apaļām? Vai vispār tam ir kāda nozīme?**

Par pēdiņu lietojumu dažādos avotos ir atrodami atšķirīgi uzskati, taču uzreiz jāsaka, ka šo jautājumu neviens neregulē un nekontrolē, tāpēc varam izteikt tikai savu viedokli. Latviešu valodā, pamatojoties uz rakstu tradīciju, pēdiņas vispirms atver (pēdiņas teksta lejā) un pēc tam aizver (pēdiņas augšā). To apstiprina arī A. Blinkena savā grāmatā „Latviešu interpunkcija”: „Ar vienu un to pašu nozīmi mūsdienu latviešu literārās valodas iespīestajos tekstos lieto gan apaļas („”), gan stūrainās pēdiņas (<< >>). Rakstot ar roku, lieto tikai apaļās pēdiņas.” (Blinkena, A. *Latviešu interpunkcija*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009, 398. lpp.)

Savukārt par autoru uzskatu dažādību liecina, piem., šāds citāts: „Iespīestā tekstā lieto galvenokārt apaļās pēdiņas („ ”); tās liek tekstam no abām pusēm un augšā.” (*Tiesību aktu tulkošanas rokasgrāmata*. Rīga : Tulkošanas un terminoloģijas centrs, 2006, 68. lpp.). Daudzi pēdiņas nelieto vispār, tās aizstājot ar tekstu slīprakstā vai citā grafiskā izcēlumā, taču skolu mācību programmās nekas nav mainījies, tāpēc arī mēs ieteiktu atsaukties uz klasiskām vērtībām un lietot pēdiņas pēc A. Blinkenas ieteikuma. Savukārt pēdiņu taisnumu vai apaļumu nosaka tehniskās iespējas, apgāda tradīcijas vai autora vēlme, nevis normatīvi norādījumi.

• **Vai drīkst iespraudumu no vienas puses atdalīt ar komatu un no otras ar domuzīmi? Piem., tas notika Rīgā vai, *precīzāk* – Pierīgā. Vai šajā piemērā iesprauduma beigās tomēr jāliek noslēdzošais komats un domuzīme ir fakultatīva?**

Iespraudumus atdala ar vienādām pieturzīmēm, tāpēc minētais piemērs pareizi būtu rakstāms: *Tas notika Rīgā vai, **precīzāk** [sakot], – Pierīgā.* Domuzīme patiešām šajā gadījumā ir fakultatīva, taču teikuma skaidrības labad būtu ieteicams to lietot.

• **Vai pēc kola var sekot lielais burts? Piem., mūs var atrast: *Tuvu Rīgas centrālajai daļai* – *Latgales priekšpilsētā*?**

Tradicionāli ar lielo burtu jaunu teikumu (domu) rakstām tikai pēc punkta, tātad – pēc pabeigtas domas. Ar kolu nebeidzas teikums, tieši pretēji, – seko uzskaitījums, tāpēc teikuma turpinājums nav jāraksta ar lielo burtu.

To apstiprina arī vairāki avoti, vienlaikus atzīstot, ka praksē sastopams arī pretējais. Piem., V. Skujiņa raksta: „Kolu lieto teikuma vidū,

tāpēc aiz tā nākošais vārds rakstāms ar mazo sākumburtu. Lietvedības praksē šī likumība tiek pārkāpta." (*Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999, 118. lpp.)

• **Vai pēc vārda *minūte* saīsinājuma liekams punkts?**

Vārdu *minūte* var saīsināt divējādi: starptautiskais saīsinājums ir **min** (bez punkta), latviskais – **min.** (ar punktu). Līdzīgi arī sekundes saīsinājumi: *s* (bez punkta) un *sek.* (ar punktu). Pareizi ir abi varianti, ieteikums – vienā tekstā tos nejaukt un lietot konsekventi. (*Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999, 26. lpp.)

Stilistika

• **Kā pareizi – *pārcelt nākamajā klasē* vai *uz nākamo klasi*?**

Latviešu valodā skolēnus pārceļ ***nākamajā klasē***, nevis *uz nākamo klasi*.

• **Vai latviešu valodā lietojams vārds *štekeris*?**

Vārds *štekeris* latviešu valodā ir barbarisms, pārņemts no vācu valodas *der Stecker*; latviešu valodā tā vietā būtu lietojams vārds ***kontaktdakša***.

• **Vai zāļu lietošanas instrukcijā pacientiem drīkst norādīt, ka *pudelīte jātur augšpēdu*, lai zāles varētu pilināt? Vai vārds *augšpēdus* ir attiecināms tikai uz dzīvām būtnēm?**

Norāžu, ka vārds būtu attiecināms tikai uz dzīvām būtnēm, vārdnīcās nav, taču „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” un „Latviešu valodas vārdnīcā” pie vārda skaidrojuma un lietojuma minētie piemēri attiecināmi tikai uz cilvēkiem vai dzīvniekiem. *Augšpēdu*, arī *augšpēdus* – apst. v. ‘uz muguras’. Atkrist augšpēdus, atmetties augšpēdus (*Latviešu literārās valodas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga : Zinātne, 1972, 497. lpp.; *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006, 143. lpp.). Runājot par zāļu pudelīti, mēs ieteiktu lietot vārdu ***otrādi*** – ‘pretēji, citādi’ (*Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga : Avots, 2006, 750. lpp.). Tātad, lai zāles varētu pilināt, *pudelīte jātur otrādi*.

• **Arvien biežāk dzirdams, ka kādi politiskie spēki *sliecas neatbalstīt* (piem., ministru amata kandidātus), *grasās darīt, neizjūt nepieciešamību iesaistīties* u. tml. Kāpēc tiek runāts aplinkus?**

Dažkārt žurnālisti (arī paši politiķi) apzināti izvairās no konkrētām atbildēm – vieglāk taču ir pateikt *grasās darīt*, nevis *dara* vai *darīs*, *sliecas*

neatbalstīt, nevis konkrēti – *neatbalsta* vai *neatbalstīs*. Šādos gadījumos nav jāmin konkrēts darītājs, norises laiks vai atbildīgais. Izvairīšanās no konkrētas atbildes ir politiskās retorikas sastāvdaļa

• Kā latviešu valodā ienācis vārds *foršs*? Nav dzirdēts, ka vācieši to lieto.

Vārds *foršs* patiešām ir aizgūts no vācu valodas, šī vārda vāciskā cilme norādīta arī „Latviešu valodas slenga vārdnīcā” (Rīga : Norden AB, 2006, 158. lpp.). Vācu valodā tas savukārt aizgūts no franču valodas (jau diezgan sen), – sākotnēji tas ir bijis studentu žargonisms un stilistisko specifiku saglabājis arī patlaban. Vēl tagad vācu-latviešu vārdnīcā pie vārda *forsch* ir norāde *sar.* (= sarunvalodā lietots vārds), tātad tas neietilpst mūsdienu vācu valodas neitrālā stila leksikā.

Pareizrūna

• Teātra izrādēs ir dzirdēta vārda *Berlīne* izruna ar plato patskani. Kāda ir literārās valodas norma šī vārda izrunā?

Latviešu literārās valodas norma internacionālismu (arī citvalodu īpašvārdu) izrunā neatkarīgi no pozīcijas nosaka šaura patskaņa lietojumu. Valodai attīstoties, ir bijis periods, kad aizgūtos vārdos, „kur **e** skaņas ir tautosillabiska **r** priekšā, literārā valodā sastopamas zināmas svārstības” (*Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1. daļa. Rīga : Latvijas PSR ZA izdevniecība, 1959, 45. lpp.). Laika gaitā literārajā valodā ir nostiprinājies viens no izrunas variantiem. Dažus internacionālistus ar tautosillabisku skaņu kopu *-er-* izrunā ar plato patskani, ko skaidro ar vācu valodas ietekmi, piem., *koncerts, nervs, persona*. Tie pašreiz ir fiksēti „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” LVPPV (1995). Ar plato patskani skaņu kopā *-er-* izrunā arī dažus Vācijas vietvārdus, piem., *Bernava, Bernburga*. Vārda *Berlīne* izruna LVPPV ir dota ar šauru patskani (898. lpp.), līdzīgi būtu izrunājams arī vārds *berlīnieši*. Taču savulaik izruna ar plato patskani ir bijusi normai atbilstīga un tāpēc to joprojām var saklausīt vecāka gadagājuma cilvēku (arī aktieru un diktoru) runā.

• Kā būtu izrunājams divskaņa *ei* pirmais komponents aizgūtos vārdos?

Jau „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” ir apgalvots, ka „divskaņa **ei** pirmais komponents **e** literārajā valodā ir izrunājams tikai kā šaurais patskanis” (1959, 26. lpp.). Šāda divskaņa *ei* galvenā varianta izruna ir akceptēta arī citos pētījumos, piem., A. Lauas *Latviešu literārās valodas fonētikā* (Rīga : Zvaigzne ABC, 1997, 27. lpp.). Tieši tādu izrunu

lielākoties dzirdam mutvārdu saziņā (arī TV un radio raidījumos). Šim divskanīm ir pieļaujams fakultatīvs variants ar platu pirmo komponentu, ko daļa runātāju joprojām lieto Vācijas vietvārdos, piem., *Freiburga, Leipciga* (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā* to izruna ir dota ar šauru pirmo komponentu, 905. un 917. lpp.), kā arī vācu cilmes personvārdos *Meinards, Veidenbaums, Veinberga, Freiberga*.

• Vai literārajā valodā ir pieļaujama divējāda izruna – ar patskani vai divskani – aizgūtos vārdos, piem., *rajons, talons*?

Tā kā literārajā valodā ar vienu burtu *o* tiek apzīmētas trīs dažādas fonēmas (īss patskanis [o], garš patskanis [ō] un divskanis [uo]), tad izrunā nereti ir vērojamas svārstības. Daļai svešvārdu ar Zinātņu akadēmijas Pareizrakstības komisijas lēmumu (1985. gada 7. februārī) ir atļauti izrunas paralēlvarianti: gan ar garu patskani, gan ar divskani. Tie ir fiksēti „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. 1995, 30. lpp., kā arī attiecīgajos vārdnīcas šķirķļos) un citos normatīvos avotos. Šāda divējāda izruna pieļaujama internacionālismos *rajons, talons, balkons, balons, barons, buljons, citrons, kupons, patrona* (pirmajā vietā vārdnīcā ir dots ieteicamākais variants, resp., izruna ar garo patskani *ō*).

• Paskaidrojiet, kā jāizrunā vārdi *debesu, degviela* un *degvīns* (ar šauru vai platu patskani *e*)!

Daudzskaitļa ģenitīvā 6. deklinācijas lietvārda formā *debesu* izruna laika gaitā ir mainījusies. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (1959, 47. lpp.) ir norādīts, ka formā *debesu* jālieto platā skaņa (pēc pozīcijas). A. Lauas „Latviešu literārās valodas fonētikā” teikts, ka praksē šajā formā bieži tiek lietots šaurais patskanis pēc analogijas ar pārējām locījumu formām (1969, 113. lpp.). 1970. gadā publicētajos pareizrakstības komisijas atzinumos par pareizrunu ir doti paralēlvarianti (*Latviešu valodas kultūras jautājumi* 1970, 171. lpp.), tie ir fiksēti arī „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” (1995, 165. lpp.), kā pirmo minot variantu ar platajiem patskaņiem. Tātad literārās valodas norma mūsdienās pieļauj divējādu izrunu.

Vārdu *degviela* un *degvīns* izrunā ir jāievēro nosacījums par salikteņu pirmās daļas izrunu, proti, neatkarīgi no pozīcijas tajos parasti runā tādu pašu skaņu kā attiecīgajā vārdā ārpus salikteņa, piem., platu **e** salikteņos *deg+viela, deg+vīns* (sal. *degošs*). Šo vārdu izruna ar **plato** patskani ir dota arī „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” (1995, 167. lpp.).

• **Ir dzirdēts ieteikums vārdu *novembris* izrunāt ar divskani *uo*. Vai ir mainīta literārās valodas norma?**

Mēnešu nosaukumi latviešu valodā ir aizgūti vārdi (internacionālismi), tāpēc tie izrunājami ar īso vai garo patskani [o] vai [ō]. Ieteikumam latviskot vārda *novembris* izrunu nav pamata, un tas nav atbalstāms. „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” šī vārda izruna ir dota ar īso patskani [o] (sal. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. 1995, 519. lpp.).

Līdzīgi arī mēneša nosaukumā *oktobris* ir jālieto aizgūtie patskaņi (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. 1995, 529. lpp.), un šī vārda izrunu, šķiet, vēl neviens nav iedomājies latviskot.

• **Kādi nosacījumi ir jāievēro vārdu *klons*, *poras* un *sporas* izrunā latviešu valodā?**

Bioloģijas terminu *klons* latviešu valodā nereti izrunā tāpat kā latviskas cilmes vārdu [kluns] ‘grīda’ (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca* 1995, 366. lpp.), turpretī atvasinājumus *klonēt* un *klonēšana* izrunā ar garo patskani [ō]. Vārdnīcā fiksētā literārās valodas norma internacionālisma *klons* izrunā ir garais patskanis [ō] (sal. *Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. 1995, 366. lpp.).

Valodas prakse liecina, ka bieži lietotos internacionālistus latviešu valodas runātāji vairs neizjūt kā svešus vārdus un to izrunu cenšas latviskot. Šādi skaidrojama neatbilstība normai ir fiksēta arī vārdu *poras* un *sporas* izrunā. „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīcā” akceptētā norma ir garais patskanis [ō]: *poras* (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. 1995, 628. lpp.), *sporas* (*Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrunas vārdnīca*. 1995, 756. lpp.).

Sagatavojušas LVA lingvistes

Dite Liepa,

Mairita Purviņa,

Ingrīda Šjomkāne un

Dzintra Šulce (pareizrunas jautājumi)

LĒMUMI

Latviešu valodas ekspertu komisija darbu sākusi jaunā sastāvā

Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisija (turpmāk – LVEK) darbojas atbilstoši Valsts valodas likuma 23. panta 3. daļai, un tai ir savs nolikums¹. Komisija ir specializēta koleģiāla institūcija, un tās primārie uzdevumi ir šādi:

- kodificēt latviešu literārās valodas normas;
- precizēt un izstrādāt jaunas latviešu literārās valodas normas;
- piedalīties Valsts valodas centra metodisko izdevumu izstrādē.

LVEK sastāvs nebija atjaunināts kopš 2006. gada, nepieciešamību pēc jaunas LVEK sekmēja ar valsts aģentūras „Tulkošanas un terminoloģijas centrs” reorganizācija – no 2009. gada 1. jūlija pievienojot to Valsts valodas centram². Pēc Valsts valodas centra direktora profesora *Dr. habil. med. M. Baltiņa* ieteikuma ar toreizējā tieslietu ministra M. Segliņa 2010. gada 3. marta rīkojumu tika apstiprināts šāds LVEK sastāvs:

Laimute Balode – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes asociētā profesore, Helsinku Universitātes docente;

Ojārs Bušs – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes aģentūras *Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts* direktora vietnieks, vadošais pētnieks;

Dace Dalbiņa – *Mg. philol.*, izglītības eksperte, valsts aģentūras *Latviešu valodas aģentūra* direktora vietniece, Izglītības daļas vadītāja;

Ina Druviete – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes profesore, Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekle;

Zaiga Ikere – *Dr. habil. philol.*, Daugavpils Universitātes profesore;

Ieva Jansone – grāmatu redaktore, apgāda *Zinātne* redaktore;

Ilgā Jansone – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes aģentūras *Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts* direktore, Latvijas Zinātņu akadēmijas akadēmiķe;

Andra Kalnača – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes asociētā profesore;

¹ Valsts valodas centra Latviešu valodas ekspertu komisijas nolikums [tiešsaiste]. 22.08.2000. MK noteikumi Nr. 287. [Skatīts 2010. gada 29. sept.]. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=10123>

² Par valsts aģentūras „Tulkošanas un terminoloģijas centrs” reorganizāciju [tiešsaiste]. 12.03.2009. MK rīkojums Nr.19. [Skatīts 2010. gada 29. sept.]. Pieejams: http://www.vestnesis.lv/index.php?menu=doc&id=189253&laidiens_id=7325

- Sanita Lazdiņa** – *Dr. philol.*, Rēzeknes Augstskolas asociētā profesore;
Linda Lauze – *Dr. philol.*, Liepājas Universitātes asociētā profesore;
Dīte Liepa – *Dr. philol.*, valsts aģentūras *Latviešu valodas aģentūra* eksperte lingviste;
Dace Markus – *Dr. habil. philol.*, Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskolas rektore, profesore, Latvijas Zinātņu akadēmijas akadēmiķe;
Ilze Rūmniece – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes profesore;
Jānis Sīlis – *Dr. philol.*, Ventspils Augstskolas profesors, Tulkošanas fakultātes dekāns;
Anna Stafecka – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes aģentūras *Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts* vadošā pētniece, Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekle;
Agris Timuška – *Dr. philol.*, Valsts valodas centra direktora vietnieks;
Inese Treimane – filoloģe, Valsts valodas centra Terminoloģijas un metodikas nodaļas vadītāja;
Jānis Valdmanis – *Dr. habil. philol.*, valsts aģentūras *Latviešu valodas aģentūra* direktors, Latvijas Universitātes profesors, Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis;
Pēteris Vanags – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes profesors, Stokholmas Universitātes profesors;
Andrejs Veisbergs – *Dr. habil. philol.*, Latvijas Universitātes profesors, Latvijas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis;
Anna Vulāne – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes profesore;
Ieva Zuicena – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes aģentūras *Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts* vadošā pētniece.

Izvēloties LVEK sastāvu, tajā tika iekļauti dažādu valodas jomai piederīgu apakšnozaru pārstāvji, kas spētu atrisināt daudzveidīgus ar latviešu literārās valodas normu kodificēšanu un ievērošanu saistītus jautājumus.

Jaunā komisija uz pirmo sēdi sanāca kopā 2010. gada 27. aprīlī, un šajā sēdē saskaņā ar nolikumu tika ievēlēts komisijas priekšsēdētājs, priekšsēdētāja vietnieks un sekretārs. Ar balsu vairākumu par komisijas priekšsēdētāju tika ievēlēta *Dr. philol.*, LU profesore Ilze Rūmniece, par viņas vietnieku *Dr. philol.*, Valsts valodas centra direktora vietnieks Agris Timuška, sekretāri – *Dr. philol.*, Latviešu valodas aģentūras galvenā lingviste Dīte Liepa. Saskaņā ar nolikumu tika nolemts, ka sēdes notiks reizi mēnesī un tajās tiks izskatīti jautājumi, kas pirms sēdes iesniegti LVEK.

LVEK turpmāk plāno izskatīt dažādus pareizrakstības jautājumus,

tostarp kā vienu no pirmajiem – neskaidrības un nekonsekvences lielo sākumburtu lietošanā dažādu institūciju nosaukumos (Komisijai tika iesniegti priekšlikumi par vārdu *dome*, *valde*, *prezidijs* rakstību, kā arī par nosaukumiem, kuros iekļauti vārdi *pasaules* un *starptautisks*).

Lai novērstu nekonsekvences un nepieļautu pārāk daudz strīdīgu izņēmumu, nolemts izstrādāt un apstiprināt vienotus lielo sākumburtu lietojuma principus, paplašinot 1998. gadā publicētos īpašvārdu rakstības noteikumus (*Īpašvārdu rakstība*. Rīga : Valsts valodas centrs, 1998).

Informācija par pieņemtajiem lēmumiem tiks publicēta nākamajos rakstu krājuma laidienos.

Sagatavojusi LVEK sekretāre Dite Liepa

Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas (LZA TK) lēmumi un ieteikumi

Šajā informatīvajā rakstā iekļauta informācija par jautājumiem, kas LZA Terminoloģijas komisijā spriesti laika posmā no 2009. gada septembra līdz 2010. gada septembrim. Šajā laikā ir apspriesti un apstiprināti gan plaši terminu saraksti, gan atsevišķi kādas nozares termini, gan izskatīti konsultāciju jautājumi.

2010. gadā ir apspriesti divu nozaru terminu saraksti – *Aizsardzības ekonomikas un iepirkumu un ārējās tirdzniecības termini* un Izglītības un zinātnes ministrijas iesniegtie *Eiropas Komisijas pieaugušo izglītības termini*. Gan šajos sarakstos, gan starp atsevišķi iesniegtajiem terminiem ir daudz aktuālu, kas var būt noderīgi arī plašākai sabiedrībai.

Apspriežot *Aizsardzības ekonomikas un iepirkumu un ārējās tirdzniecības terminus*, tika apstiprināts jauns, vēl nelietots termins *ieskaita uzkrājums* (angl. *banking*). Savukārt par terminu *mijieskaita kārtība* (angl. *clearing arrangements*) izraisījās diskusija, vai lietot latvisko, 20. gs. 90. gados darināto jaunvārdu *mijieskaits* vai aizguvumu *klirings*, kas diezgan plaši sastopams valodas praksē. Apstiprināts tika termins *mijieskaita kārtība*. Diskusija par līdzīgu problēmu – aizguvuma vai latviskas cilmes termina izvēli – norisinājās arī, apspriežot *Eiropas Komisijas pieaugušo izglītības saraksta terminu padomdošana; [darb]audzināšana* (angl. *mentoring*).

Diezgan bieži par terminu tika spriests kādas valstī veiktas reformas vai likumprojekta sakarā. 2009. gada nogalē atkārtoti termina *republikas pilsēta* lietojums aplūkots saistībā ar administratīvo reformu, kas noteica 109 novadu un 9 republikas pilsētu izveidošanu. Kā zināms, termins *republikas pilsēta* saglabāties no padomju laikiem un mūsdienās neiederas Latvijas Republikas kā Eiropas Savienības dalībvalsts administratīvo

teritoriju un apdzīvoto vietu nosaukumu sistēmā. Tomēr „Administratīvo teritoriju un apdzīvoto vietu likumā” (18.12.2008) šis termins – *republikas pilsēta* – ir lietots. Iepriekš šis terminu apspriests LZA TK 2008. gada 13. maija sēdē, apzīmējuma *republikas pilsēta* vietā iesakot *valstspilsēta*, ar piebildi, ka pārejai uz šo terminu ir nepieciešams laiks. Arī 2009. gada sēdē piedāvāti vēl citi varianti, piemēram, *lielpilsēta*. Tomēr nolemts esošo terminu pagaidām nemainīt, šī jautājuma risināšanu atliekot uz laiku, kad tiks precizēts administratīvi teritoriālais dalījums.

Pirms „Elektronisko plašsaziņas līdzekļu likuma” pieņemšanas (12.07.2010) LZA TK 2009. gada 24. novembra sēdē tika spriests par termina *plašsaziņas līdzekļi* un *mediji* lietojumu, nolēmjot neatteikties no iepriekš apstiprinātā termina *plašsaziņas līdzekļi*, aizguvumu *mediji* neapstiprinot kā sinonīmu attiecīgās nozīmes izteikšanai.

Apspriežot studiju rezultātu aprakstīšanai lietojamās terminus, kurus paredzēts izmantot „Augstākās izglītības likumā”, LZA TK 2009. gada 24. novembra sēdē atzina, ka termins *kompetence* latviešu valodā lietojams vienskaitļa formā divās nozīmēs: ‘1) nepieciešamās zināšanas, profesionālā pieredze, izpratne kādā noteiktā jomā, jautājumā un prasme zināšanas un pieredzi izmantot konkrētā darbībā; 2) piekritība, tiesīgums (kādā jautājumā), pilnvaru kopums; sfēra, par ko ir uzdots atbildība, ņemot vērā personas izglītību, spējas, zināšanas un pieredzi attiecīgajā jomā’ (*Pedagoģijas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga, 2000). Raksturojot izglītības procesā iegūstamos studiju rezultātus, angļu valodas frāze *knowledge, skills and competences* latviski atveidojama ar *zināšanas, iemaņas un prasmes*.

Lai sekmētu vienošanos terminu *drošība, drošums* izpratnē, LZA TK apsprieda un apstiprināja šo terminu definīcijas un atbilstmi angļu valodas ekvivalentiem (*drošība* – ‘stāvoklis, apstākļi, kuros nav apdraudējuma un/ vai ir vajadzīgā aizsardzība pret iespējamu apdraudējumu’ (angl. *security; safety*); *drošums* – ‘1) īpašība, kas izpaužas kā spēja veikt paredzētos uzdevumus’ (angl. *dependability; reliability*); ‘2) īpašība, kas izpaužas kā spēja darboties nebīstami’ (angl. *safety*)).

LZATK apstiprināja Politikas zinātnes terminoloģijas apakškomisijā apspriestos angļu terminu *soft power* un *hard power* latviešu valodas ekvivalentus *maigā vara* un *stingrā vara*.

Plašākai sabiedrībai aktuāli varētu būt saistībā ar konsultācijām apspriestie termini. Šogad tika spriests par angļiskā termina *baby box* latvisko ekvivalentu. Vērtējot piedāvātos iesūtītos variantus, sēdes dalībnieki par piemērotākajiem atzina *bārabērna šūpulītis, lullīte, dzīvības silīte, glābējsilīte, glābtuvīte, silīte*. No minētajiem plašākais atbalsts tika izteikts variantam *glābējsilīte*.

Izskatīts arī jautājums, kā latviski atveidot angļu valodas terminu

outlet. Tika atzīts, ka pēc būtības atbilstošie latviešu valodas ekvivalenti varētu būt *zīmolpreču izpārdotava*; *zīmolpreču izpārdošana*.

Atbildot uz jautājumu, kā latviešu valodā būtu jālieto pārtikas termini *pasta* un *makaroni*, ņemot vērā LLU pārtikas speciālistu viedokli, nolemts vismaz pagaidām saglabāt lietojumu līdz šim ierastajā nozīmē: *pasta* – ‘masa, ko gatavo no pulverveida vielām, tās sajaucot ar viskozu šķīdumu; bieza vai pusšķidra masa’; *makaroni* – ‘kaltēti neraudzētas kviešu mīklas izstrādājumi caurulišu (arī lentišu, spirāļu, zvaigznišu u.c.) veidā’.

Tika apspriests arī jautājums, vai latviešu valodā būtu lietojami jaundarinājumi *pulksteniski* un *pretpulksteniski* kā izteicienu ‘pulksteņa rādītāju kustības virzienā’ un ‘pretēji pulksteņa rādītāju kustības virzienam’ īsāks variants, kas jau sastopams tehniskos tekstos. Lai gan viedoklis nebija vienprātīgs, tika atzīts, ka šāds lietojums ir pieļaujams.

Tuvāk ar sēdēs spriesto un pieņemtajiem lēmumiem var iepazīties LZA TK mājaslapā www.termini.lza.lv.

Sagatavojusi Iveta Pūtele

JAUNĀKĀS GRĀMATAS

2009. gada novembris – 2010. gada novembris

1. Anspoka, Z., Miņina, M. *Latviešu valoda mazākumtautību skolā : 5. klase* : darba burtņīca. LAT2. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2009. 80 lpp.
2. Anspoka, Z., Miņina M. *Latviešu valoda mazākumtautību skolā : 5. klase* : mācību grāmata. LAT2. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2009. 168 lpp.
3. Anspoka, Z., Miņina, M. *Latviešu valoda mazākumtautību skolā : 5. klase* : skolotāja grāmata. LAT2. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2009. 68 lpp.
4. Augstkalns, A. *Darbu izlase*. Sast. I. Jansone, I. Brenķe. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2009. 560 lpp.
5. Bankavs, A., Jansone, I. *Valodniecība Latvijā : fakti un biogrāfijas*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010. 326 lpp.
6. Bernāne, J., Pamiļjane, L., Vaivade, V. *Latviešu valoda mazākumtautību skolā : 6. klase* : darba burtņīca. LAT2. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2009, 96 lpp.
7. Bernāne, J., Pamiļjane, L., Vaivade, V. *Latviešu valoda mazākumtautību skolā : 6. klase* : mācību grāmata. LAT2. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2009. 192 lpp.
8. Bernāne, J., Pamiļjane, L., Vaivade, V. *Latviešu valoda mazākumtautību skolā : 6. klase* : skolotāja grāmata. LAT2. Rīga : Latviešu valodas aģentūra, 2009. 136 lpp.
9. Blinkena, A. *Latviešu interpunkcija*. 2., pārstr. izdevums. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009. 438 lpp.
10. Bušs, O., Ernstsone V. *Latviešu valodas slenga vārdnīca*. 2. izd. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009. 574 lpp.
11. *Dabaszinību vārdnīca skolēniem : latviešu-krievu, krievu-latviešu : bioloģija, ģeogrāfija = Латышско-русский, русско-латышский школьный словарь по природоведению : биология, география*. Bioloģijas vārdnīcu sastādījuši: M. Pupiņš, I. Ščemeļova, A. Škute; ģeogrāfijas vārdnīcu sastādījusi I. Pavelko. Rīga : Zvaigzne ABC, [2009]. 223 lpp.
12. Dalbiņa, I., Lāčauniece, I. *Latviešu valoda vidusskolām : 1. daļa* : mācību grāmata. Rīga : RaKa, 2009. 208 lpp.

13. Dalbiņa, I., Lāčauniece, I. *Latviešu valoda vidusskolām : 1. daļa : skolotāja grāmata*. Rīga : RaKa, 2009. 112 lpp.
14. Dalbiņa, I., Lāčauniece, I. *Latviešu valoda vidusskolām : 1. daļa : vingrinājumu burtnīca*. Rīga : RaKa, 2009. 60 lpp.
15. Даугавет, А. Д. *Слоговая долгота в балтийских языках в сопоставлении с эстонским и ливским*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук : специальность 10.02.20-Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. Научный руководитель Л. Г. Герценберг. Санкт-Петербургский государственный университет. Санкт-Петербург: [ОНУТ факультета филологии и искусств СПбГУ], 2009. 19 с.
16. Daugavpils Universitāte. Humanitārā fakultāte. *Valoda – 2009 : valoda dažādu kultūru kontekstā*. 19. [sēj.]. Atbildīgā redaktore S. Polkovņikova. Daugavpils : Saule, 2009. 551 lpp.
17. Druviete, I. *Skatījums : valoda, sabiedrība, politika*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010. 239 lpp.
18. Dumpe, D. *Latvian in three months*. Rīga : Zvaigzne ABC, [2009]. 215 lpp.
19. *English-Latvian Phrase Book = Mazā angļu-latviešu sarunvārdnīca*. Sast. G. Štrauhmane, Z. Vinčele. Rīga : Zvaigzne ABC, [2009]. 240 lpp.
20. European Federation of National Institutions for Language. *National and European language policies: contributions to the annual conference 2007 of EFNIL in Riga*. Ed. Gerhard Stickel. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009. 179 p.
21. Grinberga, I., Jansone, T. *Nāc mums līdzi! : lasāmā grāmata : latviešu valoda mazākumtautību skolā : 1. mācību gads : mācību līdzeklis*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009. 79 lpp.
22. Grinberga, I. *Nāc mums līdzi! : lasāmā grāmata : latviešu valoda mazākumtautību skolā : 1. mācību gads : padomi skolotājiem un vecākiem : metodiskais līdzeklis : 2., papild. izdevums*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009. 63 lpp.
23. Irbe, I., Vilciņa, I. *Lai veicas! : latviešu valoda 1. klasei : 1. daļa : darba burtnīca*. Rīga : RaKa, 2009. 80 lpp.
24. Irbe, I., Vilciņa, I. *Lai veicas! : latviešu valoda 1. klasei : 2. daļa : darba burtnīca*. Rīga : RaKa, 2009. 106 lpp.

25. Irbe, I., Vilciņa, I. *Lai veicas!* : latviešu valoda 1. klasei : 1. daļa : mācību grāmata. Rīga : RaKa, 2009. 80 lpp.
26. Irbe, I., Vilciņa, I. *Lai veicas!* : latviešu valoda 1. klasei : 2. daļa : mācību grāmata. Rīga : RaKa, 2009. 100 lpp.
27. *Īpašības vārdi : latviešu nedzirdīgo zīmju valodas vārdnīca*: papildināts un pārstrādāts izd. : 2 sēj. Sast. L. Janševska u. c. Rīga : LNS Zīmju valodas centrs, 2009.
28. Jerāte, I., Mantromoviča, I. *Latviešu valoda 3. klasei* : I : skolēniem ar speciālām vajadzībām. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009.
29. Kušķis, J. *Mūsu valoda II* : padomi latviskas valodas cienītājiem. Rīga : Biedrība „Latvietis”, 2009. 375 lpp.
30. *Latviešu-angļu sarunvārdnīca = Latvian-English phrase-book*. Sast. J. Silis. Rīga : Jumava, 2009. 316 lpp.
31. *Latviešu-angļu sarunvārdnīca*. Tulkots no čehu izdevuma „Česko-anglická konverzace”. No čehu valodas tulkojusi H. Lapiņa. Rīga : Zvaigzne ABC, [2009]. 392 lpp.
32. *Latviešu-angļu sarunvārdnīca*. Sast. Dz. Kalniņa. Rīga : Avots, 2009. 188 lpp.
33. *Latviešu-igauņu sarunvārdnīca*. Sast. H. Kalniņš. Rīga : Avots, 2010. 176 lpp.
34. Latviešu valodas aģentūras zinātniski metodisks izdevums *Tagad*, Nr. 4. Atbildīgais redaktors A. Šalme. Rīga : LVA, 2009.
35. Latviešu valodas aģentūras zinātniski metodisks izdevums *Tagad*, Nr. 5. Atbildīgā redaktore A. Vulāne. Rīga : LVA, 2010.
36. *Latviešu-zviedru sarunvārdnīca*. Sast. M. Krūma. Rīga : Avots, 2009. 155 lpp.
37. Latvijas Universitāte. Humanitāro zinātņu fakultāte. Baltu valodniecības katedra. *Baltu filoloģija*: baltu valodniecības žurnāls. 18. (1/2) sēj. Red. P. Vanags. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009. 160 lpp.
38. Latvijas Universitātes Raksti. *Pedagoģija un skolotāju izglītība* : raksti, 745. sējums. Sastādījusi L. Rutka, galvenā redaktore I. Žogla. Rīga : Latvijas Universitāte, 2009. 305 lpp. Pieejams: <http://www.lu.lv/materiali/apgads/raksti/745pdf>
39. Latvijas Universitāte. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*.

Latvian studies and Finno-Ugristics at the University of Latvia : rakstu krājums. Galvenā redaktore A. Kalnača. Rīga: Latvijas Universitāte, 2010, 188 lpp. Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/Redkolegija.pdf

40. Latvijas Universitāte un Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts. XI starptautiskā baltistu kongresa *Baltu valodu pagātne, tagadne un nākotne* referātu tēzes 2010. gada 27.–30. septembrī = XI tarptautinio baltistų kongreso *Baltų kalbų praeitis, dabartis ir ateitis* pranešimų tezēs 2010. m. rugsėjo 27.–30.d = Abstracts of the 11th International Congress of Balticists *Past, Present and Future of the Baltic Languages* September 27–30, 2010. Rīga, 2010. 206 lpp.
41. *Lielā ķīniešu-latviešu vārdnīca*. Sast. P. Pildegovičs. Commercial Press of China, 2010. 1026 lpp.
42. Liepa, D. *Latvijas preses valoda valstiskās neatkarības atjaunošanas un nostiprināšanas procesā: sociolingvistiskais aspekts* = *The language used in the printed media during the restoration and consolidation of independence in Latvia: the sociolinguistic aspect* : promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē vispārīgās valodniecības apakšnozarē. Zinātniskā vadītāja I. Druviete. Latvijas Universitāte. Humanitāro zinātņu fakultāte. Rīga : Latvijas Universitāte, 2010. 85 lpp.
43. Liepājas Universitāte. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Populārzinātnisku rakstu krājums. Nr. 5. Atbildīgā redaktore L. Lauze. Latviešu valodas aģentūra. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010. 113 lpp.
44. *Mana valoda ir mans gods*. Redaktore B. Moļņika. Rīga : Valsts valodas aģentūra, 2009. 82 lpp.
45. Markus, D., Raipulis, J. *Radošie malēnieši un viņu valoda*. Rīga : LZA Vēstis, 2010. 216 lpp.
46. *Mazā latviešu-vācu sarunvārdnīca=Lettisch-Deutsch Sprachführer*. Sast. D. Burve, A. Šteinberga. Rīga: Zvaigzne ABC, [2009]. 240 lpp.
47. *Migrācijas ietekme uz valodas vidi Latvijā*. Autori R. Apinis...[u.c]. Latviešu valodas aģentūra. Rīga : Zinātne, 2009. 144 lpp.
48. Mīlenbahs, K. *Darbu izlase : 2 sēj.* Sast. I. Druviete, zin. redaktore S. Lagzdīņa. 1. sēj. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2009. 432 lpp.
49. Milzere, M., Pāvila, I. *Gramatika – viegli un vienkārši. Praktiskā latviešu*

- valoda. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009. 238 lpp.
50. Mironovs, V. *Būvmašīnas : tehnisko terminu vārdnīca : mācību līdzeklis*. Rīga : RTU izdevniecība, 2009. 98 lpp.
51. *New Passport : English-Latvian learner's dictionary = Angļu-latviešu mācību vārdnīca*. Redaktore I. Tarvida; vārdnīcas latviešu daļu izstrādājušas M. Treilona (A-L), R. Mozere (M-Z). Jauns papildināts izdevums. Rīga : Zvaigzne ABC, [2009]. 679 lpp.
52. *No vārda līdz vārdnīcai : akadēmiķa Jāņa Endzelīna 137. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2010. 62 lpp.
53. Poriņa, V. *Valsts valoda daudzvalodīgajā sabiedrībā : individuālais un sociālais bilingvisms Latvijā*. Zin. konsultante B. Metuzāle-Kangere. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2009. 208 lpp.
54. *Reģionālā un sociālā dialektoloģija = Regional and social dialectology*. Red. J. Koroļova. Daugavpils Universitāte Humanitārā fakultāte. Komparatīstikas institūts. (Komparatīstikas institūta almanahs =Almanac of the Institute of Comparative studies, 18. sēj. Valoda un pasaule =Language and world). Daugavpils : Saule, 2009. 190 lpp.
55. Reķēna, A. *Raksti valodniecībā: II daļa*. Atb. red. I. Ozola. Liepāja : Liepājas Universitāte, 2009. 156 lpp.
56. Rīgas Tehniskā universitāte. Būvniecības fakultāte. Ģeomātikas katedra. *Ģeomātikas terminu skaidrojošā vārdnīca : mācību paligmateriāls, sagatavojis J. Štrauhmanis*. Rīga : RTU, 2009. 127 lpp.
57. *Saziņas standarta vārdnīca burātājiem*. Sast. A. Mežulis. [Rīga] : Drukātava, 2009. 117 lpp.
58. *Слово : krievu-latviešu mācību vārdnīca 6. klasei*. Sast. E. Isajeva, G. Silakalne. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009. 52 lpp.
59. Strelēvica, D. *Valodas pareizības izpratne un preskriptīvisma cēloņi un sekas: Latvijas un pasaules pieredze = Perception of language correctness and causes and effects of prescriptivism in Latvia and the world: promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē vispārīgās valodniecības apakšnozarē*. Zinātniskā vadītāja I. Druvieta. Latvijas Universitāte. Humanitāro zinātņu fakultāte. Rīga : Latvijas Universitāte, 2010. 51 lpp.
60. Svilāne, T. *Teach yourself Latvian*. London : Teach yourself Books,

2009. 329 lpp.

61. *The Use of Language within the Diaspora : the Practice of other Countries and Evaluation of Action Policy of Latvia*. [Responsible for research and publishing G. Klava and K. Motivane ; responsible for English translation S. Larsona.] Latviešu valodas aģentūra, Norway Grants. [Rīga] : Latvian Language Agency, 2009. 119 p.
62. Torgāns, J. *Mūzikas terminu vārdenīte*. Rīga : Zinātne, 2010. 184 lpp.
63. *Tulkojums – kultūrvēsturisks notikums II : Bībeles tulkojumi: teorija, vēsture, mūsdienu prakse*. 5. sēj. Valsts valodas komisijas raksti. Rīga : Zinātne, 2009. 230 lpp.
64. Urževica, S. *Rokasgrāmata latviešu valodā*. Rīga : Zvaigzne ABC, 2010. 259. lpp.
65. *Usage of Language in Diaspora : evaluation of policy of Latvia and experence of other countries*. Responsible for publication and research managers G. Kļava and K. Motivāne. [Rīga] : Latviešu valodas aģentūra, 2009. 24 p.
66. *Valodas lietojums diasporā : citu valstu prakse un Latvijas rīcībpolitikas izvērtējums*. Atb. par izdevumu un pētījuma vadītājas G. Kļava un K. Motivāne. [Rīga] : Latviešu valodas aģentūra, 2009. 99 lpp.
67. Veisbergs, A. *Konferenču tulkošana*. 2., papildinātais izdevums. Rīga : Zinātne, 2009. 200.lpp.
68. Vingre, I. *Dusmu emociju metaforikas kontrastīvais aspekts latviešu un vācu valodā = Die Metaphorik der Emotion Wut in der lettischen und deutschen Sprache aus kontrastiver Sicht* : promocijas darba kopsavilkums filoloģijas doktora grāda iegūšanai Valodniecības nozares Salīdzināmās un sastatāmās valodniecības apakšnozarē. Zinātniskā vadītāja N. Jundina. Daugavpils Universitāte. Daugavpils : Daugavpils Universitāte, 2009. 68 lpp.

Sagatavojusi Ilga Migla

HUMORA LAPPUSĪTE

- Kārtībsargi un glābēji Rīgas atpūtas vietās mazinājuši tieksmi apdraudēt citus un riskēt ar sevi. (*Latvijas Avīze*, 2010. gada 28. augustā, 7. lpp.)

- Kopā ar mammu .. mazais puika aizrautīgi ir nodevies basketbola bumbas trenkāšanai. Sebastians Matias ir dzimis vienā dienā un vienā laikā ar savu mammu .. (*Vakara Ziņas*, 2010, Nr. 7, 12. februāris, 5. lpp.)
- Bullis salauž ribas (raksta virsraksts – *Latvijas Avīze*, 2010. gada 24. augusts, 6. lpp.) [Tālāk tekstā: *Pagājušajā piektdienā slimnīcā nogādāts kāds 46 gadus vecs vīrietis, kuram uzbrucis saniknots bullis.*]
- V. Zelče uzskata, ka kapusvētku tradīcija ir iestiprinājusies padomju laikā. (*Latvijas Avīze*, 2010. gada 7. augusts, 7. lpp.)
- Tomēr dzimumidentitāšu pētījums ātri vien atduras stilistisko metamorfožu teritorijā, liekot secināt, ka kopējām periodu tendencēm (ģeometrizācija, vispārinājums, ekspresija vai kārtējā „atgriešanās pie dabas”) bijusi daudz lielāka loma tēlu veidošanā (Jēkaba Kazaka un Romana Sutas ģeometrizētais formu vienkāršojums kā 20. gadu sākuma modernisma parādība, Borisa Bērziņa druknās sievas ar tautiska pamatīguma garšu kā padomju mākslas „brīvlaišanas” izpausme utt.). (*Kultūras Diena* Nr. 23, 2010, 19. jūnijs, 5. lpp.)
- Cilvēku veselību visvairāk apdraud mikroskopiskās gaisa daļiņas, kas,

noķļūstot elpceļos, tur arī paliek un ietekmē veselības stāvokli. (*Latvijas Avīze*, 2010. gada 7. augusts, 9. lpp.)

- *Pantene Aqua Light* matu maska nodrošina intensīvu kopšanu, palīdz atjaunot matu bojājumus un nepadara tos smagnējus. (*Cosmopolitan*, septembris 2010, 5. lpp.)

- Divi auto divainā veidā nesadala ceļu! (Sižeta nosaukums subtitros LNT raidījumā „Degpunktā” 2010. gada 27. oktobrī)

- Policisti noķēruši kārtējo čurājošo ārzemnieku. (LNT raidījums „Degpunktā” 2010. gada 27. oktobrī)

- Atklāti sakot, arī mēs nebijām īpaši apmierināti. Nekad tā nebija – kājas gāja otrādi un bija bail spēlēt. (*Sporta Avīze*, 2010. gada 17.–23. augusts, 9. lpp.)

- Ļoti tuvu otrajam pārsteigumam bija turnīra mazākās valsts Slovēnijas futbolisti, kuri izsēja divu vārtu pārsvaru pret ASV. (*Diena*, 2010, 19. jūnijs, 9. lpp.)

- Līdz šim neesam izglābuši nevienu kalnraci, kuram sliktā veselības stāvokļa dēļ draudētu briesmas. (LTV 1 raidījums „Panorāma”, 2010. gada 13. oktobris)

- Šķēpmetēju A finālā Intars vēlreiz uzlaboja personisko rekordu ar 700 gramus smago jauniešu šķēpu, ko bija sasniedzis dažas dienas iepriekš kvalifikācijā. (*Latvijas Avīze*, 2010. gada 24. augusts, 17. lpp.)
- Tiesa, tādējādi fotogrāfs atkārtο dabas romantizējošās klišejas, nevis tās sublimo – nerepresentējamo – spēku un grandiozumu. Fotogrāfs ir filigrāni notvēris apkārtnes klusuma ģeometriskο uzbūvi, meklējot formas attiecības ar gaismas līniju, kas uzrāda ikdienas redzējuma steigas aizsedzošo dabu pār skatiena dziļumu. (*lr*, 8.–14. jūlijs, 2010, 28. lpp.)
- [*Par pārmaiņām Latvijas katoļu baznīcas vadībā*] Stankevičs pie baznīcas stūra (raksta virsraksts – *Latvijas Avīze*, 2010. gada 24. augusts, 3. lpp.)

- Šoreiz gan vismaz dažiem bija stimulс lēkt augstāk par sēžamvietu: slimības dēļ spēli izlaida abi jaunlaulātie – Karsums un Meija.. (*Neatkarīgā*, 2010. gada 24. septembris, 15. lpp.)
- Saniknotie bez vēsts pazudušie tuvinieki vaino Taivas glābšanas dienestus pasivitātē. (*TV 3 ziņas*, 2010. gada 25. oktobrī)
- Arī tautas tēрi izdaļoja sarunas starp Baltkrievijas premjerministru Sergeju Sidorski .. un Latvijas Ministru prezidentu Valdi Dombrovski .. (*Neatkarīgā*, 2010. gada 24. septembris, 9. lpp.)
- Personīgās dzīves un krīzes dibenu vienīgais Stenlija kausa ieguvējs no Latvijas, šķiet, sasniedza 2006. gada maijā, kad Ņujorkas „Rangers” aizsargs tika aizturēts par braukšanu 1,7 promiļu lielā alkohola reibumā, turklāt

pārsniedzot ātrumu. (*Vakara Ziņas*, 2010. gada 4. jūnijs, 5. lpp.)

- [Par hokeju] .. Ņikoncevs viens pats brīvi ganījās pie Telkvista vārtiem. Kur aizsargi, kur centra uzbrucējs?

(*Neatkarīgā*, 2010. gada 24. septembris, 15. lpp.)

- .. šobrīd basketbola izlase nevar atļauties dot pat niecīgāko iemeslu baumām. Vakariņas jāēd mājās zem segas...

(*Sporta Avīze*, 2010. gada 17.–23. augusts, 7. lpp.)

Materiālu sagatavojusi *Ilze Lokmane*
Karikatūras zīmējis *Jānis Kārklīņš*

ZIŅAS PAR AUTORIEM

Ludmila AZAROVA – dzejniece, atdzejotāja

Aleksejs ANDRONOVŠ – *Dr. philol.*, Sanktpēterburgas Valsts universitātes docents, LZA ārzemju loceklis

Everita ANDRONOVA – *Mg. philol.*, aģentūras „LU Matemātikas un informātikas institūts” pētniece

Ina DRUVIETE – *Dr. habil. philol.*, LU profesore, LZA korespondētājlocekle

Baiba BANKAVA – *Dr. philol.*

Ojārs BUŠS – *Dr. habil. philol.*, aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošais pētnieks

Juris GRIGORJEVS – *Dr. philol.*, aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētnieks

Santa JĒRĀNE – Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes studente

Andra KALNAČA – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes asociētā profesore

Dīte LĒPA – *Dr. philol.*, Latviešu valodas aģentūras galvenā lingviste

Ilze LOKMANE – *Dr. philol.*, Latvijas Universitātes docente

Ilga MIGLA – *Dr. philol.*, aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Daina NĪTIŅA – *Dr. habil. philol.*, aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” vadošā pētniece, LZA korespondētājlocekle

Mairīta PURVĪŅA – *Mg. hum.*, Latviešu valodas aģentūras lingviste

Anītra ROZE – *Dr. philol.*, aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Ieva PŪTELE – *Dr. philol.*, aģentūras „LU Latviešu valodas institūts” pētniece

Jānis SĪLIS – *Dr. philol.*, Ventspils Augstskolas profesors

Dzīntra ŠULCE – *Dr. philol.*, Liepājas Universitātes docente

Ingrīda SJOMKĀNE – *Mg. hum.*, Latviešu valodas aģentūras lingviste

Ieva ZAUBERGA – *Dr. philol.*, Eiropas Komisijas Mutiskās tulkošanas ģenerāldirektorāta Latviešu nodaļas vadītāja

Inese ZUGICKA – *Mg. philol.*, Daugavpils Universitātes asistente

Saskaņā ar Valsts pārvaldes iekārtas likuma 15. panta trešās daļas 2. punktu un Publisko aģentūru likuma 8. panta pirmo daļu izglītības un zinātnes ministra pārraudzībā esošās valsts iestādes valsts aģentūra „Latviešu valodas apguves valsts aģentūra” un valsts aģentūra „Valsts valodas aģentūra” apvienotas un ar 2009. gada 1. jūliju izveidota jauna izglītības un zinātnes ministra pārraudzībā esoša valsts iestāde valsts aģentūra „Latviešu valodas aģentūra”.

*Ministru kabineta 2009. gada 24. aprīļa rīkojums Nr. 249
„Par valsts aģentūras „Latviešu valodas apguves valsts aģentūra” un
valsts aģentūras „Valsts valodas aģentūra” reorganizāciju”*

Latviešu valodas aģentūras Valodas attīstības daļa

- konsultē pareizrakstības, pareizrunas, gramatikas, leksikas un valodas stila jautājumos;
- sniedz atzinumus par personvārdu atveidi, pareizrakstību un identitāti;
- dod slēdzienus par konkrētiem valodas vienību lietojumiem un tekstiem.

Sīkāku informāciju sk. Latviešu valodas aģentūras mājaslapā
www.valoda.lv

Latviešu valodas aģentūra.
**Valodas prakse : vērojumi un ieteikumi. Populārzinātnisku rakstu
krājums, Nr 6, 2011**

Latviešu valodas aģentūra
Lāčplēša iela 35-5, Rīga, LV-1011
Tālrunis 67201680

Iespiests SIA „Latgales druka”

Nr. 6/2011